

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

**Az államszocializmus transznacionális
„köztes terei” (1956–1989):**

- határvárosok
- turizmus és informális gazdaság
  - szubkultúra
- vendégmunkások
- tömegturizmus

Erdélyi diplomások Magyarországon

2008/3

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila
Szerbhorváth György

MTA ENKI 1014 Budapest, Országház u. 30. III. 9.

Tel.: (00 36 1) 224 6796 (kedd és csütörtök)

Fax: (00 36 1) 224 6793

E-mail: regio@chello.hu

LAPUNKAT TÁMOGATTA

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Felelős kiadó: Fejős Zoltán főigazgató.

Tördelés és sokszorosítás: Kalonda Bt.

© Néprajzi Múzeum, 2007

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 19. évfolyam, 2008. 3. szám

REJTEKUTAK

- Az államszocializmus transznacionális „köztes terei” (1956–1989)
(KOVÁCS ÉVA) 3
- JERZY KOCHANOWSKI
Zakopane: a szabadság enklávéja a létező szocializmusban? 6
- STEFANO BOTTONI
Komárom/Komárno. Hivatalos és informális kapcsolatok
egy közép-európai ikervárosban (1960–1985) 27
- LÉNÁRT ANDRÁS
Express druzsba. Utazás az Express Ifjúsági és Diák Utazási Irodával
az 1970-es években 48
- KOVÁCS ÉVA
„A beékelést kiküszöbölték”. Lengyel munkások Beremenden
(1979–1981) 73
- KIRÁLY EDIT
Hordozható eszmék? Az Aktion Sühnezeichen és magyar kapcsolatai
(1969–1989) 110

MŰHELY

- ZAKARIÁS ILDIKÓ
Identifikációs narratívák Magyarországra áttelepült erdélyi
diplomások élettörténeteiben 135

SZEMLE

- BALOG IVÁN
Tükör (a tükörben) által – világosan
(Kovács András: A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták
a háború utáni Magyarországon) 169

- TAKÁCS JUDIT
Keresd a nőt!
(Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): Határtalan nők.
Kizártak és befogadottak a női társadalomban) 178

Az államszocializmus transznacionális „köztes terei” (1956–1989)

Az alábbi tanulmányok a „*Schleichwege – Inoffizielle Kontakte sozialistischer Staatsbürger 1956–1989 – Zwischen transnationaler Alltagsgeschichte und Kulturtransfer*” című, a *Volkswagen Stiftung* által finanszírozott, 2006–2008 között zajló nemzetközi kutatás keretében készültek.¹ A kutatás azt a célt tűzte ki, hogy az egykori csehszlovák, kelet-német, lengyel és magyar állampolgárok közötti sokszínű, nem hivatalos érintkezéseket és kapcsolatokat feltárja. A részkutatások középpontjában a tömegturizmus és az azzal szorosan összefüggő fél-, illetve illegális kereskedelem, a tipikus találkozóhelyek, illetve régiók (határvárosok – Stefano Bottoni tanulmánya; üdülőparadicsomok – Jerzy Kochanowski tanulmánya), a mindennapi életben szövődő kapcsolatok, így az ún. „szerződéses munka”, valamint a nem hivatalos kulturális érintkezések álltak. Az elkészült kéziratok tanúsága szerint a szocialista hivatalos intézmények által csak részlegesen ellenőrzött érintkezések olyan „köztes tereket” és szürke zónákat nyitottak, melyekkel a szociológiai és a történeti kutatás máig nemigen foglalkozott. E „köztes terekben” a szocialista állampolgárok a jogi hézagokat és paradox módon magát a hivatalos szocialista politikát is felhasználták arra, hogy nagyobb gazdasági – és bizonyos esetekben politikai, világnézeti – szabadságra tegyenek szert. Az e mozgásokban részt vevő, társadalomstatistikailag nehezen

---

¹ A projektet Włodzimierz Borodziej, Jerzy Kochanowski és Joachim von Puttkamer vezette, a részprojekteket Jerzy Kochanowski (Lengyelország), Jaroslav Kučera (Csehország), Joachim von Puttkamer (Németország) és Kovács Éva (Magyarország) koordinálta. A kutatásban Stefano Bottoni, Jörg Ganzenmüller, Lénárt András, Daniel Logemann, Király Edit, Ondřej Klipa, Małgorzata Mazurek és Patryk Wasiak vettek részt.

megragadható csoportok a legkülönbébb méretűek lehettek: a szűk szubkultúrától (Király Edit tanulmánya) a néhány száz külföldi munkást jelentő foglalkozási csoportokon át (Kovács Éva tanulmánya) egészen a több tíz- vagy akár százezer emberre rúgó tömegturizmusig (Lénárt András tanulmánya).

Noha az 1960-as évektől a „szocialista testvérországokba” meginduló tömegturizmus elsődlegesen a nyugati utakat helyettesítette, saját dinamikára tett szert az évek során. Ezeket az utakat a résztvevők gyakran fél- vagy illegális kereskedelem segítségével finanszírozták (a vámosság és határőrök hathatós megvesztegetésével), az utak során jelentős kapcsolathálózatot építettek ki, valamint ezek az utak összehasonlítási alapul is szolgáltak a szocialista tömbön belüli életminőség-különbségek észleléséhez, így egyfajta rendszerstabilizáló szelepként is működtek. A tömegturizmus egyik mellékjelenségeként beszélhetünk a „kulináris transferről”, melynek utóhatásai egyes volt szocialista országokban máig érzékelhetők.

Hasonló jelenségek figyelhetők meg a kulturális csere területén is. A hivatalos kiállítások, színházi és filmfesztiválok örve alatt privát kapcsolathálók épültek, melyek nemcsak a helyi művészvilágra hatottak, hanem a szélesebb kulturális miliő arculatán is nyomot hagytak – gyakran a hivatalos kultúrpolitikával gyökeresen ellentétes értékek alapján.

A transznacionálisan kiépülő személyes kapcsolatok természetesen az adott ország informális világában zajlottak: ebben a lengyel és a magyar társadalom járt az élen, a legkevésbé informálisnak pedig a keletnémet számított. Így ezek az érintkezések valójában az adott ország informális kapcsolathálózatainak további sűrűsödését eredményezték.

Mindazonáltal azt is világosan kell látni, hogy a határon átnyúló kapcsolatok a szocialista rendszert gyakran nem hogy bomlasztották, de éppen stabilizálták: a csencselők, „lengyelpiaci” kereskedők tevékenysége – általában véve maga a KGST-piac mint intézmény – a szocialista hiánygazdaság gondjait enyhítette mind materiális, mind kognitív értelemben.

A kutatás – ahogy a címe is sejteti – laza módszertani keretével az *histoire croisée* megközelítést választotta, tehát az összehasonlító elemzés vagy transferek tanulmányozása helyett az „összekapcsolódó” (*connected*), illetve a „közös történelem” (*shared history*) koncepciójával dolgoztunk.² Nem a „már meglévő” helyreállítására törekedtünk, erre egyébb-

² Vö. Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Túl az összehasonlításon: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása. *Korall* 2007. 28–29. sz. 5–30.

ként nem is volt módunk, mert a korszaknak mind a nemzeti leíró, mind a komparatistikai vagy transzfer szempontú történeti feldolgozása várat még magára. Azaz, röviden szólva, a KGST-országok közötti szocialista korszakbeli kapcsolatok történeti kánonja még nem született meg. Az itt olvasható esettanulmányok, melyeket a magyar kutatócsoport készített, illetve a vendég tanulmány, melyet azért választottunk ki, mert az egykori magyar szocialista „rejtektak” egyik célállomását, Zakopanét vizsgálja, tehát csupán az első, bizonytalan lépéseket jelentik a téma feltárásában.

Kovács Éva

JERZY KOCHANOWSKI

Zakopane: a szabadság enklávéja a létező szocializmusban?*

Stefan Kisielewski lengyel író, zeneszerző (és ismert ellenzéki) 1970 nyarán a következőket írta Zakopanéről: „rengeteg endékás, cseh és magyar nyüzsgö erre, még oroszok is vannak szép számmal. Azt ugyan nem tudom, hogy bírják itt ki. [...] Valahogy megéri nekik, mert tömegesen özönlenek a lengyel Tátra fővárosába.”¹ Vajon mi vonzotta őket ennyire? Hasonló hegyi vidéket és sípályákat Prágához, Budapesthez, Berlinhez vagy Moszkvához közelebb is találhattak. A legfontosabb az lehetett számukra, hogy itt másképp üdülhettek, mint odahaza, kiszabadulhattak a fűrésztó kontroll alól, és ha az utazást hasznos kétoldalú árucserével kötötték össze, elég olcsón ki tudtak jönni. Ha ugyanis Lengyelország eleve kedvező terepet jelentett a nem hivatalos gazdasági együttműködés számára, akkor Podhale, és kiváltképp Zakopane vagy a közeli Nowy Targ ebben a tekintetben igazán kivételesnek számított.

„A bár is állami – írta 1970 júliusában a Zakopane melletti Płazówkáról a már idézett Kisielewski –, de az üzletvezető góral asszony tulajként illegeti magát, saját receptjei vannak, és bizonyára sápot szed a lokálból. A hivatalos szervek szemet hunynak fölötte, egyébként itt a hatóságok is

* A kérdéssel a következő cikkekben foglalkoztam: Zakopiański kapitalizm. *Gazeta Wýborcza*, 2004. 12. 18–19; Socjalizm na halach, czyli „Patologia stosunków społeczno-ekonomicznych i politycznych w Zakopanem” (1972). *Przegląd Historyczny*, XCVIII, 1, 2007. 70–96.

¹ Stefan Kisielewski: *Dzienniki*. Warszawa, 1998. 427. A magyarok például speciális buszjáratokat indítottak 1972-ben, télen Budapest–Zakopane, nyáron Budapest–Krákkó (Zakopanén át) útvonalon. (a továbbiakban: AAN, GKKFiT), 16/93, k. 6.

góralokból állnak, a góralok meg összetartanak. Így a podhalei mikroklíma a maga módján dacol a kommunizmussal, tudatosan és szolidárisan dacol vele, elfogadja, ha valami számára kedvező, és elveti, ha kedvezőtlen. Varsóban ilyesmi nem fordulhat elő [...]”.² Ez a mikroklíma annyira határozott és zavaró lehetett, hogy 1972 tavaszán pártfunkcionáriusokból, rendőrökből, közgazdászokból, szociológusokból, újságírókból és ügyészekből álló speciális bizottság szállt ki Zakopanéba, hogy diagnosztizálja a zakopanei betegséget és előírja a megfelelő terápiát. Vajon miért nem küldtek ilyen küldöttséget a tenger mellékre, a Mazuri tavakhoz, miért nem néztek alaposabban a varsóiak körmére, ha egyszer a főváros minden rossz forrásának és terjesztőjének számított?

A döntés háttere csak a zakopanei, tágabban podhalei regionalizmus legalább vázlatos bemutatása után érthető meg. Miként a világ legtöbb pontján a hegylakó (kiváltképpen a magashegyi) közösségek, a podhaleiek is ellenálltak a külső hatásoknak. A modernizáció, a politikai újdonságok ide értek el a legkésőbb, és a szó fizikai értelmében is itt volt a legkönnyebb védekezni. A majorsági gazdálkodás és az úrbéri viszonyok bevezetésére tett kísérletek erős (esetenként fegyveres) ellenállásba ütköztek, és hozzájárultak a banditizmus elterjedéséhez, ami igazából csak a 19. század második felében szorult vissza.³ Nagyon lényegesnek bizonyultak a mai napig is létező nyelvi, kulturális különbségek (amelyeket csak felerősített a 19. század végén a képzőművészetben, irodalomban, építészetben kibontakozó góral-divat), a mentalitásbeli (sajátos értékrend), társadalmi (a nagy család fontossága⁴), gazdasági⁵ eltérések.

---

² Kisielewski i. m. 436.

³ Henryk Ruciński: Podkarpacie. In: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*. T. 2. Warszawa, 1981. 90–91; Józef Rafacz: *Dzieje i ustrój Podhala Nowotarskiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1935; Zdzisław Wróbel: *Zbójnictwo na Podhalu*. Częstochowa, 1929; Władysław Ochmański: *Zbójnictwo góralskie. Z dziejów walki klasowej na wsi góralskiej*. Warszawa, 1950.

⁴ Vö. pl.: Maria Krzeptowska-Jasinek: *Genealogia rodów zakopiańskich i olczyzkich w Zakopanem*. Zakopane, 2006.

⁵ „Podhale látszólagos vagy valódi különbözősége – írta 1946-ban Zdzisław Stieber –, ez az önmagában is különleges területi jellegzetesség, az utóbbi időkben aktuális kérdéssé vált, mikor a podhalei térség lakóiból a németek ún. Gorallen-volkot akartak létrehozni. [...] Objektív tény, hogy nem a németek teremtették meg a góralok különállását, ők csak felfűjták és saját politikai céljaik szolgálatába állították. [...] A háború előtt nemegyszer kellett lengyel értelmiségiek részéről feltett kérdésekre válaszolnom, hogy kik is a mi góraljaink, vajon tősgyökeres lengyelek, vagy egy ellengyeledett, de valaha különálló szláv népcsoport tagjai.

A konzervatív értékrend és a hagyományos vallásosság határozták meg Podhale alapvetően jobboldali beállítottságú lakóinak gondolatvilágát.

A nehéz földrajzi és éghajlati körülmények, a monokultúrás állattartás kényszere, a bőséges mezőgazdasági vagy ipari termelés esélytelensége sajátos túlélési stratégiák kialakítását indokolta.⁶ A góralokat egyfelől rendkívüli mobilitás jellemezte, ami részben a nagy létszámú (főleg észak-amerikai) kivándorlásban, részben pedig az idénymunkákra való elvándorlásban mutatkozott meg. Becslések szerint 1870–1930 között 42 ezren vándoroltak ki Podhaléból a tengerentúlra.⁷ Az amerikai góralok kapcsolatban maradtak otthonmaradt családtagjaikkal, anyagilag támogatták, illetve (elsősorban a 20. század hatvanas éveitől) „devizával” fizető munkához segítették őket. A határ közelsége is kereseti lehetőségeket jelentett, a csempészet már a 19. század második felétől komoly bevételi forrást jelentett a góraloknak. Gazdasági helyzetük lényeges javulását Podhale és főként Zakopane turisztikai felfedezése hozta meg a 19. század hetvenes éveitől. Néhány évtized alatt Zakopane vidéke lett Lengyelország legelső üdülőtérülete (nem csak a téli időszakban). Európa síparadisomaival ellentétben, Zakopane a magas kultúrába is bekapcsolódott, s a lengyel szellemi elit népszerű úti céljává vált.⁸

Megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy Podhale társadalma sajátos, informális autonómiát élvezett, és pragmatikusan alakította viszonyát a mindenkori hatalomhoz. A góralok a II. világháború alatt is tanújelét adták ennek, mikor döntő többségük elfogadta, hogy a német megszállók nem lengyeleknek, hanem külön a Gorallenvolknak tekintik őket, és ezt túlélési stratégiaként, nem pedig kollaborációként kezelték. Ugyanakkor Podhale a fegyveres ellenállás egyik fontos központja lett, egyébként többen a háború végén sem tették le a fegyvert, hanem továbbküz-

---

A kétségek részben „tátrai íróink” (főleg Kazimierz Tetmajer) műveinek olvasása során támadhattak. [...] Ráadásul az értelmiségiek széles köre abban a meggyőződésben él, hogy Podhale csak részben lengyel vidék, ami részben a vidék hegyvidéki jellegéből [...] eltérő népviseletéből és anyagi kultúrájából, a sajátos földrajzi sajátosságokból és nyelvjárásból adódik. Zdzisław Stieber: *Problem językowej i etnicznej odrębności Podhala*. Łódź, 1947. 3.

⁶ Vö. Stanisław Moskal: *Praca pozarolnicza jako czynnik zmian w gospodarstwie i rodzinie chłopskiej. Studium na przykładzie Podhala*. Warszawa, 1973.

⁷ Bronisław Górz: Emigracja zarobkowa ludności wsi podhalańskich do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. In: Uő. (szerk.): *Studia nad przemianami Podhala*. Kraków, 1994. 94–95; vö. Włodzimierz Wnuk: *Górale za wielką wodą*. Warszawa, 1985.

⁸ Vö. Renata Dutkova (szerk.): *Zakopane. Czteryście lat dziejów*. T. I–II. Kraków, 1991 (zwłaszcza część IV tomu II – Ateny polskie w stylu zakopiańskim, 189–634).

döttek a kommunista hatalom ellen. A népi Lengyelország persze erővel törte meg a fegyveres ellenállást, de elég megértően kezelte Podhale sajátosságait. „A kommunista hatalom – fogalmazott a SZER egy 1961-es tanulmánya –, akár egykor a hitleri megszállók, hallgatólagosan ugyan, de kivételezett a góralokkal. Valószínűleg felmérték, milyen nehézségek árán lehetne a mai helyzetben bevezetni a szocialista gazdálkodást a hegyekben, és nem akartak konfliktust a határvidék lakosságával, amelynek szlovák kapcsolatait nemigen tudták kontrollálni. De a góralokat nem érdekelték az okok, a fő, hogy náluk nem hoztak létre kolhozokat, nem kényszerítik be őket a pártba, az adóhatóság pedig jövedelmeikhez képest alacsony adókat ró rájuk. E privilégiumok, amelyeknek a góralok tudatában vannak, tovább növelték a többi paraszttól való távolságukat, egyébként is sértőnek éreznék a velük való összehasonlítást. Rögtön le kell szögezni, hogy a góralok kedvező anyagi helyzete elsősorban a törvények durva megszegéséből származik.”⁹

A történelmi, politikai, társadalmi, gazdasági, földrajzi adottságok országos szinten (vagy talán az egész szovjet tömbben) egyedülálló együttese¹⁰ az 1956-ot követő olvadás kedvező légkörében gyümölcsözni kezdett. Az októberi eseményeknek Podhalén külön dinamikájuk volt, és így egykor a Honi Hadsereghez kötődő emberek is bejuthattak a hatalomba. Az elnyomó apparátus ellenőrzésének gyengülése, és az,

⁹ Herder-Institut Marburg, Pressearchiv, P62221, RFE-Research, Item No 2823, 3.09.1961, „Gorale” (the highlanders) – the privileged class in Poland. 1970 r. „Zakopanéban kb. 100 olyan személy él, akik a háború után fegyveres bandák és illegális szervezetek tagjai voltak. [...] Az egykori reakciós csoportok tízegynéhány fontosabb tagja közül csak kettő mutatkozik aktívnak, Boruta-Spiechowicz extábornok, aki rendszeresen kritizálja a Lengyel Népköztársaság hatalmi szerveit, és Jan Bogdanowicz, aki az egyházi vezetéssel működik együtt. [...] Zakopanéban állandó bejelentéssel rendelkezik 7 világi pap, 47 szerzetespap, 220 apáca és 6 szerzetes. A városban két plébánia, 5 templom és 16 kápolna működik. Ezenkívül van 32 rendház, ebből 20 női. [...] Ezek a körülmények valamint a panziók és a kereskedelem reprivatizációjára való törekvés, a közélet klerikalizálására irányuló próbák a lakosság körében olyan hangulatot teremtenek, amely nem kedvező pártunk politikájának elfogadtatása szempontjából. Archiwum Państwowe w Krakowie, Komitet Wojewódzki PZPR (a továbbiakban: APKr, KW PZPR), 303, k. 340–341, Ocena działalności mieskiej organizacji partyjnej w Zakopanem w latach 1969–1970, listopad 1970.

¹⁰ 1970-ben a párt iránt elkötelezett Władysław Machejek író a következőket írta: „Zakopane nemcsak a régióban, hanem az országban is különleges szerepet játszik. Különböző emberek találkoznak ott, szervezkedik a papság, ott találkozik a jó és a rossz.” APKr, KW PZPR, 303, k. 327.

hogy zöld utat adtak a kézművességnek és a kiskereskedelembe, legalábbis részben lehetővé tette a már korábban illegálisan folyó tevékenységek (pl. a nowy targi központú szűcsmesterség) legalább részleges legalizálását. Podhale sokáig volt a nyugati csomagokban Lengyelországba érkező használtruhák elosztó központja. 1958 tavaszán egy lengyel menekült a következőket vallotta a SZER képviselőjének: A használtruha kereskedők beszerzési forrása továbbra is Podhale, Nowy Targ és Nowy Sącz környéke. A legjutányosabban Nowy Targban lehet beszerezni a használt holmikat, a kereskedők mellett mások is odajárnak, ha olcsóbban akarnak használt ruhát, kabátot venni. A magukra adó varsói családok, amelyek a divatos külföldi holmikban járnak, vagy csak egyszerűen jól akarnak gazdálkodni a családi kasszával, évi egy-két alkalommal Nowy Sączban vagy Zakopanében töltenek fel ruhatárukat, a beszerző utat üdüléssel kapcsolják össze. A podhalei csempészetet a sztálinizmus idején sem sikerült felszámolni. Mikor 1956 után a határok valamilyen nyírára megnyírtak, a góralok valóban felfuttatták a csempészetet. A számvevőszék gazdasági bűnözésre vonatkozó 1959-es jelentése kiemelte, hogy a déli országrészben hatalmas méreteket öltő csempészetet, a góralakosság szinte hivatásszerűen űzi.¹¹ Míg korábban a góralakosság hagyományosan csak Szlovákiáig mentek (az onnan beszerzett cipzárok a teljes lengyelországi szükségletet fedezték), egy évtized leforgása alatt Olaszországig és Jugoszláviáig kiépítették útvonalait.

1956 Közép-Kelet-Európa egész területén felgyorsította a modernizációt. Ugrásszerűen megnőtt az üdülési igény, amit sem a vállalati üdülők, sem az ország egész területére beutalókat osztó Dolgozói Üdülési Alap nem tudott kielégíteni.¹² Egyébként sem a hagyományos, sem az új üdülőkörzetek nem tudtak megbirkózni a turistainvázióval,¹³ az odautazók

¹¹ Najwyższa Izba Kontroli, Wydział d/s Nadużyć Gospodarczych: *Informacja o przestępczości gospodarczej w 1959 r.* Warszawa, 1960. 19. (kópia w posiadaniu autora). Vö. Anna Buńda: *Pogranicze mniej formalne czyli nielegalne przekraczanie granic na Podhalu*. In: J. R. Roszkowski – R. Kowalski (szerk.): *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Pieniny)*. Historia. Nowy Targ, 2005. 127–134.

¹² Vö. Dariusz Jarosz: *„Masy pracujące przede wszystkim”*. Organizacja wypoczynku w Polsce 1945–1956. Warszawa, 2003; Paweł Sowiński: *Wakacje w Polsce Ludowej. Polityka władz i ruch turystyczny (1945–1989)*. Warszawa, 2005. (Bibliográfiával.)

¹³ Eddig ezt a jelenséget a sziléziai Beszkidekben fekvő Szczyrk esetében vizsgálták. W. Błasiak – M. S. Szczepański – J. Wódz: *Szczyrk – miasto w sytuacji inwazji turystycznej (sojologiczne studium układu lokalnego)*. Katowice, 1990.

szükségleteinek töredékét sem tudták állami üdülők biztosítani. Az életben nem igazán maradhatnak üres helyek, a kereslet és kínálat törvényei még a szocializmusban is érvényesültek. Végeredményben a hiányzó úrt – általában informális módon – a magánszektor töltötte be, gyorsan és hatékonyan ellensúlyozva a nehézkes, jogszabályok, tiltások, normák, és limittek szorításában működő állami struktúrákat. Ezeket a mechanizmusokat mindmáig kevéssé vizsgálták, de mindenütt hasonlóan alakultak. A már korábban meglévő, vagy a kezdeti, meglehetősen egyszerű tranzakciókból (pl. szobakiadás) származó vagyonokat saját, lehetőleg professzionális és jövedelmező turistabázisok kialakításába fektették.

Aligha járunk messze az igazságtól, ha kimondjuk, ez a folyamat Zakopanében jutott legtovább, a város ugyanis megőrizte a háború előtt megszerzett státuszát, és továbbra is a legnépszerűbb, legdivatosabb lengyel üdülőhelynek, a téli sportok legfőbb bázisának tekintették. Már az ötvenes években felfigyeltek arra, hogy Zakopane az egész térség fejlődését leblokkolta azáltal, hogy egyben a vasútvonal végállomása is volt. Innen lehetett csak eljutni Lengyelország egyetlen valóban magashegyi vidékére, ide telepítették a tátrai gyógyüdülők és a régió szálláshelyeinek 90%-át.¹⁴ Míg a Beszkidekben, illetve az Óriáshegységben fekvő más üdülőhelyek mindenekelőtt regionális és ágazati szerepet játszottak, Zakopane megőrizte országos jelentőségét, egészségügyi, üdülési, sportfeladatait központilag határozták meg.¹⁵ A párt első titkárától az egyszerű munkásig igazából mindenki Zakopanében akart üdülni vagy kikapcsolódni.¹⁶ Minden fontosabb ipari üzem, intézmény, minisztérium becsületbeli kérdésnek tekintette, hogy zakopanei üdülővel rendelkezzen.

Minél nagyobb volt az igény a zakopanei üdülésekre, annál jelentősebb állami forrásokat mozgósítottak. Egy 1955-ös kormányhatározat az 1956–1960-as időszakra 78,9 millió zloty támogatást irányzott elő Zakopane fejlesztésére, de a következő, 1958-as döntés értelmében az 1958–1960 közti időszakra már 315,2 milliót helyeztek kilátásba. A pénz csak az ún. zárt turistabázisok bővítésére (vagyis a vállalati illetve ágazati üdülőkre) volt elegendő, de az 1958–1964 között Zakopane

¹⁴ AAN, GKFFiT, 15/113, s. 6–7.

¹⁵ Jerzy Ustupski: Rozwój przestrzemno-funkcjonalny Zakopanego po II wojnie światowej. In: *Studia...* i. m. 246.

¹⁶ 1938-ban 60 ezer turista kereste fel Zakopanét, 1955-ben 600 ezer, 1959-ben 960 ezer, 1971-ben pedig 2,5 millió. A lengyel vendégek fele Varsóból, Krakóból, Łódzából és Felső-Sziléziából jött.

szempontjából elsődleges egyéni üdülési lehetőségek kialakítására nem.¹⁷ Másrészt viszont évről évre nőtt az olyan vendégek száma, akik jelentős összegeket voltak hajlandók fizetni egy zakopanei üdülésért. De ők másra vágytak: a kététes turnusokban szervezett állami üdülés helyett rövidebb időtartamú, de magasabb színvonalú ellátást kívántak, és nem a közös (egyébként pocsék) étkezések ritmusától, és a kultúros ötleteitől függő napirendet.¹⁸ Az 1950-es évek második felétől a szocialista országok állampolgárai számára megnyíló határok Zakopanét az ilyesfajta örömekre vágyó csehszlovák, magyar és kelet-német turisták Mekkájává tették. A góralok biztosítani tudták számukra ezt a fajta pihe-nést (az 1960–70-es évek fordulóján a Zakopanét évről évre felkereső kelet-európai turistáknak csak töredéke szállt meg állami szervezésben).

Ha ezek a jelenségek ennyire szembetűnőek voltak már a hatvanas években, akkor a párt által delegált kutatók miért pont 1972 első hónapjaiban szálltak ki Zakopanéba, mikor Gierek csapata éppen mézesheteit töltötte a hatalomban, és liberális arcát igyekezett mutatni a világnak? Miért nem számolták fel a zakopanei kapitalizmust mondjuk 1968-ban, mely nagyon is alkalmas időpontnak tűnhetett egy ilyen akcióhoz? Nyilván az új garnitúra hatalomra kerülése és az ilyenkor napirenden levő elszámoltatási és rendteremtő akciók állhattak a háttérben. A szakértői jelentésben az előző főtitkár, Władysław Gomułka prominens vezetőinek (Zenon Kliszko, Czesław Wycech, Roman Gesing) korrupciós ügyeire tett utalások valószínűsítik, hogy valóban elszámoltatásról lehet szó.

Wiesław Młysektől, aki 1972-től irányította a zakopanei vizsgálatot, 2004 januárjában megkérdeztem, mi állt a podhalei expedíció háttérében. Franciszek Szlachcicot nevezte meg kezdeményezőként. Figyelembe véve Szlachcic 1971–1972 közötti belügyminiszteri (1971. január–december), aztán KB titkári működését, ez a feltételezés nagyon is valószínű. Alighogy elfoglalta a miniszteri széket, hozzáfogott a társadalmi élet patológiáinak felszámolásához. Miután 1971 augusztusában jóváhagyták a tárca „A közrend és a közbiztonság biztosítása érdekében”

¹⁷ Zdzisław Lutosiński: W Polsce Ludowej. Rozwój społeczno-polityczny, administracyjny i gospodarczy w latach 1945–1978. In: *Zakopane* i. m. T. I. 339.

¹⁸ 1966-ban a következőket állapították meg: „A Zakopanéba érkezők nézetei általában eltérnek azoktól, melyeket mi szeretünk volna a helyi lakosság körében terjeszteni. Zakopanét kevés munkás keresi fel. Ez a tény nyilvánvalóan befolyásolja a zakopanei társadalom politikai nézeteit és hangulatait.” – APKr., KW PZPR, 277, k. 110, Protokół z posiedzenia egzekutywy KW PZPR 7.X.1966.

hozott működési irányelveit, villámgyorsan hozzáláttak a „Rend” fedőnevű akcióhoz, mely a valutázók, arannyal üzérkedők, csempészek és stricik ellen irányult, akik a Lengyelországba látogató külföldiekre álltak rá (persze az utóbbiakra is jobban kezdtek figyelni). Csak 1971. augusztus 14. és 28. között 32610 rendőr, 6560 munkásőr, 4500 belügyi dolgozó és gazdasági ellenőr valamint számos aktivista (2242 személy) vett részt az akcióban. Október elejéig 4559 személyt tartóztattak le, és több mint 47 ezer ügyet továbbítottak a bíróságra. 1971. szeptember közepén újabb akciót indítottak a valutával és arannyal üzérkedők ellen.¹⁹

Nehéz megállapítani, hogy a fenti akciók mennyiben függtek össze azzal, hogy 1971 tavaszán hatalmas csempészbotrány robbant ki Podhale területén (az ún. vörös kocsma ügy): a Szaffaryban levő presszó tulajdonosát, Jan Kucharskit, a sajtó csak Podhale bankáraként emlegette. Az ügy továbbgyűrűzött, elvezetett más, fél Európát behálózó csempészbundák leleplezéséhez, és feltárta összefonódásukat a helyi hatóságokkal (többek közt az ügyészséggel). 1972 tavaszán a podhalei esetek nagy nyilvánosságot kaptak a sajtóban. A *Jog és Élet* c. véleményformáló lap cikke végén a következő szimptomatikus megállapítás olvasható: „... a bűnözés nem maradhat rejtve a hatóságok szeme elől. Ez a kényszergyógykezelés kezdete, amin Podhale társadalmának át kell esnie. A kezelésnek a közerkölcsöt és a viselkedési normákat kell megjavítania, hogy mindekiben tudatosuljék, mi fehér és mi fekete.”²⁰

Amikor az újságíró nő e sorokat írta, már egy éve tartott az állam ellenőrzése alól egyre inkább kibújó lengyel idegenforgalmi piac szanalása. Az intézkedések alapját a LEMP KB Politikai Irodája 1971. május 18-án kelt, az idegenforgalom fejlesztéséről rendelkező határozata adta. „Az erős idegenforgalommal rendelkező térségekben” 1975-ig centralizált, a helyi tanácsoknak alárendelt idegenforgalmi vállalatokat kell létrehozni, amelyek egészen a fizetővendég-szobáig bezárólag felügyelnék a térség idegenforgalmi létesítményeit. A krakkói vajdaságban (amelyhez 1975-ig Zakopane is tartozott) volt legégetőbb a probléma. 1970-ben ide 14 millió ember látogatott el, ami az országos idegenforgalom 24,4% tette ki (ebből 11 millió volt a külföldi turista, az országba érkezőknek a fele). „A krakkói vajdaság – nyilatkozta 1972-ben

¹⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN), 0296/113 t. 3, k. 7–8, 30, 45, 77, 100, 123, 153, 156–157; AIPN 0296/114 1 tom, k. 2, 4, 45, 60, 82. Franciszek Szlachcic: *Gorzki smak władzy. Wspomnienia*. Warszawa, 1990. 182–184.

²⁰ Maria Osiaacz: *Bankier Podhala. Prawo i Życie*, 28.05.1972.

a Központi Testnevelési és Turisztikai Bizottság egyik tagja – vonzó idegenforgalmi célpont. Idegenforgalmi piac jött létre. A szolgáltatások iránti megnövekedett igény kb. 2 milliárd zlotys forgalmat hoz, ennek megközelítőleg a felét a lakosság kapja, és csak a másik fele folyik be az államkasszába. Ez a helyzet nem tűnik normálisnak. Az állam ugyanis nagy beruházásokat vállal magára, hogy a vajdaságban biztosítsa az ellátást, a haszon jó része pedig a kiadó szobák, házak és villák tulajdonosainak a zsebébe vándorol, akik évről évre emelik áraikat.²¹ Az idegenforgalmi piac reformját a krakkói vajdaság egész területére Varsóban dolgozták ki, de alulról jövő kezdeményezés volt a Krakkói Vajdaság Nemzeti Tanácsa által jóváhagyott végzés, miszerint a Zakopanében és tátrai régióban végbemenő kísérletet ugyanolyan forrásból és ugyanolyan mértékben fedezik, mint amilyen ajánlások a vajdaság egész területére születtek. A két dokumentum kizárja egymást.²² Nehéz eldönteni, mi volt a valódi háttere a zakopanei kísérletnek, vajon a helyi erők akarták-e így módon biztosítani ellenőrzésüket az ország téli fővárosa (és az ott keregett pénz) felett, vagy a *status quo* mindenáron való megőrzése volt a tét. Talán a helyi döntéshozók abban reménykedtek, hogy hivatali pozícióik szaporításával alátámasztják Max Weber megállapítását, miszerint a gazdasági tevékenységbe bekapcsolódó állami hivatalnok mindig az államkincstár feneketlen bőrdődjébe rejthette üzleti kockázatát.²³ Bizonyára emiatt is érdemes volt alaposabban körülnézni Zakopanében.

Annál is inkább, mert voltak alkalmas személyek, akik a megfelelő osztály- és ideológiai szempontok figyelembevételével jártak el. 1972 elején Szlachcic kezdeményezésére, aki különösen respektálta a tudományt és a tudósokat, a LEMP KB által felügyelt Társadalomtudományi Főiskolán megalakítottak egy társadalompolitikai kutatócsoportot. A csa-

²¹ AAN, KC PZPR, Wydz. Organizacyjny, 784/13, k. 80, Protokół z konferencji w sprawie eksperymentalnej gospodarki turystycznej w regionie krakowskim, 2.02.1972.

²² Uo., k. 72. Miután a *Życie Warszawy* (nr 214 z 7.09.1971) leadta a PAP közleményét „Új szervezési modell keresése – turisztikai kísérlet Zakopanében”, a Lengyel Turisztikai Társaság képviselői nyílt levelet küldtek a szerkesztőségbe (másolattal a LEMP KB-nak) a következőkkel: „A zakopanei kísérlet kidolgozói kétségtelenül a legnagyobb haszonra törekedtek, ahelyett hogy az ifjúság és a dolgozók számára olcsó szálláshelyeket teremtenének. [...] Meggyőződésünk, hogy a kezdeményezők bevezetésre kerülése előtt újraelemzik tervezetüket, és megvitatják a valódi turistákat foglalkoztató problémákat.” APKr., KW PZPR, 1089, k. 28–29.

²³ Idézet forrása: *Szczyrk...* i. m. 81.

patnak hosszútávon kellett nyomon követnie a politikai döntések hatását a különböző társadalmi csoportokra. A kutatás elsősorban a konfliktusok elmélyülésének, lefolyásának, megjelenési formáinak hátterét firtatta.²⁴ A kutatások révén „a konfliktushelyzetek kiküszöbölését vagy mérséklését” tervezték, egyszersmind kidolgozva felszámolásuk módszertanát.²⁵ Jóllehet a kutatócsoport a nagy ipari üzemekre és azok dolgozóira összpontosított, a fenti okok miatt²⁶ az egyik első feladatuk éppen Zakopane lett.²⁷ A csoport 1972 márciusától júniusáig működött, ebből húsz napot Zakopanében töltött (április 16-tól május 6-ig). Munkájuk eredményeit 60 oldalas szakértői jelentésben foglalták össze, melynek a címe „A társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok patológiája Zakopanében”.²⁸ Nyilvánvaló, hogy a közvetlen pártirányítás alatt álló felsőoktatási intézmény munkatársai szembe előtt főleg politikai–ideológiai célok lebegtek. De ennek köszönhetően a párt megbízásából munkálkodó kutatók bizonyos értelemben egyedülálló eszköztárral rendelkeztek (Zakopane és a krakkói vajdaság párt- és állami vezetése mellett bizonyára a rendőri szervek és a belbiztonsági szolgálat is támogatták erőfeszítéseiket). Végül olyan információk kerültek a birtokukba, amilyenekről a tízegynéhány évvel később Szczyrkben kutató sziléziai szociológusok csak álmodhattak. Mi pedig, ha elvonatkoztatunk a marxista frazeológiától, Zakopane forradalmi transzformációk időszakában készült komplex társadalmi, politikai és gazdasági elemzését vehetjük kézbe. A jelentés a „zakopanei

²⁴ AAN, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR (a továbbiakban: AAN, WSNS), 112/1, k. 1, Notatka w sprawie powstania zespołu naukowo-badawczego polityki społecznej, 18.02.1972.

²⁵ AAN, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR (a továbbiakban: AAN, WSNS), 112/1, k. 1, Notatka w sprawie powstania zespołu naukowo-badawczego polityki społecznej, 18.02.1972.

²⁶ Uo. Jellegzetes a feljegyzés zárómondata: „Kutatócsoportunk csak akkor lehet eredményes, ha hiteles képet mutat, még ha ez az igazság kedvezőtlen fényben tüntet is fel egyes vezető szerveket.” Uo. 7.

²⁷ A Zakopane vizsgálatával megbízott csoport vezetője Wiesław Mysłek lett, tagjai Juliusz Waclawek, Mariusz Gulczyński, Mieczysław Krajewski, Czesław Żerosławski, Jerzy Śpiewakowski, Lucjan Adamczuk. Valószínűleg ők a szakértői jelentés szerzői. A Bizottság munkájában részt vettek: Jan Bilewicz (LEMP KB Személyzeti Irodája), Zdzisław Frankowski ezredes (Belügyminisztérium személyzeti osztályának helyettes vezetője), Jerzy Porada (Legfelső Ügyészség), Franciszek Bartczak ezredes (Lengyel Honvédség), Zdzisław Pełczyński ezredes (Krakkói Rendőrség VB), Jerzy Ambroziewicz („Argumenty”)

²⁸ Elemzésem alapját ez a jelentés képezi, ezért eltekintettem a jegyzetektől. Hosszabb részleteket idéz: *Szocializm na halach...* i. m.

kapitalizmus” szélsőségesen patológiás jellegéről számolt be, de valójában a rendszer kóros elváltozásait diagnosztizálta, kárhóztatva a hatalom és a pénz összefonódását, azt, hogy prominens személyiségek milyen könnyedén vonulnak vissza és szelídülnek meg, amint pénzt szimatolnak. A párt megbízásából dolgozó szakértők akaratlanul is bebizonyították, hogy elég egy joghézag, a történelmi, földrajzi, társadalmi, majd politikai tényezők szerencsés együttlása, és a rendszer alapelvei porba dőlnek.

Mindenekelőtt megállapították, hogy Zakopanében a magánvállalkozások szétfeszítették a társadalmi munkamegosztásban számukra kijelölt kereteket, és a társadalmi, gazdasági struktúrában meghatározó

Władze śledcze wykryły w Zakopanem poważną aferę dotyczącą łamania obowiązujących przepisów budowlanych.

rys. JULIUSZ PUCHALSKI

— Nareszcie, baco, nie muszę ukrywać, że to wszystko moje...

1. karikatúra. Zakopanében a nyomozóhatóság hatalmas építési szabálytalanságokra bukkant... – „Bátyám, végre nem kell titkolnom, hogy ez itt mind az enyém.”

szerepet játszó kapitalista szektort hoztak létre. A város és a térség fejlődését a kapitalista szektor érdekeinek rendelték alá, amely ráadásul, állítja a jelentés, mások munkája gyümölcseinek eltulajdonításából jött létre. A létező szocializmus keretei közt megtűrt kiskereskedelmi formákkal szemben a kapitalista jellegű magánvállalkozásokat nem tolerálták, ha nem a megélhetés szükségleteit fedezték, hanem nyereségvágytól vezérelt tőkefelhalmozásra törekedtek. A tőke gyarapításhoz először is alaptőkével kellett rendelkezni. A jelentés szerint a zakopanei beruházások felét az 1960–1971-es időszakban gyakorlatilag az ország egész területértől beáramló külső tőkéből finanszírozták. Itt fektették be a hasznukat a magánvállalkozók, valutázók, csempészek és stricik. Noha ezt nem mondják ki *expressis verbis*, nagyon is valószínű, hogy a pártelit is itt fektette be eszközeit, aminek gyakorlati következményei voltak.

A magántőke egy részét a háború előtt illetve alatt felhalmozott arany- és devizaállomány jelentette, amelyet a sztálinizmus tiltó rendelkezései ellenére is megőriztek. A tréfásan földi banknak nevezett forrásból származó vagyont módszeresen gyarapították a rokonok dollárküldeményei, és az Egyesült Államokba és Kanadába irányuló munkavállalás. 1967-ben még csak 223 személy utazott külföldi munkára Zakopaneból, ez a szám 1971-re már 1370 volt. Egy év kint tartózkodás után egy nő átlagosan 3,5 ezer dollárral tért haza, a férfiak pedig 5–7 ezerrel vagy még többel, így évi több millió dollár landolt a Giewont lábánál.

Gyakorlatilag felbecsülhetetlen, milyen értékű források származtak az állami szektorból elvont javakból. A külső szemlélő számára felfoghatatlannak tűnt, miként lehetséges, hogy egyszerű raktárosok, könyvelők, kereskedelmi vagy vendéglátó-ipari dolgozók néhány év leforgása alatt panziót építenek. Már egy kisebb panzió is megcsapolhatta az állami vállalatok szociális vagy szociális beruházásokra szolgáló alapját, mivel a dolgozók ragaszkodtak ahhoz, hogy Lengyelország téli fővárosában üdüljenek. Állami intézmények, ha a rendelkezésükre álló eszközökből nem tudtak saját üdülőt építeni, dolgozóik számára üdülőhelyeket béreltek, amelyek költsége egy szezonban akár a panzió értékének 1/3-át is kitehette. Panzió építésére nem kaptak engedélyt, de vehettek panziót, és a minisztériumok és az ipari üzemek törekedtek is rá, néha elszántan licitálva. Például a Külügyminisztérium és a krakkói Lenin Kohászati Művek (Nowa Huta) közötti versengésen a tulajdonos az eredeti 600 ezer zlotys ár helyett 1 millió 900 ezret kasszírozott.

Az 1960-as évek végétől évi több mint kétmillió vendég szállásán és étkezésén kívül, azok szórakozását, közlekedését, és emléktárgy vásárlását is meg kellett oldani, minek következtében felvirágoztak – akkori szóhasználatnál élve – az igen jövedelmező kisipari–kereskedelmi kezdeményezések. A bejegyzett 700 magánvállalkozás hivatalosan 37 millió zlotys jövedelmet termelt. Valójában a szakértők ennek többszörösét feltételezték, amit el is fogadhatunk. A 230 illegálisan dolgozó iparos haszna a 150–200 milliót is elérhette. Teljességgel megfoghatatlanok voltak a kézműipar jövedelmei, hiszen tipikus zakopanei emléktárgyakat (pl. fokosokat) a hivatalnoktól a tanárig mindenki fabrikált otthon, sokan egészítették így ki fizetésüket. Hasonlóan jövedelmező volt a legálisan és illegálisan előállított javakkal való kereskedés, az emléktárgyakat, vagy hegyi juhsajtot áruló kofa rossznak tartotta a napot, ha nem kereste meg az 1500 zlotyot. Még nagyobb bevételt jelentettek a gasztronómiai szolgáltatások, amelyek az állami közétkeztetés elégtelensége miatt felvirágoztak. „Zakopanében nem egy utca akad, ahol szinte minden második házban illegális kocsmá működik (Zakopanében volt országos átlagban a legmagasabb az alkoholfogyasztás, mert ott, ahogy a helyiek mondják, »igen jól lehet inni.«” Az alaposan leöblített ebéd után nem igen

2. karikatúra.

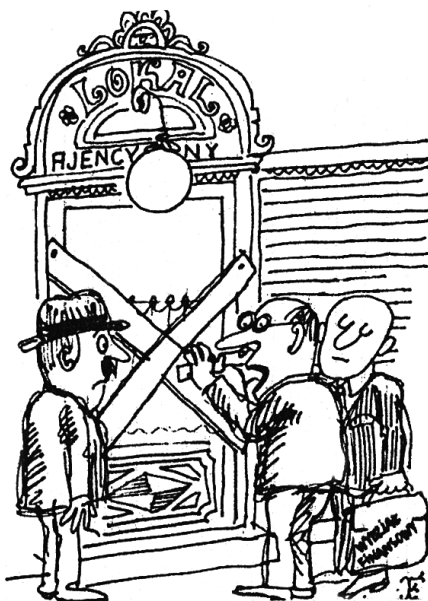
akaródnak gyalogolni, így a taxi, a szán, a lovas kocsi napi 1000–2000 zlotyt hozott a konyhára.

Az igazi aranybánya azonban a valutázás volt. A becslések szerint a város egyszerű polgárai és a 180 hivatásos helyi, 250 más lengyel területéről érkező, s 450 külföldi valutaüzér évi forgalma 16 millió dollárrá rúgott. További 2–3 millió származott a külföldi turisták átveréséből. A mintegy 400 ezer külföldi (40 ezer kapitalista országból érkező) vendég alig 10%–a lakott állami szálláshelyeken, a többi magánszállásokon üdült, devizával vagy áruval fizetett, mindkét fél számára kedvező átváltással. A magánszállásokon kialakuló ismeretségek nemegyszer a kölcsönös látogatások ürügyén bonyolított csempészet elterjedéséhez vezettek. Egyébként, mint azt korábban jelezték, a csempészet hagyományos kereseti formának számított Podhalén. De változott a csempészett áruk összetétele. Az 1950-es években elsősorban textíliát csempészttek, az 1970-es évek elején Csehszlovákiában dolgozó mintegy 2000 ember elsősorban építőanyagokat hozott be az országba.

A kapitalizmus alapelve, hogy a tőkét abba kell fektetni, ami a legnagyobb hasznot hozza. Zakopanében ezt az „üdülő–turista bázis” jelentette. 1960–1971 között a magánépítkezésekbe minimálisan 1,2–1,4 milliárd zlotys tőkét fektettek (a hatvanas években a dollár hivatalos árfolyama 24 zloty, a fekete pedig 100 zloty körül mozgott), a fele külső befektetőktől származott. Ez már akkor kényelmes pénzmosási formának számított. Míg a mai pénzmosók általában veszteségekkel működnek, akkoriban az ilyesmi ma már elképzelhetetlen mértékben térült meg. A szobakiadás évente 25–30% hasznot hozott, a vendéglátóiparban a haszon elérte az 50%–ot. A befektetések 2–5 év után megtérültek!

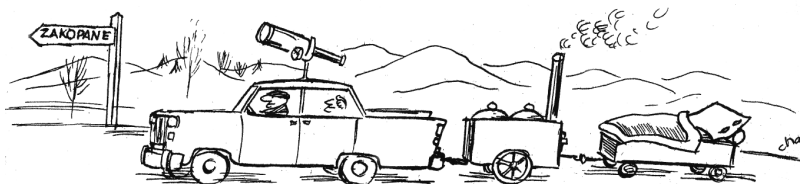
Valóban hatalmas pénzek mozogtak. Éves viszonylatban a szálláshelyek 300 milliót, a gasztronómiai szolgáltatások 150 milliót jövedelmeztek Zakopanének, a valutakereskedelem 250 milliót, a legális termelés 150 milliót, az illegális ugyanannyit. Ha hozzávesszük a közlekedést, az illegális italméréseket, a legális és illegális kereskedelmet és prostitúciót, a zakopanei kapitalisták jövedelme meghaladta az egymilliárd zlotyt. „Ennek fényében – olvassuk a jelentésben – válik csak érthetővé, milyen hatalmas nyomást gyakorol a magántőke a hatalom zakopanei és külső struktúráira. Sokoldalú nyomásról volt szó, sikerrel vetettek be tipikusan kapitalista fogásokat, a lobbizástól a monopolista praktikákig. Zakopanét népszerűsítették a sportolók (évente több mint 120 sportrendezvényt szerveztek a városban), a helyi potentátokhoz közelálló újságírók

a helyi érdekcsoportok által sugallt Zakopane-képet terjesztették a sajtóban, és mindent megtettek, hogy az állami kézben lévő idegenforgalmi potenciál ne tegyen szert nagyobb befolyásra és minél távolabb kerüljön a Tátrától. A jelentésben megfogalmazódott a gyanú, hogy éppen a zakopanei lobbier érte el a központi hatóságoknál, hogy a hatvanas évek elején letértek a szocialista társadalmpolitika útjáról. Akkor állították le a Dolgozói Üdülési Alap fejlesztését és radikálisan korlátozták a vállalatok szociális alapjából finanszírozható üdülőépítéseket, miközben szabad utat adtak a privátinfrastruktúra fejlesztésének. Feltételezték, hogy a zakopanei kapitalisták nyomására fogadtak el a központi szervek számos olyan döntéscsomagot, amely a Tátrai Nemzeti Park megóvása ürügyén leállította újabb zakopanei üdülők építési engedélyének kiadását. Ennek következtében az idegenforgalom döntő része magánkézbe került, és a vállala-

— Ale może pan wydawac obiady w domu. rys. JERZY FLISAK

3. karikatúra. „A saját házában azért kimérheti az ebédet.”

4. karikatúra.

tokat arra kényszerítette, hogy magánpanziókban biztosítsák dolgozóik üdültetését, ami persze nagy jövedelmekhez juttatta a panziósokat.

Nagyon hatékonyan alkalmazták a zakopanei viszonyokhoz – maszek vendéglátó- és szálláshelyek fejlesztése révén – a turisztikai szempontból elmaradott térségek aktivizálásáról szóló direktívát. A góral szállodácskák és vendéglők ugyanolyan megítélés alá estek, mint az eldugott vidéki helyekre kiutalt vállalati üdülési hozzájárulás: a szálláshely tulajdonosa mentes volt az adófizetés (alig 10,3 millió folyt be ily módon az államkasszába) és mindennemű (többek közt közegészségügyi) ellenőrzés alól. Ennek következtében „oly fokú autonómiára tettek szert – állapította meg aggodalommal a párt által felállított kutatócsoport – amilyennel más intézmények nem rendelkeznek az országban.”

A zakopanei kapitalizmus szempontjából rendkívül kedvező volt a gebines rendszer vezetése az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, ami azt jelentette, hogy magánszemélyek állami kereskedelmi vagy gasztronómiai egységeket vehettek bérbe. Zakopanéban terjedt el leginkább ez a gyakorlat: a nagyobb boltok 25%-a, a kisebb üzletek 100%-a, a nagyobb gasztronómiai egységek 53%-a és a „kiszasztronómia” 82%-a működött ebben a formában. Megfelelő kapcsolataik miatt a gebineseket nehéz volt elmozdítani. Például mikor visszaélések miatt felfüggesztették a 19. századi hagyományokkal rendelkező „Poraj” vendéglő üzletvezetőjét, Mieczysław Lesz belkereskedelmi miniszter azonnal intézkedett, hogy az illetőt visszahelyezzék jogaiba. Állítólag Roman Gesing erdészeti miniszter közbenjárására kaphattak a Tátrai Nemzeti Park igazgatói építési telket a város zöldterületein. Zárójelben meg kell jegyezni, hogy a szakértői jelentés ugyanis csak az előző garnitúra által elküldött visszalésekre tért ki. Az előző vezetőkkal való leszámolás szövegdékát látszik alátámasztani, hogy – állítólag Zenon Kliszko kezdeményezésére – a számlájukra írták a Morskie Oko mellé tervezett nagy turistaház beruházásnak leállítását, és egy hatalmas – a szakértők szerint teljesen

alkalmatlan – központ felépítését a két kilométerrel odébb lévő Włosienicában. Állítólag a Morskie Okóban már működő szálló vezetőjének kedveztek ezzel, aki így nemcsak pozícióját őrizhette meg, de étkezdéjének vendégkörét is bővítette. Az új turistaszálló egyébként olyan helyre épült, ahol rendszeresen lavinákkal kellett számolni!

A zakopanei „kapitalista” szektor által kínált 20–30 ezer ágy éves viszonylatban 90%-os kihasználtsággal rendelkezett, a sokkal szerényebb (összesen 8 ezer ágyas) állami szálláshelyek viszont 60–70%-ossal (ez még így jó arány az országos átlagot jelentő 26%-hoz képest).

Nem csoda, hogy Zakopanéban – ahol egy évtized alatt több mint 1,2 milliárd zlotyt fektettek be – megalakultak az építési vállalkozók első szervezett csoportjai (amelyeket akkor még „szervezett közvetítői csoportoknak” hívtak. Nyomást gyakoroltak a góralokra – nemegyszer a hivatalnokokkal együttműködve –, hogy azoktól telkeket vásárolhassanak, amelyeket aztán a vételár többszöröséért adtak tovább. Ugyanezek a csoportok igyekeztek az építőipari szolgáltatások piacát meghódítani, oly mértékben vonva el a munkaerőt, hogy az állami vállalatok nemegyszer kénytelenek voltak a hadsereg segítségét kérni. A különböző előírások kijátszása sem okozott komoly nehézséget. Jóllehet egy családi ház alapterülete nem lehetett 110m²-nél nagyobb, általában mégis sokkalta nagyobb panziók nőttek ki a földből (mintegy 1300). Az építetők Lengyelországszerte elterjedt praktikákhoz folyamodtak, a tetőtereket és szuteréneket pazar módon kiépítették, a szobák belmagasságát 2,2 méternél kisebbre vették, az ablakok elhelyezésekor nem tartották be a földtől mért 1,4 méteres magasságot, a több száz négyzetméteres garázsokból rögtön ebédlőket vagy műhelyek alakítottak ki. A hiánycikknek számító építőanyagokból bőséges kínálat volt a „szabad piacon”. Az áru nagy részét – a szakértők szerint – Csehszlovákiából, Magyarországról és Jugoszláviából csempészték vagy hozták, más lengyel régiókból (pl. Sziléziából) magánúton szereztek be, illetve állami építkezésekről lopták el, vagy valutás boltokban vásárolták.

A zakopanei hatóságok nemigen foglalkoztak a garázsokban működő kisebb üzemekre vagy kifőzdékkal, de más apróságok is elkerülték a figyelmüket, mint például a kommunális beruházások vagy lakásszövetkezetek számára fenntartott területen folyó engedély nélküli építkezések. Nem csoda, hiszen az építési hatóság felügyelője nemegyszer az illegális építkezés tervezője is volt egyben. Szélsőséges esetben számított Myslek docens csapata szerint az a panzió, amelyet „a hídra felvezető út

középre építettek, oly módon, hogy a Városi Nemzeti Tanács elnöksége kénytelen volt új hidat állítani és az utca nyomvonalát elterelni. Különösen pikáns volt, hogy a házat és az új hidat ugyanaz a helyi építész tervezte (de hangsúlyozták, hogy a Demokrata Párt tagja volt). A magánbefektetőknek nem kellett foglalkozniuk az infrastruktúra fejlesztésével, ennek terhét az állam viselte, a hatvanas években a Zakopanéra fordított 1,18 milliárd zloty 75%-át fordították ilyen célokra.

Mi volt a hatóságok a szakértői jelentésben kárhozott tetetlenségének oka, ami azt eredményezte, hogy „az állam Zakopanében még egy éjjeliőr pozícióját sem tudta megőrizni, hanem az útkaparók és utca-seprők szintjére süllyedt”? Zakopane a Táttra lábánál valóban vitathatatlan természeti adottságokkal rendelkezik. A Lengyelországban végbemenő társadalmi változások az üdülési igények robbanásszerű megnövekedéshez vezettek, a városi népesség egyre differenciáltabb anyagiakkal rendelkezett. A jelentés szerzői egyaránt kárhoztatták a helyi hagyományokat (a hatóságok iránti tisztelet hiányát), a baloldal tradicionális gyengeségét, a jobboldal erős pozícióit, illetve a Honi Hadsereg háború alatt játszott szerepét.

A delegáció anyaintézménye elvárásainak megfelelő marxista értelmezést is prezentált. Rámutatott a hagyományos osztályszerkezet hiányára, hiszen nemcsak nagyüzemi, de alapvetően semmiféle munkásság nem létezett a területen. Osztályszövetségesei, a parasztok nemigen művelték földjeiket, inkább felparcellázták építési teleknek, vagy beszálltak az idegenforgalomba illetve a szuvenírgyártásba. Meghatározó szerep jutott az informális – teljesen kapitalista módon szerveződő – érdekcsoportoknak, amelyek céljaik megvalósítása során jelentős károkat okoztak a társadalomnak. Olyan összegek felett rendelkeztek, hogy a kérdés nem úgy merült fel, hogy „miből és mennyiért, hanem, hogy ki az, akit egyáltalán nem lehet megvenni.” Előfordult olykor, hogy 500 ezer zlotys kenőpénzeket is felkínáltak (nyilván nem hiába), hangsúlyozva, hogy „az összeg nagysága még emelhető”. Sikerral korrumpálták a városfejlesztésért, a telekeladásért, építőanyag-kiutalásért felelős hivatalnokokat, a pénzügyi és ügyészségi dolgozókat. Az igazságszolgáltatást gyakorlatilag megbénították. Megerősíti ezt a feltételezést, hogy a már említett 16 millió dolláros éves forgalom ellenére 1967–71 között alig 128 ezer dollárt foglaltak le (300 eljárás keretében) és csak két ember került rács mögé.

A párttagság soraiban is zavart okoztak a „kapitalista elemek”, 1956 októberében pedig vezető szerephez is jutottak egy időre. Három évvel

később a LEMP Vajdasági Ellenőrző Bizottsága megállapította, hogy a zakopanei pártszervezetek a „magánszektor érdekeit képviselik”. A zakopanei ellentmondások feloldása érdekében vagy a hatalom kapitalista átalakítására kellett törekedni (ez persze nemigen jöhetett szóba), vagy a „hatalmi szervek pozícióját és erejét” kellett gyengíteni (amire reális esély nyílt). A funkciók hagyták magukat korrumpálni, a hatvanas években a LEMP zakopanei tagozatába felvételüket kérő külsősök inváziója következtében pedig a hetvenes évek elejére a zakopanei hivatalnokok 62%-a (ez a helyi pártszervezet létszámának 66,7%-a) párttag volt. A hatalom helyi struktúrái általában mindig tartósak voltak, de a zakopanei elvtársak valóban bebetonozták magukat, és közel két évtizeden keresztül megtudták őrizni pozícióikat. A hatalom a jelentés szerint a városi pártbizottság vállalatigazgatókkal és más intézmények vezetőivel személyes kapcsolatokat ápoló első titkárán keresztül eme „igazgatói csoport” kezébe került, amely szinte teljhatalomra tett szert. Ügyeltek arra, hogy az apparátus alsó szintjeit külsősökkel töltsék fel, és azok műveltsége, erkölcsi érzékenysége ne legyen számottevő, ami könnyen korrumpálhatóvá és manipulálhatóvá tette őket. A pártelittel szemben az apparátus állandóan cserélődött, a lecsereelt embereket általában üdülők vezető posztjaira helyezték, ami az elismerésnek ugyanolyan bejáratott formája volt, mint a nagyköveti kinevezés a leváltott miniszterek vagy államtitkárok számára (bár feltehetően jobban jövedelmezett). A varsói küldöttség biztosra vette, hogy a hatalom zakopanei degenerálódása „mélyebbre hatolt, és túlmutat a hivatalos szervek és intézmények munkatársainak inkompetenciáján, becstelenségén”. A hatalom nagy mértékű demoralizálódására és tehetetlenségére a kapitalista szektornak szüksége volt, ezért mindent elkövetett, hogy ilyen állapotokat előidézzen, illetve fenntartsion.

Milyen megoldási lehetőségek adódnak hát? Mit lehet tenni, hogy a szocialista szektor elfoglalja méltó helyét? Az nyilvánvaló volt, hogy Zakopanéban senki sem fog öntödét vagy autógyárat építeni, így továbbra is az idegenforgalom lesz a legfontosabb bevételi forrás. Az elkötelezett társadalomtudósok az addigi anarchia felszámolását sürgették. A szocialista üdülési modell szellemében a város a hazai vállalati és szociális beutalók beváltóhelyeként működött volna, a külföldiek, elsősorban a lengyel emigránsok pedig szervezett luxusutazások keretében jöhettek volna ide. A külföldiek másik részét kisebb, akár kötelezően kisajátított vagy lefoglalt panziókban helyezték volna el, ahol előre, devizában kellene fizetni. A maradék részére néhány nagy, megfelelő gasztronó-

miai és kikapcsolódási lehetőséget kínáló luxusszálloda felépítését szorgalmazták. A felügyeletet egy külön e célból Zakopanében létrehozott, az Orbisnak alárendelt „Külföldi Turistákat Ellátó Vállalat” gyakorolta volna, de előbb az Orbisban is végre kellett volna hajtani az állomány teljes cseréjét, mert a jelenlegiek túlságosan ráálltak a valutázásra.

A devizaövezetből érkező külföldieket kiszabadítanák a magánvállalkozások karmaiból, visszakényszerítve őket a szocializmusban megillető helyükre. Pártfőiskolához méltóan radikális ajánlások születtek. „Valamennyi panziót, kiváltképpen a családi háznak építettekét verifikálni kellene”, és ha „a szocialista igazságérzetet sértő módon” épültek fel, el kell kobozni (a megfelelő politikai és jogi intézkedések foganatosításával ez különösebb bonyodalmak nélkül végrehajtható.) A többit betagolnák államosított struktúrákba, és állami utazási irodák közvetítésével fogadhatnának vendégeket. A magánszektor maradványai nagyon alapos ellenőrzés alatt létezhetnének, és kötelező lenne az infrastrukturális beruházásokat támogatni. Hogy a legálisan engedélyezett kiskereskedelem ne kapitalizálódjék ismét, a hatalomnak határozottan kell fellépnie, hadat kell üzennie a bűnöző elemeknek és szigorúan büntetni a törvénysértéseket.”

Korántsem volt ez üres fenyegetőzés. 1972. október 6-án a Minisztertanács Elnöksége elé került Zakopane Távlati Fejlesztési Terve az 1972–1980-as évekre.²⁹ A vita lefolyása mutatja, hogy a résztvevők megismerkedtek a párt által delegált kutatók ajánlásaival, alapvetően elfogadták javaslataikat, de lemondtak a legszélsőségesebb megoldásokról, mint pl. „a szocialista igazságérzetet sértő” módon felépített ingatlanok elkobzásáról. Végül az új Zakopane-politika alapját egy 1972. december 7-i kormányhatározat³⁰ fektette le. A következő években a külföldi vendégek részére luxusszállót (Kasprowy) építettek, a magánszállások tulajdonosait valóban igyekeztek arra kényszeríteni, hogy állami közvetítéssel kínálják szobáikat, a nowy sącz-i vajda, Lech Bafia pedig látványosan lebuldórozott néhány megkezdett, engedély nélküli építkezést.³¹ Ezek új alkalmazkodási stratégiák kialakításához vezettek, és egy 1975-ös jelentés

²⁹ AAN, Urząd Rady Ministrów, 5.4/40, Protokół z posiedzenia Prezydium Rady Ministrów 6.X.1972, k. 179–182, Projekt uchwały RM w sprawie rozwoju Zakopanego w latach 1972–1980.

³⁰ Uchwała nr 306/72 Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1972 r. w sprawie rozwoju Zakopanego w latach 1972–1980, Archiwum Urzędu Rady Ministrów (Köszönet Aleksander Kocharńskinak, hogy a dokumentum másolatát rendelkezésemre bocsátotta.) Cf. Ustupski, Rozwój przestrzenno-funkcjonalny... 253–254

³¹ Ustupski i. m. 255.

a kormányhatározat végrehajtásáról megállapította, hogy „a turisták számának rohamos növekedése szükségessé teszi egy, a jelenség kezelését és teljes irányítását lehetővé tévő program kidolgozását.³² A próbálkozások sorozatosan zátonyra futottak, a piac törvényei erősebbnek bizonyultak minden tiltásnál. Hatalmas ideológiai támaszt jelentett Podhale népének a wadowicei születésű, de a Tátrához nagyon erősen kötődő krakkói érsek, Karol Wojtyła pápává választása 1978-ban,³³ majd a Szolidaritás mozgalom időszaka.³⁴ Sajnos valószínűleg már nem szállt ki új bizottság Zakopanéba, hogy kivizsgálja a helyzetet. Egyébként ma sem panaszkodhatnának, hogy nincs munkájuk.³⁵

Fordította: *Kertész Noémi*

---

³² AAN, GKkFiT, 11/45, k. 66.

³³ Przemysław Owczarek: *Karol Wojtyła – Jan Paweł II. Podhalańska opowieść o świętym: od historii o mitu – studium antropologiczne*. Kraków, 2006.

³⁴ Maciej Korkuć – Jarosław Szarek (opr.): *Zakopiańska „Solidarność” 1980–1989*. Kraków, 2006.

³⁵ Egy példa: 2007/2008 szilveszterén mintegy 50–100 ezer vendég töltötte Zakopanében (bizonyos becslések szerint akár fél millióan is lehetnek. De a Tátra fővárosában csak 22 ezer legális vendégágy van. A többi a többé-kevésbé hivatalos szürke gazdasághoz tartozik. http://www.turinfo.pl/p/ak_id,22478,,zakopane,w_zakopanem,tatry,sylwester,noclegi,miejsc_a_noclegowe,dziennik_polski.html, 19.05.2008. A kereslet gerjeszti a kínálatot, gyakran engedély nélküli építkezések által. Hogy lehetséges, teszi fel a kérdést egy regionális hetilap, hogy engedély nélkül felhúzzanak egy 62 férőhelyes panziót. A hasonló ügyekben kiadott bontási végzéseket csak ritkán hajtják végre. *Tygodnik Podhalański*, 9.06.2005; 3.02.2007.

STEFANO BOTTONI

Komárom/Komárno

*Hivatalos és informális kapcsolatok egy közép-európai ikervárosban (1960–1985)**

Ikervárosok és lezárt határok

A magyarországi Komárom és a szlovákiai Komárno¹ – „ikervárosok”² a Duna két oldalán. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az államszocializmus időszakában, 1960 és 1985 között hogyan működtek a formális és az informális kapcsolatok a lakosság

---

* A tanulmány az MTA Bolyai János Ösztöndíj és a Volkswagen Stiftung támogatásával készült.

1 A két város elnevezése máig ható feszültségforrás. 1919 előtt a Duna északi partján fekvő Komárom volt csak törvényhatóságú jogú város, a déli oldalon levő Szőny község csak a dualizmus időszakában indult komolyabb fejlődésnek. Az első világháború után a történelmi Komáromot Csehszlovákiához csatolták, neve Komárno lett. A magyar hatóságok Újiszönyt előbb Komárom-Újvárossá, majd 1924-ben Komárommá keresztelték, a csehszlovákiai Komárnot pedig Révkomáromnak kezdték nevezni, amivel a helyi lakosság nem volt kibékülve. Szerintük ez a magyarországi Komárom elsőbbséget sugallta. A társadalomtudomány a „semlegesebb” Észak-Komárom/Dél-Komáromot preferálja, míg a lakosság egyszerűen „túl-Komáromnak” nevezi az ikervárost. Tanulmányomban a két város mai hivatalos nevét használom.

2 A nemzetközi szakirodalom *twin towns*, *double towns*, *divided town*, *border towns* vagy *neighbouring towns*nak nevezi a történelem során nemzetközi határok által kettéválasztott településeket. A határ mentiség fogalmát, a közép-európai határ menti területek kapcsolatrendszeréről, a lokális és nemzeti identitásépítésről lásd az Ulrike H. Meinhof által vezetett nemzetközi kutatást (háttérinformációk és bibliográfia a <http://www.borderidentities.com> honlapon).

mindennapi érintkezésében. Az európai integráció jegyében az utóbbi években több gazdaság- és intézménytörténeti kutatás vizsgálta határ menti ikervárosok párhuzamos fejlődését, a kétoldalú gazdasági és politikai kapcsolatok intézményesülésének folyamatát. Többek között Helga Schultz és munkatársai 48 ilyen ikertelepülés – közte Komárom/Komárno, Esztergom/Stúrovo, Hidasnémeti/Sena, Rédic/Lendava, Barcs/Terezino – kapcsolatrendszerének átalakulását vázolták fel.³ A szakirodalom figyelme azonban főleg az 1989 utáni geopolitikai helyzetből adódó transznacionális együttműködési lehetőségekre, például az eurorégiók létrehozására és a kulturális kapcsolatok kiépítésére irányult.⁴ Komáromról főként művelődés- és várostörténeti,⁵ illetve gazdaság- és társadalomtörténeti⁶ munkák íródtak.

Kapcsolattörténeti kutatásom a humán földrajzot és a *histoire croisée*-t ötvözi. A mikroszintű megközelítést elsősorban az motiválta, hogy határ menti területek vizsgálatánál a makroszintű, „institucionalista” vizsgálatok gyakran figyelmen kívül hagyják a történelmi tapasztalatokat. Komáromi perspektívából keresem a választ arra, hogy miként reflektált az államszocializmus magyar változata arra, hogy a közvetlen szom-

3 Helga Schultz – Katarzyna Stkołosa – Dagmara Jajeśniak-Quast: *Twin towns on the borders as laboratories of European integration*. Frankfurter Institute für Transformationsstudien, Discussion paper 4/2002. A német–lengyel határrendészeti változásokról, a kettéosztott városok kapcsolatáról: Helga Schultz (szerk.): *Grenzen im Ostblock and ihre Überwindung*. Berlin, Arno Spitz, 2001.

4 Éger György: *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. Osiris, Budapest, 2000. Magyar–szlovák viszonylatban lásd Hidegh Anna Laura–Miklós Anna Erzsébet: *Eurorégiókról szlovák–magyar kitekintéssel. Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2006. 2. sz. 3–26. Údító kivétel Vári András mikroszociológiai elemzése Esztergomról és Párkány/Sturovóról. Lásd Vári András: *Határkerülés a vállalkozók szomszéd országához fűződő gazdasági kapcsolatai az esztergom–párkányi kistérségben. Regio*, 2002. 2. sz. 51–83.

5 Komárom közigazgatás- és művelődéstörténetével foglalkozott többek között Mácza Mihály (*Komárom. Történelmi séták a városban*. Pozsony, Madách, 1992), Kecskés László (*Komárom, az erődök városa*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1984) és Szénássy Zoltán (*Rév-Komárom*. Komárom, KT Kiadó, 1998).

6 Kovács Éva: A „házassági piac” alakulása Komáromban (1900–1940). In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet*. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 366–394; Uő: *Határváltó diskurzusok: Komárom, 1918–22, 1938*. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000. 181–212.; Gombkötő Gábor: *A Komáromi Lenárugyár története 1904–1979*. Komárom, Komárom m. Lapk. Váll., 1979.; Sikos T. Tamás – Tiner Tibor: *Egy város – két ország. Komárom-Komárno*. Komárom, Selye János Kutatóintézete, 2007.

szédságában levő városban többséget alkotnak a magyar nemzetiségű és anyanyelvű állampolgárok, illetve arra, hogy hogyan élték meg az ott lakók ezt a helyzetet a mindennapokban.

A tanulmányban a Kádár-korszak határrendészeti szabályozására összpontosítok, bemutatom azokat a vonatkozó kulturális egyezményeket, valamint a gazdasági és munkaerő-kooperációt, amelyeken keresztül a kezdeményező magyar hatóságok arra tettek kísérletet, hogy „felpuhítsák” a nyomasztóan elválasztó országhatárt. Komárom esetében ráadásul a két közösség érintkezését negatívan befolyásolta a hivatalosan tabusított, de lappangó módon jelentkező magyar–szlovák kérdés: a jelentős szlovákiai magyar kisebbség nem játszhatott „hídalkotó” szerepet, mivel az anyaországgal való intenzívebb kapcsolattartást mindkét országban gyanakvással nézték, az erre vonatkozó igényeket pedig ritkán vagy csak vonakodva teljesítették. A szlovák Komárnoval való kapcsolattartás viszont erőltetettnek tűnt és hatástalan maradt. Komárom és Komárno között a Duna ugyanis kettős, természeti és (1919-től) politikai demarkációs vonalat képezett két városrész, majd két ország és két egymástól eltávolodó – de még mindig ezer szállal egymáshoz kötődő – világa között. Az 1960-as évektől a szlovákiai magyar kisebbség is profitált a határ átjárhatóságából, de ezzel párhuzamosan jelenlétével és közéleti, emberjogi szerepvállalásával – akaratlanul is – akadályt gördített az ideális szocialista államközösség „testvéri” viszonyának útjába.

Az első világháború végéig Komárom egyetlen város volt. Az új határok megvonásával a történelmi városrészt a Csehszlovák Köztársasághoz csatolták, ahol a nevét Komárnora változtatták. A Duna túlpartján fekvő Újszőny község fejlesztésével két egymással párhuzamosan, aszimmetrikusan fejlődő város alakult ki. Az „új” Komárom a két világháború között tipikusan menekültváros maradt, kevés őshonos lakossal.⁷ Annak ellenére, hogy Magyarország és a kisantanthoz tartozó Csehszlovákia konfliktusos diplomáciai viszonyban állt egymással, a határátlépési szabályozás jóval egyszerűbb és megengedőbb

⁷ Lásd: Kovács Éva: Határváltó diskurzusok i. m.; Kovács Éva: A „házassági piac” alakulása Komáromban i. m. A versailles-i béke hatásáról a magyar–szlovák határszakaszban helyezkedő településeken lásd Pásztor Cecília (szerk.): ... *Ahol a határ elvált. Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat–Várpalota, 2002. 129–315.

maradt, mint 1945 és 1989 között bármikor.⁸ A második világháború éveiben és azt követően mindkét város lakosságának összetétele gyökeresen megváltozott. Az első bécsi döntéssel – Dél-Szlovákia, s vele az addigi Komárno Magyarországhoz visszacsatolásával – ideiglenesen megszűnt a határ a két város között, ugyanakkor 1938–1939-ben mintegy ötezer cseh és szlovák kényszerült a volt Komárno elhagyására – majd 1944-ben a kétezres zsidó lakosságot deportálták a magyar hatóságok a még mindig egy határon belül fekvő városból.

A második világháborút lezáró párizsi békeszerződés értelmében megint határ választotta a két várost. Már az 1945-ben kihirdetett Beneš-i dekrétumok nyomán Csehszlovákiából Magyarországra telepítették a komáromi magyar nemzetiségű lakosság egy részét, másokat kényszermunkára irányították Cseh- és Morvarországba.⁹ Az egész járásból több mint hatezer személyt telepítettek ki, helyükbe ugyanennyi magyarországi szlovák költözött a csehszlovák területre.¹⁰ A csehszlovák kormány 1948-ig diszkriminatív kisebbségpolitikát folytatott: Komárno magyar tannyelvű iskoláit, művelődési és kulturális intézményeit bezárták, a magyar vonatkozású szobrokat és emléktáblákat ledöntötték, illetve eltávolították.¹¹

A Csehszlovákiából kitelepítetteket nem a legközelebbi településre, Komáromba irányították a magyar hatóságok, hanem a dél-nyugati megyékbe (Tolna és Baranya), a Németországba kitelepített sváb lakosság helyére, és később sem kaptak engedélyt a magyar–csehszlovák határsávba való visszaköltözésre.¹² Ennek ellenére, főleg 1959–1960 után, a második téveszesítési hullámot követően, egyre több volt kitelepített „szivárogot be”

⁸ Bencsik Péter: *A magyar útiokmányok története 1867–1945*. Budapest, Tipico Design, 2003. 62–63.

⁹ A menekültkérdésről lásd L. Balogh Béni: Felvidéki menekültek Komárom–Esztergom vármegyében (1946–1947). *Limes* 1994. 4. sz. 5–17.

¹⁰ Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony, Kalligram, 2001. 307.

¹¹ A rendszerváltás után szimbolikus harc indult a komáromi városi tér nemzetiesítéséért. Vö.: Elena Mannová: Nemzeti hősoktól az Európa térig. A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban, a szlovák–magyar határon, *Regio*, 2002. 3. sz. 26–45.

¹² Komáromban a lakosság növekedését 1960-ig a természetes szaporodás adta, majd 1960–1965 között kb. ezren költöztek be a városba, részben a szomszédos településekből, főleg Szőnytől, részben pedig a dél-dunántúli régióból. Sulyok Jenő: A Fejér és Komárom megyei városok fejlettsége a főbb komplex mutatók alapján. *Területi Szemle*, 1968. 1. sz. 78.

a városba.¹³ A dél-dunántúli száműzetésből visszatérő felvidéki menekültek sajátos „megtúrt” státusban éltek Komáromban. Szakmai képzettségük ellenére társadalmi származásuk és/vagy volt politikai hovatartozásuk miatt az 1960-as évek végéig csak alacsonyabb presztízsű munkához jutottak, a szocialista közéletben nem vehettek részt, gyakran rendőri megfigyelés alatt álltak, és nem kaptak útlevelet sem.¹⁴

A Csehszlovákiából elűzöttek jelenléte zavarba ejtette a magyar hatóságokat, ők ugyanis közelebb kívántak kerülni régi szülővárosukhoz, családtagjaikhoz és barátaikhoz, ez azonban ellentétes volt a hidegháborús logikával.¹⁵ A határ átjárhatatlansága – 1947-ig volt csak kishatárforgalom, utána 1948-ban a vízumkényszert is bevezették – szinte lehetlenné tette a két város lakosságának érintkezését.¹⁶ A szigorú ellenőrzést elkerülve és jelentős kockázatot vállalva a szétszakított családok télen és sötétedés után, a befagyott Dunán találkoztak, vagy a két partról üzenetek egymásnak. Azok (főleg pártfunkcionáriusok), akik szolgálati célból mégis átmehettek a túloldalra, ügyeltek arra, hogy ne sértsék meg a szigorú devizagazdálkodást, vagy ne haladják meg a meghatározott (háromnapos) otttartózkodási időt.¹⁷

Bár az árucikkek folyamatos hiánya a Duna mindkét oldalán inkább önellátásra serkentette a lakosságot, ez nem jelentette a csempészeti lehetőségek teljes megszűnését. Akik a hídon gyalog vagy biciklivel lépték át a határt, nem mertek tiltott árut csempészni, a komáromi kikötőben erre

¹³ Az információkért és a kutatásban nyújtott segítségért köszönettel tartozom Kürthy Anna komáromi levéltárosnak.

¹⁴ Lásd néhány volt kitelepített komáromi lakosra, elsősorban Kecskés László helytörténészre és barátjára vonatkozó állambiztonsági iratokat. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) 3.1.2, M-33858 („Marosi István” ügynök jelentései); ÁBTL 3.1.5, O-20014/1 (Kecskés László dossziéja); ÁBTL 3.1.2, M-41514 („Mátai András” titkos megbízott jelentései).

¹⁵ A Szovjetunió határátlépési szabályozását elemzi Andrea Chandler: *Institutions of isolation. Border controls in the Soviet Union and its successor state, 1917–1993*. Montreal&Kingston/London/Buffalo, 1998. Az 1950–60-as évek magyar határrendészetéről hasznos információkat tartalmaz Zsiga Tibor: *A „vasfüggöny” és kora*. Budapest, Hans Seidel Alapítvány, 1999. 42–69.

¹⁶ 1951-ben kb. négyezer, 1958-ban kevesebb, mint ötvézezer határátlépést regisztráltak a teljes csehszlovák–magyar határszakaszon. Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest, Typico Design, 2005. 237–238.

¹⁷ Az 1950-es években a szolgálati utak engedélyezését a megyei pártbizottság és az állambiztonság intézte. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára (KEMÖL), XXXV/38. fond (MDP városi bizottsága Komárom 1948–1956), 2. cs. 12. és 15. ée.

azonban bőven volt lehetőség, amikor az áthaladó, többnyire Ausztriából Jugoszláviába és Bulgáriába tartó hajók legénysége üzletelt a helyi hivatalnokokkal.¹⁸

A bezártságtól a határnyitásig: új lehetőségek és új problémák az 1960-as években

Az 1960-as évek elején, a Kelet–Nyugat szembenállás enyhülésével érezhetően javult a Kádár-rendszer nemzetközi megítélése, és fokozatosan megszűnt a legtöbb szocialista ország, közöttük Magyarország korábbi elszigeteltsége is. A „fogyasztói szocializmus” korszakában megnőtt Komárom idegenforgalmi szerepe, mely így nemcsak a csehszlovák–magyar határ egyik legforgalmasabb határátkelőjévé vált, de ami még lényegesebb, a Bécs–Budapest autópálya befejezéséig a településen haladt át a (nyugati) idegenforgalom fővonalnak számító M1 nemzetközi műút is.¹⁹ Az egykori menekültvárost kellemes és egyben biztonságos turistaközponttá fejlesztették a „nyugati” és a „baráti szocialista”országból érkező vendégek, turisták, látogatók számára.

A határok felpuhítása több fázisban történt 1960 és 1964 között. 1960. szeptember 1-jétől eltörölték a vízumkényszert a Csehszlovákiába utazók számára.²⁰ Ennek hatására a Magyarország felőli határátlépések száma 1960 folyamán meghaladta a 150 ezret,²¹ 1962-ben elérte a 200 ezret, míg Csehszlovákiából 1960-ban 77.591, 1961-ben 107.325 és 1962-ben 127.841 belépést regisztráltak.²² 1962. október 16-án Prágában határforgalmi egyezményt írt alá a két ország. Ennek értelmében a 15 kilométeres

¹⁸ Jó példa erre „Vass Mária” hálózati személy esete, aki csehszlovák állampolgár volt, majd 1957-ben Magyarországra települt és egy komáromi presszóban dolgozott. Az ügynököt korábban már börtönbe zárták üzérkedés miatt, mivel jugoszláv matrózoknak árulta az illegálisan szerzett karórát. ÁBTL 3.1.1, B-93876.

¹⁹ A két fővárost összekötő autópálya bal oldala 1975-ben érte el Komáromot, míg a hiányzó jobb oldali útpálya csak 1990-ben készült el.

²⁰ Popély Árpád: *A csehszlovákiai magyarok történeti kronológiája (1944–1993)*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 239.

²¹ A legnagyobb forgalomnövekedést 1961-ben éppen a komáromi határátkelőnél regisztrálták. Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-B-10 (Határőrség Országos Parancsnokságának iratai 1961–1973), 5. doboz, I/4–5. tárgykör, 30. folyószám, 12.

²² Bencsik–Nagy i. m. 237–238.

határsáv lakói, beleértve a városlakókat,²³ egyszeri illetve állandó határátlépési engedélyeket kaphattak (a korábbi alkalmi úti lap és határszéli úti igazolvány helyett). Az egyszeri engedélyt évente egy alkalommal adhatták ki és összesen ötnapi tartózkodást tett lehetővé. Ezzel a határt csak a benne megjelölt határátkelőnél lehetett átlépni. Az új engedélyeket 1963. július 8-án vezették be.²⁴

Az igazi áttörés azonban néhány hónappal később következett be. 1963. december 11-én a két kormány újabb egyezményt írt alá az utasforgalom megkönnyítéséről. 1964. január 1-jei hatállyal megkönnyítették az útlevél-kérelmezés módját, a megyei rendőr-főkapitányságokon kívül a járási, a városi és a kerületi rendőrkapitányságokon is lehetett útlevelet, illetve személyi igazolvánnyal együtt érvényes útlevéllapot kérni. Az útlevél érvényességét két évre növelték – a korábbi egy évvel szemben – de továbbra is csak egy utazásra jogosított. Fontos hangsúlyozni, hogy nem magyar különlegességről volt szó: akkor Csehszlovákia és Lengyelország között már létezett az „egyszeri kiutazási engedély”, melyet bélyegzővel akár ismételt kiutazásra is lehetett érvényesíteni.²⁵

A szükséges iratok beszerzésének könnyítése és a hatóságok korábban nem tapasztalt nyitottsága lehetővé tette az egyéni (nem szolgálati célú, vagy családi és rokoni látogatásra szorítkozó) utazásokat, évente többször is. Az útlevélkérelmek száma ugrásszerűen nőtt: szocialista vagy semleges országba közel 1,2 millióan, kapitalista országba 150 ezren igényeltek útlevelet. A főleg politikai okok miatt elutasított kérvények aránya a hivatalos nyilvántartás szerint 0,37 százalékot tett ki; s ez az arány a kapitalista országok esetében is 3 százalék alatt maradt.²⁶ A magánutazás engedélyezése a Kádár-rendszer konszolidációjának és új nemzetközi „liberális” arculatának egyik leghatékonyabb eszköze lett, miközben jelentősen megnőtt az ország idegenforgalma és abból származó bevétele is. 1964-ben Csehszlovákiából Magyarországra 747.846, Magyarországról Csehszlovákiába

²³ A városi településekre való kiterjesztés különböztette meg az 1967-ben Romániával kötött kiserkeleti egyezménytől, amelyből kimaradtak jelentős magyar nemzetiségű lakossal rendelkező határ menti városok mint Nagyvárad, Szatmárnémeti és Árad.

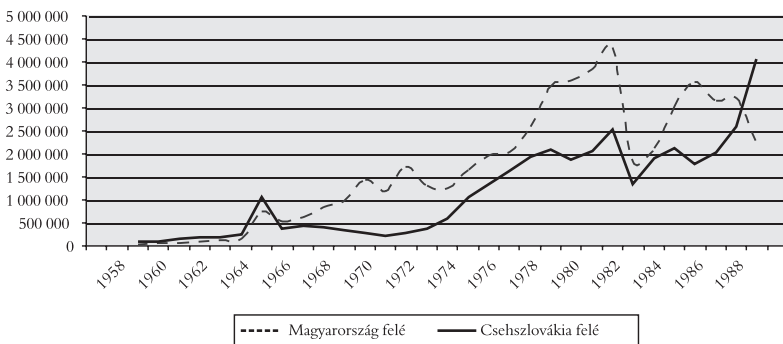
²⁴ Bencsik–Nagy i. m. 88.

²⁵ Uo. 64–65.

²⁶ Uo. 234. 1966-ig a belügyi szervek által visszautasított kérelmek között volt a már említett komáromi helytörténész, Kecskés László is, akinek a második világháború után Pozsonyban kémkedés vádjával elítéltek és Magyarországra telepítettek ki. ÁBTL 3.1.5, O-20014/1, 109.

1.068.616 belépést regisztráltak: ezt a számot a magyar oldalról kiutazóknak csak tíz évvel később sikerült ismét elérniük.²⁷

Határforgalom Magyarország és Csehszlovákia között, 1958–1988²⁸

Komáromban és környékén valódi eufóriát váltott ki az új helyzet. 1964. január 18-án a Tatabányán kiadott, és komáromi ügyekkel egyébként ritkán foglalkozó megyei napilap is hírül adta, hogy „a rendelet hatályba lépése óta több mint kétezen vándoroltak át rövidebb, hosszabb időre a túloldalra. Az utazási, illetve átlépési láz, legfrissebb értesülésünk szerint nem hagy alább, sőt fokozódna, de pillanatnyilag nyomtatványhiány akadályozza a vándorlási statisztika emelkedését [...]. A komáromi Idegenforgalmi Hivatal is bekapcsolódik az űrlapok kiállításai és továbbítási munkájába. Még a hagyományos útlevelekkel 1.200-an lépték át Komáromnál a határt, s az elmúlt évekhez képest háromszorosára emelkedett a Csehszlovákiából felől érkező külföldi vendégek száma is. A vadászszезон megindulásakor az Idegenforgalmi Hivatal több napon át rendkívüli, éjszakába nyúló szolgálatot tartott.”²⁹

A magyar hatóságok az intézményes kapcsolatépítés révén politikai síkra terelték a kérdést. 1963-ban ugyanis a komáromi Petőfi Sándor Általános Iskola szülői munkaközösségének kezdeményezésére már szerveztek baráti találkozót az ikerváros üttörőivel „a népek közötti barát-

²⁷ Bencsik–Nagy i. m. 237–238.

²⁸ Vö. Bencsik–Nagy i. m. 237–238.

²⁹ Határátlépési láz, növekvő idegenforgalom Komáromban. *Dolgozók Lapja*, 1964. január 18.

ság továbbmélyítése céljából”³⁰, de az igazi áttörés itt is 1964-ben történt. Márciusban tudományos együttműködést kötött a dunaszerdahelyi területi és a Komárom megyei kórház,³¹ majd április 4-ei felszabadulási ünnepségre komárnói delegáció érkezett. Az ikervárosok előjárói magyarul, szlovákul és oroszul együtt köszöntötték a Magyarországon tartózkodó és Komáromba ellátogató Nikita Hruscsov szovjet pártvezért is.³²

Május 15-én a magyar–csehszlovák barátsági együttműködési szerződés aláírásának tizenötödik évfordulójára „csehszlovák baráti estet” szerveztek Komáromban, amelyen megjelent a budapesti csehszlovák külképviselet több tagja is.³³ Ennél lényegesebb előrelépésnek számított a komáromi helytörténeti múzeum létrehozása, melyben aktívan részt vett részt több volt kitelepített személy, akik Kecskés László főkönyvelő és helytörténész baráti köréhez tartoztak. Kezdeményezésükre alakult a „múzeum baráti köre” is, mely napirendben tartotta a „régii Komárom” kulturális örökségének megőrzését.³⁴

1964 őszén a komáromi József Attila Művelődési Ház következő évi munkatervében már a következő elképzelés szerepelt: „1965-ben első alkalommal megrendezzük Komáromban a Komáromi Napokat. A Komáromi Napokkal a város megnövekedett kulturális igényeit szeretnénk kielégíteni, különös tekintettel arra, hogy városunk mint idegenforgalmi átkelőhely, egyre fontosabb szerepet játszik. Gondolni kell a külföldi vendégek – elsősorban csehszlovákok és lengyelek – érdeklődésére és a készülő programot ennek figyelembe vételével kell elkészíteni (lovasbemutatók, kiállítások, vízi parádé stb.)”³⁵ A hamar néphagyománnyá vált Komáromi Napokat 1965. május 13–23. között rendezték meg először. A könyvvásárral, előadásokkal és egyéb kulturális, valamint gasztronómiai rendezvényekkel tarkított rendezvénysorozatra meghívták az ikerváros előjáróit is, a kultúr-műsor összeállításában ügyeltek arra, hogy eleget tegyenek a szomszédos népek közötti barátság „elmélyítése” ideológiai követelményének.

Ebben az időszakban megoldódni látszott az ikervárosok közötti határátlépés egyik technikai akadálya is. A megyei napilap arról

³⁰ Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Komáromi Fiókleveltára (KEMÖKF), X/57. fond (Hazaifias Népfront Komáromi Városi Bizottságának iratai – 1962/1963).

³¹ *Dolgozók Lapja*, 1964. március 21.

³² Uo. 1964. április 8.

³³ Uo. 1964. május 16.

³⁴ Uo. 1964. június 17.

³⁵ KEMÖKF, X/57. fond – 1964.

tájékoztatót, hogy „hat közvetlen autóbuszjárat indult június 29-ével Magyarország és Csehszlovákia különböző városai között. A megye lakosságát a Komárom–Komárno közötti vonal érdeklí leginkább. Az első kocsikat ünnepélyesen fogadták mindkét határvárosban.”³⁶ Nem állnak rendelkezésre adatok arról, hogy milyen kihasználtsággal és meddig működött az akkor beindított autóbuszjárat, a levéltári iratok alapján az feltételezhető, hogy csak a nyári hónapokban működött.³⁷

A határnyitás új utazási lehetőségeket nyújtott (egyre többen egyénilig, saját személygépkocsival közlekedtek), és új fogyasztási igények jelentek meg. Kezdetét vette az 1970–80-as években általánossá vált, de akkor már elsősorban Jugoszláviába és Ausztriába irányuló magyar bevásárlóturizmus. Az 1960-as években azonban Csehszlovákia volt a legkönnyebben elérhető és a szocialista táboron belül a legfejlettebb ország a magyarországiak számára. Miközben komárnói családtagjait és ismerőseiket látogatták, a Magyarországon hiánycikkeknek számító, de Csehszlovákiában jó minőségű és olcsón vásárolható mezőgazdasági kisgépeket, Tesla márkájú hordozható rádiókat és mindenekelőtt ruhaneműt szereztek be, gyakran nagyobb mennyiségben (pl. nájlonharisnyát, pamut alsótrikót, kötött pulóvert, tréningruhát, Bata márkájú cipőt, vadászruhát). A Komáromi Vámhivatal³⁸ ellenőrzésén 1963-ban 83 magyar és csehszlovák turista akadt fenn, akik megsértették a külföldön vásárolt árukra vonatkozó szigorú előírásokat. Csehszlovákiából importált árucikkeket vámmentesen csak 4.000 forint vagy 2.660 korona értékig lehetett behozni az országba. Sokan azonban nem vettek tudomást a rendelkezésről: a csomagtartóba vagy egyéb helyekre dugták a behozandó vásárfiát. A Vámhivatal elkobozta a lefoglalt árut, és emellett 200 és 1000 forint közötti büntetéseket szabott ki (akkoriban a magyarországi havi átlagkereset nem haladta meg a 2000 forintot).

A korszak viszonyaira jellemző, hogy a komáromi vámvizsgálaton lebukott személyek között alig volt helyi lakos: többségük Budapestről érkezett. Az erre vonatkozó levéltári iratok megerősítik az interjúalanyok és beszélgetőpartnerek informális közléseit: a helyi lakosok diszkrétan alkal-

³⁶ *Dolozók Lapja*, 1964. július 1.

³⁷ KEMÖKF, XXIII/551/a. fond (Komáromi Városi Tanács VB ülés jegyzőkönyvei – 1965), 51. kötet, 129. (1965. október 7-i VB ülés).

³⁸ KEMÖL, XXIV/105 fond (Komáromi Vámhivatal iratai, 1958–1981). Az elemzéshez csak az 1963–64-es időszakra vonatkozó három doboznyi anyagot használtam fel, mivel az 1964 utáni iratokat nem szállították be a levéltárba.

mazkodva az új helyzethez, megfelelő kapcsolatot igyekeztek ápolni a „jóindulatú” vámosokkal, és tudták, a nap melyik időszakában kell átlépni a határt. Az Erzsébet hídon biciklivel vagy autóbusszal, ritkábban autóval átkelő komáromiak számára viszonylag könnyű volt feketén áthozni a Magyarországon nem forgalmazott vagy rosszabb minőségű árukat, elsősorban élelmiszert (pl. déligyümölcsöt, rizst, sört, húst). A magyar bevásárlóturizmushoz az 1964-ben megnyílt komáromi strand és termálfürdő iránti csehszlovákiai érdeklődés társult. A Komáromi Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága pozitívnak értékelte az idegenforgalom növekedését, és jelezte, hogy mivel egyre több „csehszlovák orvos, tanár” fordul hozzájuk, szükséges lenne határátlépő igazolványokat biztosítani rendszeres beutazásukhoz. Felvetődött fürdőkirándulások indítása Csehszlovákiából Komáromba az IBUSZ szervezésében, és a helyi hatóságok egyre többet költöttek városrendezésre, és a közterület tisztántartására, csinosítására is.³⁹ Ezzel párhuzamosan új, addig ismeretlen problémák merültek fel helyi viszonylatban: a túloldalon történő nagyvásárlások jelentős kárt okoztak a kevesebb, rosszabb minőségű és drágább árukat kínáló helyi bolthálózatnak.⁴⁰ A magyar hatóságok már 1964 őszén nagymértékben csökkentették, sőt karácsony előtt be is szüntették a forint–korona átváltást a Magyar Nemzeti Bank és az Idegenforgalmi Iroda komáromi kirendeltségén.⁴¹ Az ipari fejlesztések és a fogyasztási cikkek előállításában tapasztalható koordinációhiány miatt a későbbi időszakban már a szolid mértékűnek mondható cserekereskedelem, bevásárlás és csempészet is kellemetlenül befolyásolta az ikervárosok kapcsolatát egy olyan speciális makrogazdasági környezetben – jelesül a KGST devizaviszonyai között – amelyben nem tudtak mit kezdeni az erősödő határ menti kooperációval és a transznacionális mikro-kereskedelemmel. Noha drasztikus devizakorlátozási intézkedésekre csak 1982-ben került sor, csehszlovák oldalról egyre nyíltabb ellenszenvvel fogadták a „mindent felvásárló” (tehát a helyi lakosok ellátását veszélyeztető) magyar turistákat, akiket nem, vagy csak kelletlenül szolgáltak ki a túloldali boltokban és kocsmákban: vásárlási kedvük a szocialista hiánygazdaság világában nem érénynek, hanem vétségnek számított.⁴²

³⁹ KEMÖKF, XXIII/551/a. fond, 51. kötet, 128.

⁴⁰ Uo. 248.

⁴¹ KEMÖKF, X/57. fond – 1964 (havi jelentések a megyei bizottságnak, november – december).

⁴² A határ második oldalán tapasztalt negatív megjegyzésekre, sérelmekre több interjúalanyom is hivatkozott.

A felgyorsult kapcsolatépítést ideiglenesen akadályozta, de nem szakította meg 1965-ben a dunai gátszakadás, ami miatt 60 ezer embert kellett kitelepíteni a komáromi és a dunaszerdahelyi járásból. Június 17-én Komárnot is körbezárta a víz, néhány napig csak magyarországi oldalról volt megközelíthető a város. A helyzet súlyosságát jelzi, hogy június 21-én Alexander Dubček a Szlovák Kommunista Párt első titkára, majd 25-én Antony Novotny a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára is Komárnoba látogatott.⁴³ A váratlan esemény soha nem látott szolidaritási akciót indított a határ mindkét oldalán a bajbajutottak segítségére: csehszlovák résztvevői akkor szembesültek először a magyar kisebbség létezésével és a Csallóköz hátrányos gazdasági helyzetével.⁴⁴ Az eset másfelől rádőbentett a két ország árvízvédelmi szervei, és általánosabban, a hatóságok közötti hiányos tájékoztatásra is. Magyar oldalról sérelmezték, hogy a közeledő árvízi katasztrófáról a csehszlovák oldalról későn tájékoztatták őket. Az árvízkárok és a rossz tájékoztatás híreszteléseket és ellenérzést szítottak Komáromban a csehszlovák hatóságokkal szemben.⁴⁵ 1965 nyarán-őszén az árvíz miatt jelentősen visszaesett a magyar-csehszlovák határforgalom, főleg a komáromi és győri szakaszon, de már 1966-tól a Magyarországra érkező csehszlovák állampolgárok száma jelentősen meghaladta az 1964-es szintet. A Magyarországról Csehszlovákiába történő határátlépések száma az 1964-es egymillió szinttől 1965–1968 között 350–400 ezerre esett vissza, és 1969–1971 között már a 300 ezret sem érte el (utóbbi esetben az 1968-as események játszottak kulcsszerepet).⁴⁶

A két város közötti személyforgalom is minimális szintre csökkent az árvíz utáni időszakban, de a megváltozott hangulatot jól jelzi, hogy az 1950-es évek évektől eltérően, amikor a komáromi hatóságok semmilyen érdeklődést nem mutatattak a lakosok utazási és fogyasztási szokásai iránt, a Hazafias Népfront városi szervezete egyre bátrabban vállalta fel a két város (nagyreszt közös) múltját érintő események megszervezését,⁴⁷ és óvatos kritikát fogalmazott meg a határok szabadabb átjárását akadályozó csehszlovák vámhatóságokkal szemben.

⁴³ Popély i. m. 256.

⁴⁴ Kiss József: A szlovákiai magyar kisebbség a reformfolyamat első szakaszában (1964–1967). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1999. 1. sz. 103.

⁴⁵ Dr. Mikolasek Sándor közlése. Komárom, 2008. március 11.

⁴⁶ Bencsik–Nagy i. m. 237.

⁴⁷ Pl. az 1965-ös „határtalálkozó”, vagy az 1967-és barátsági est. KEMÖKF, Hazafias Népfront Komáromi Városi Bizottságának iratai. 1967. január 9. „A III. öt-éves terv kulturális tevékenységének irányelvei Komárom város területén”

Minden nehézség ellenére, a változás beépült a komáromi és a komárnoi lakosok mindennapjaiba. Komáromból többen a szomszédos város magyar nyelvű színházába jártak, onnan pedig gyógykezelésre jöttek át a termálfürdőbe. Egyre többen szórakoztak, szilvesztereztek, nyaraltak az ikervárosban vagy annak környékén, és érezhetően megnőtt a tranzitforgalom is: Komáromon utaztak át Szlovákiából Budapestre azok a szurkolók, akiket a még európai színvonalú magyar labdarúgás vonzott a Budapesten rendezett rangadókra.

Válság, kiútkeresés és a szocialista integráció kísérlete 1968 után

Az 1968-as események közéről érintették a két ikerváros kapcsolatát. A magyar bevonulás több hónapon át tartó határ menti feszültséget és maradandó sérelmeket okozott. Az év eleji személyi váltásokkal kezdődő, és az augusztus 21-i szovjet katonai invázióval végződő „prágai tavasz” helyi percepciója a Kádár-rendszer ambivalens viszonyulását tükrözte.⁴⁸ Az Ota Šik közgazdász nevével fémjelzett reformokat Budapesten még nyíltan támogatták, sőt, azt is elismerték, hogy a koncepció túltesz a magyarországi új gazdasági mechanizmus törekvésein is. 1967-ben Nyers Rezső közvetlen utasítására Horváth István, a komáromi járás agitációs és propaganda tiktára háromnapos tanulmányúton Dél-Szlovákiában járt, hogy tapasztalatokat szerezzen az új vállalatirányítási módszerekről.⁴⁹ 1968 elején a Prágából érkező hírek, elsősorban Antony Novotny első titkár leváltása és a szlovák Alexander Dubček megválasztása élénk visszhangot váltották ki a határ menti lakosságnál. Az alapszervezeti gyűléseken januárban és februárban felszólalók hiteles tájékoztatást követeltek a csehszlovákiai változásokról és a lengyel válságról.⁵⁰ A tavaszi hangulatjelentések kiemelték, hogy Komáromban sok mindent másképp értenek meg, éppen az „odaátiakkal” való érintkezésük miatt. Egyre többen olvasták az *Új Szó* c. napilapot (a cenzúrát Csehszlovákiában március

⁴⁸ Ezzel kapcsolatosan lásd Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. 2. k. 1957–1989. Szabad Tér – Kossuth, Budapest, 2003. 185–222; Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztütiében, 1945–1990*. Gondolat, Budapest, 2004. 245–256.

⁴⁹ Interjú dr. Horváth Istvánnal. Komárom, 2008. február 11.

⁵⁰ KEMÖL, XXXV (MSZMP Komárom Városi Bizottságának iratai), 11. fond, 2. cs. 6. öe. 1968, 1–3.

4-én törölték), de valójában a városban futótűzként terjedő pletykák, rémhírek határozták meg az egyéni magatartást. Akinek rokona vagy barátja élt Szlovákiában, a politikai liberalizációban látta a nemzetiségi súrlódások, a magyar–szlovák kérdés megoldásának kulcsát is.⁵¹

Már a nyár folyamán egyértelmű volt a határ mentén élők számára, hogy a feszült helyzetnek súlyos következményei lesznek Csehszlovákiában. Július 29-én éjfélről Csehszlovákia területén hajtották végre a „Bodrog” nevű magyar–szovjet közös hadgyakorlatot. A megerősített szolgálatba bevonták a honvédeket, a munkásőrséget, a karhatalmi erőket. A kijelölt mélységi határövezetbe külföldi állampolgár nem léphetett be, csak az M1 műúton engedélyezték az átmenő forgalmat. A mozgáskorlátozás magyar állampolgárokra nem vonatkozott. Szabó Gusztáv vezérőrnagy a következőképpen fogalmazott: „A [komáromi] Forgalom Ellenőrző Ponton azonnal szüntesse meg a csehszlovák állampolgárok beléptetését, azokat irányítsa vissza. Számoljon azzal, hogy ennek következtében csehszlovák állampolgárok megkísérlik az államhatárt illegálisan átlépni, vagy azon járművel erőszakosan áttörni. [...] A bevezetett intézkedésekről párt, állami és társadalmi szervek vezetőit tájékoztatni nem kell.”⁵² Az erős titoktartás ellenére többen tudták Komáromban, hogy fokozott készültség van a magyar és az 1955 óta a város szélén állomásozó szovjet csapatok részéről. Azt is tudták, hogy Kádár János többször is (utoljára augusztus 17-én) járt Komárnoban, de tárgyalásai a csehszlovák vezetőkkel nem vezettek eredményre.⁵³ Ekkor a lakosságot már erősen megosztotta a csehszlovák függetlenedési törekvés: a párttaggyűléseken felszólalók többsége már elítélően nyilatkozott, többen azt hangsúlyozták, hogy ideje lenne „megleckéztetni” Csehszlovákiát és Romániát is. Ugyanis, diszkréten bár, de MSZMP a szomszédos országokban fellángoló nacionalizmussal indokolta a szovjetek oldalán való fellépését.⁵⁴

Az augusztus 21-i katonai bevonuláskor a magyar csapatok nem Komáromnál lépték át a csehszlovák–magyar határt. A magyar pártvezetés láthatóan tartott attól, hogy Dél-Szlovákia elfoglalása az 1938-as első

⁵¹ KEMÖL, XXXV/11. fond, 2. cs. 6. őe. 1968, 10–12, 17 (májusi és júniusi hangulatjelentés).

⁵² MOL, XIX-B-10, 9. doboz, 73. folyószám.

⁵³ Popély i. m. 286.

⁵⁴ Az 1968-as csehszlovákiai magyar bevonulást részletesen tárgyalja Pataky István: *A vonakodó szövetséges A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Budapest, Rastafari Kiadó, 2008.

bécsi döntéshez köthető emlékeket ébresztene, főleg az idősebb generációban. Ennek ellenére Komárno „elfoglalása” hirtelen megváltoztatta az ikervárosok mindennapjait. 1968 augusztusában minden negatív előjel ellenére ugyanis számos magyar és csehszlovák turista tartózkodott egymás országában. További otlétük nem volt kívánatos, hazatérésük viszont problematikusá vált a határok ideiglenes lezárásával. A határállomáson augusztus 21-én háborús helyzet uralkodott: „A komáromi Forgalom Ellenőrző Ponton (FEP) a szovjet egységek megérkezésekor a csehszlovák útlevélkezelők és vámósok ellenséges magatartást tanúsítottak. Pl. az egyik útlevélkezelő tiszt az oszlop élén haladó szovjet harckocsi elé állt és nem akart félreállni az útból. Egy másik útlevélkezelő behorant az épületbe és pisztollyal tért vissza, amit a szovjet elvtársak elvettek tőle. Bagyula őrnagy Csehszlovák FEP parancsnok-helyettesnek az volt a véleménye, hogy a fasiszta német hadsereg csinált olyan megszállást, mint most a szovjetek és magyarok. Cservenák Emil csehszlovák százados átjött a komáromi magyar hídfő közelébe és miután a magyar járőr megállította, ököllel fenyegetőzött és azt kiabálta: »Majd még találkozzunk«. Ezt követően kb. 10:10 órakor az említett Bagyula megkísérelte a csehszlovák határőrizeti okmányok átvitelét.”⁵⁵

A következő hetekben a komáromi ellenőrzőpontot elfoglaló magyar határőrizeti szervek több kisebb incidensről és atrocitásról számoltak be a magyar bevonulás ellen tiltakozó lakosság és hivatalos szervek részéről. A komáromi vámósok és határőrök megtagadták a magyarokkal való együttműködést, akiket többen „úrnak” szólítottak az addig megszokott „elvtárs” helyett: nem kezelték a beutazók útlevelét, nem engedték továbbhaladni a katonai járműveket, átkiabáltak és a magyar pártvezetőket szidalmazták.⁵⁶ A komáromi boltokban immár nem gazdasági, hanem politikai és nemzetiségi alapú bojkott lépett érvénybe a magyar és szovjet katonák, de az odalátogató magyar állampolgárok ellen is. A Komáromból haza nem engedett csehszlovák turisták is felléptek a szovjet katonák ellen, amiért szeptember 24-én két fő ellen indult eljárás.⁵⁷

A csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosságot, így a komáromi magyarokat is nehéz helyzetbe hozta Magyarország szerepvállalása országuk

⁵⁵ MOL, XIX-B-10, 9. doboz, 85. folyószám.

⁵⁶ Bő dokumentáció található erre vonatkozóan MOL, XIX-B-10, 9. doboz, 85–160. f.

⁵⁷ Uo. 9. doboz, 152. f.

elfoglalásában.⁵⁸ Noha csak elvétve kerültek nyílt konfliktusba a magyar katonákkal, álláspontjuk az első napokban, hetekben megegyezett a szlovák többség elítélő magatartásával. A megszállás elleni passzív ellenállást egységesen képviselte a sajtó, a lakosság, a kommunista párt és a magyar kulturális szervezet, a Csemadok is, és néhány hónapig minden jelentősebb túloldalon szervezett program, megemlékezés bojkott alá került. Telefonban, levélben vagy személyes találkozás alkalmával a komáromi elvtársak értésére adták, hogy árulásnak tekintik Magyarország fellépését.⁵⁹

Az 1969 elején kezdődő, 1970-ben tetőző csehszlovákiai „normalizáció” új keretet, és az addiginál „szocialistább” tartalmat adott a határokon átívelő kooperációnak. Az országban zajló módszeres kádercsere nyomán Komárnóban is új vezetők kerültek a közigazgatásba. Az 1950–60-as évekhez képest lényegesen több volt közöttük a magyar anyanyelvű személy. A komáromi járási új első titkár például a békécsabai származású, Szlovákiába 1947-ben áttelepült és magyarul tökéletesen beszélő Július Varga lett. A járási pártbizottság gazdaságpolitikai titkára Chovan Tibor, a Komáromi Járási Nemzeti Bizottság alelnöke Varga Ernő, a Tervosztály vezetője Bartos Ferenc, a munkaügyi osztályvető Bohanesz Ferenc lett. A szlovákiai magyar politikában jelentős személycserét hajtottak végre: a Szlovák Nemzeti Tanácsban leváltották a reformszárnyhoz tartozó Szabó Rezső alelnököt és Dobos László nemzetiségügyi minisztert. A pozsonyi kormány új munkaügyi és népjóléti minisztere Krocsány Dezső lett.⁶⁰

A határ menti magyar–szlovák együttműködés a „normalizáció” éveiben nem a szellemi szférára, hanem szociális kérdésekre, pontosabban a munkaerő intenzívebb foglalkoztatására összpontosított. Köztudott volt, hogy a két világháború között és az 1945 utáni időszakban is Dél-Szlovákia ipari ellátottsága és a térségbe irányított fejlesztések messze elmaradtak a szlovákiai átlagtól. Az 1968-as válságnak erős nemzetiségi üzenete volt nemcsak szlovák, hanem magyar részről is: a csallóközi (főleg nőket érintő) munkanélküliség kezelése politikai kérdéssé vált. Másfelől Magyarországon az 1960-as évek végén, az új gazdasági mechanizmus

⁵⁸ Az 1968 utáni csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéről lásd Juraj Marušák: *A magyar kisebbség a normalizációs évek szlovákiai politikájának összefüggéseiben. Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2005. 1. sz. 51–75.

⁵⁹ Erről több általam meginterjúvott egykori tisztviselő és pártaktivista is beszélt. A levéltári iratokban csak rövid utalás történik az ikervárosok egyébként is laza kapcsolatának felfüggesztésére.

⁶⁰ Popély i. m. 313. Krocsány 1983-ig maradt miniszter, ekkor váltotta Nagy Kázmér, a Komáromi Járási Nemzeti Bizottság elnöke.

bevezetése után több hagyományos iparág, pl. a textilipar súlyos munkaerőhiánnyal küzdött. 1970. áprilisában a komáromi lenfonógyár igazgatójának kezdeményezésére kétoldalú tárgyalások indultak egy transznacionális munkaerő-egyezmény megkötése érdekében (Július Varga komáromi párttitkár és Szendrői György igazgató éppen az április 4-i fogadáson találkozott először), amit hosszú tárgyalások után, július 11-én írt alá a két munkaügyi minisztérium.⁶¹ A külföldi munkavállalással kapcsolatosan ugyanis egyetlen példa állt rendelkezésre: az 1967. május 26-án kelt magyar–keletnémet megállapodás. Az NDK-ban ideiglenes szerződéssel dolgozó magyarok (1969-ben kb. 13 ezer fő) azonban valódi „vendégmunkások” voltak: nem ingáztak (szerződésük két-három évre szólt, csak karácsonyra vagy nyaranta jöttek haza), német kollégáiktól elkülönülten, munkásszállókban laktak, és fizetésüket márkában kapták.⁶²

Komárom esetén újdonságnak számított, hogy külföldi állampolgár rendszeres, napi bejárással munkát vállal Magyarországon. Az ingázás megszervezésén túl, amit a csehszlovák ČŠAD autóbuszai teljesítettek, lehetővé kellett tenni, hogy a munkások (akik főleg 16–30 éves nők voltak) munkaidőben állandó kishatárátlépővel rendelkezzenek, és azt, hogy élelmiszert vásárolhassanak Magyarországon forintért és vámmentesen. A miniszteri szintű megállapodás szerint a magyar munkatörvényt alkalmazták, a fizetés 40%-át forintban, 60%-át koronában folyósították, a magyar fél fizetett ünnepként ismerte el a csehszlovák nemzeti ünnepeket, és a munkások a Szlovák Kommunista Párt tagjai maradtak, de beléphettek az üzemi szakszervezetbe is. Noha a jelentkezők zöme magyar nemzetiségű és anyanyelvű volt, „kulturális” integrációjukra külön intézkedési tervek készítek. A Komárnóból és környékéről jelentkező munkásnők közül végül 53 főt vettek fel. 1971-ben már 185-en dolgoztak a lenárugyárban.⁶³ A kísérlet tehát sikeresnek bizonyult és egyfajta hagyományt teremtett a városban: 1989-ig az 1000–1200 munkásból 150–200 Szlovákiából

⁶¹ A tárgyalásokról részletes beszámol Szendrői György: *Szlovák–magyar munkaerő kooperáció létrejötte és másféle tapasztalatai a komáromi lenfonógyárban. Tanulmány, eredeti dokumentumok alapján. 1972. január.* Komárom, Komáromi Nyomda, 1972.

⁶² A magyar–keletnémet szerződésről és az NDK-ban dolgozó magyar fiatalok helyzetéről lásd a Szabad Európa Rádió háttérelvezését. Open Society Archive, Budapest, box 25, folder 6, report 1. Hungary/31. 22 December 1970. Background Report. Hungarian “Gastarbeiter” in the German Democratic Republic, 1–20.

⁶³ Szendrői i. m. 12–15.

ingázott.⁶⁴ Csak az 1970-es években közel ezren dolgoztak hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon. Volt, aki családi szálakkal rendelkezett Komáromban, de a legtöbb fiatal nőt az önállóság vágya, a viszonylag jó kereseti lehetőség vonzotta. A határőröket és vámosokat jól ismerő szlovákiai munkánsőket csak ritkán ellenőrizték kifelé menet: ekkor banánt, narancsot, rizst hoztak Komáromba. Visszafelé azonban jóval szigorúbb volt az ellenőrzés, csempésztevékenységre tehát nem volt mód.⁶⁵

Felbátorodva a munkaerő-egyezmény pozitív fogadtatásától, 1970 őszén a két helyi pártvezetés tárgyalásba kezdett a komáromi hajógyárban alkalmazandó magyarországi vendégmunkásokról is. A komáromi hajógyár a térség legnagyobb munkaadója volt, az 1970-es években több mint ötezer embert foglalkoztatott. A kishatár-menti engedéllyel rendelkező 35–40 magyar dolgozó utaztatását is a csehszlovák fél szervezte, fizetésüket részben koronában, részben forintban kapták. Az 1971-ben indított második kísérletben azonban több volt a politikai szándék (viszonozni kellett a komáromi kezdeményezést), mint a gazdasági racionalitás.⁶⁶ A lenfonógyárban az 1968–69-es súlyos termelési visszaesést munkaerőhiány okozta, de a Steiner Gábor komáromi kommunista vezér nevét viselő hajógyárnak, valamint a karbantartást végző Hydrostav vállalatnak sok szovjet megrendelése volt, és elegendő szlovákiai munkaerő állt a rendelkezésére. A hajógyárban dolgozni anyagilag vonzó, de nemegyszer megpróbáltatá-

⁶⁴ Jelenleg a magántulajdonban lévő, 250 főt foglalkoztató lenárugyárban több komáromi asszony dolgozik. Nemes Andrásné szíves közlése. Komárom, 2008. június 24.

⁶⁵ Egy 1977-es állambiztonsági jelentés szerint a csehszlovák vámőrség szeszélyesen folytatta a csomagellenőrzést. A jelentés ezt az állomány korrupciójával magyarázta: „Előfordul, hogy fél kiló rizsát sem engednek áthozni, ugyanakkor nagyobb mennyiségű autóalkatrészeket átengednek, főleg ismerőseiknek, vagy azoknak, akik valamilyen formában ajándékot adnak nekik. A csehszlovák vám-szerv beosztottainak magatartása zavarólag hatott a magyar vámőrség munkájára, mely rövid időn belül kiváltotta az ellenreakciót és egyértelműen megtagadták a kedvező vámvizsgálatot, illetve kérésüknek nem tettek eleget. Ezek után más utat választottak. Saját gépkocsijukat használják fel abban az esetben, ha az árunak szabad utat akarnak biztosítani. A csehszlovák vámőrség tagjainak manipulációs tevékenységét maga a vámszer vezetője, Árendás is eltűri, mivel ő is kap és fogad el rendszeresen ajándékokat. Megfigyelhető, hogy egy kezdő csehszlovák vámőr egy-két éven belül gépkocsit vásárol, házat épít, holott a fizetése mindössze 1600 korona.” ÁBTL 3.1.2, M-41473, 43–44.

⁶⁶ A hajógyári munkások ügyéről kitűnő dokumentáció nyújt KEMÖKF, 736–737. fond, Komáromi Városi Tanács VB Terv- és Munkügyi osztály iratai – Komáromi Hajógyári ügyek 1971–1982.

sokkal teli élménynek bizonyult: ezzel is magyarázható a Komárom környékén toborzott munkaerő erős fluktuációja. Az 1970-es évek elején egy szakképzett munkás havi keresete 3000–3500 forint volt, 1980 körül már meghaladta a 4000–4500 forintot. A hajógyár igazi szocialista nagyvállalként működött: egyetlen műszakban dolgoztak, reggeltől délután 4-ig, hétvégén és esténként senkinek nem kellett bejárnia. A „vendégmunkások” társadalmi státusza és elfogadottsága az 1980-as évek elején kezdett csökkenni: mivel sokan még gyermektelenek voltak, különösen sújtotta őket a Csehszlovákiában alkalmazott „legényadó”, és ez sok munkaügyi konfliktust okozott. 1982-ben végül a munkaadó azt közölte az ott dolgozó 16 munkással, hogy a gazdasági válság miatt megszünteti az őket szállító járatot. Az intézkedéssel gyakorlatilag véget ért a munkaerő-kooperáció is.⁶⁷

Az 1970-es évek jelentették az „internacionalista” elveken nyugvó határ menti együttműködés aranykorát. Ebben az időszakban mindkét városban új, a kétoldali kapcsolatok fejlesztésére nyitottabb káderek jelentek meg. Számukra a határ már nemcsak traumatikus emléket, viszszafojtott sérelmeket, hanem kihasználható adottságot jelentett. 1972. január 1-jétől megszűnt az útlevellap, és helyette bevezették Magyarországon a szocialista országokban érvényes „piros” útlevelet.⁶⁸ A magyar állampolgárok elvileg korlátlanul léphették át a határt, de mivel egy útlevelbe legfeljebb 5 magán és 5 szolgálati célú kiutazás regisztrálása fért bele, továbbra is fontos privilégium maradt az állami vezetők (városi és járási tanácselnök, VB titkár), pártvezetők (MSZMP első titkára és osztályvezetők), gazdasági szakemberek és egyéb tisztviselők (a Sportbizottság elnöke, a Honvédelmi bizottság elnöke, a Vörös Kereszt megbízottja) számára fenntartott „állandó határátlépési engedély”. Az okmány presztízt és informális hatalmat jelentett azok számára, akik állandó kapcsolatban álltak a „túloldali” szervekkel. Ezzel párhuzamosan felértékelődött azoknak a szerepe, akik jól ismerték az „odaíti” világot, beszéltek szlovákul és tolmácsként segítették a pártvezetők érintkezését az egyre ritualizáltabb, de sok informális kapcsolatot is előmozdító közös ünneplések alatt (évente négy ilyen esemény volt: április 4-én a magyar, május 9-én a csehszlovák felszabadulásra emlékeztek, augusztus 29-én a szlovák nemzeti felkelésre és november 7-én mindkét oldalon az oroszországi bolsevik forradalomra).

⁶⁷ Cseke Csabáné, a komárnoi hajógyár munkaügyi főelőadója szíves közlése. Komárom, 2008. február 11.

⁶⁸ Bencsik–Nagy i. m. 74.

Az 1968-as események által megtépázott ikervárosi kapcsolatok helyreállításában kulcsszerepet játszottak a közös kulturális és sportrendezvények. Ezek közül a legsikeresebb az 1975 óta helyi kezdeményezésre, de a Berlin–Varsó biciklitúra mintájára rendezett „Komárno–Komárom felszabadulási futóverseny” volt.⁶⁹ Az ötletgazda Herczeg Gyula, a Komáromi Sportszövetség vezetője volt, aki állandó átlépővel gyakran járt Komárnoba, és irigykedve csodálta meg a csehszlovák Spartakiada mozgalmat és az Országos Sportnapokat. Jóni István, az MTK elnökének hathatós segítségével Herczegnek sikerült megszereznie az MSZMP KB támogatását, majd biztosítani az óvatosabb pozsonyi hatóságokat is. (Az MTK lett a verseny főszponzora.) Az évente kétszer megrendezett eseménynek szimbolikus tartalmat adott, hogy április 4-én Komáromba, május 9-én pedig Komárnoba futottak be az ikervárosból induló távfutók. Mivel több ezer résztvevő nevezett be a híressé vált versenyre, a határt néhány órára lezárták, de a futók szabadon léphettek át, mivel adataik és úti okmányaik már napok óta le voltak jelentve.⁷⁰

A Kádár-korszak középső szakaszában úgy tűnt, Komárom megtalálta a Komárnóhoz vezető utat anélkül, hogy ez komolyabb feszültséget okozott volna a két ország között. A hivatalos kapcsolatok hangsúlyos „nemzetközisége”, amihez nagymértékben hozzájárult a szovjet csapatok mindkét városban való fokozott jelenléte, rituálissá és életszerűtlenné, de egyben elkerülhetetlenné tette a folyamatos érintkezést, egyeztetést. A fogyasztói szocializmusban otthonosan mozgó lakosság számára pedig rendelkezésre álltak a bővülő idegenforgalmi lehetőségek családi látogatás, bevásárlóturizmus, hétvégi kirándulás formájában. Az 1970-es években egyes beutazók már jóval bátrabban kísérleteztek: a komáromi dunai kikötőben megforduló (főleg jugoszláv) matrózokon keresztül jelentős mennyiségű cigarettát és szesztalt csempészték, vagy a komáromi vasúti állomáson vásároltak csempészárut az ott dolgozó rakodómunkások segítségével.⁷¹ A rokonlátogatásból kifejlődő árucseré ekkor már egy transznacionális ala-

⁶⁹ A versenyt ma is rendezik: neve „Komárom–Komárno Nemzetközi Szabadidős Utcái Futóverseny”.

⁷⁰ Az információkért köszönet dr. Mikolasek Sándornak és Horváth Istvánnak.

⁷¹ A jelenségre a Komárom megyei Rendőr-főkapitányság gazdasági elhárítással foglalkozó osztálya is felfigyelt, és ügynöki hálózatot épített ki a jelenség felderítésére. ÁBTL 3.1.2, M-41473 („Kékduna” tmb. dossziéja). A komáromi MÁV-pályaudvaron már régóta csehszlovák közreműködéssel zajló csempész tevékenységről a BM HÖR 1. kerületi Parancsnokság felderítő alosztályának „Marosi” ügynök tudósított az 1980-es elején. ÁBTL 3.1.2, M-42100.

pon működő, egyre jobban megszervezett és komoly hatósági „fedéssel” rendelkező illegális KGST-piacca vált.

A fokozatosan felpuhuló diktatúra azonban soha nem járt együtt a határok valódi légiesedésével. Az egymást jól ismerő helyi állami és pártvezetők kapcsolata okvetlenül hordozott formális elemeket, kevésbé mondható bensőségesnek, noha voltak közös kirándulások, ivászatok, vadászatok. Kompetenciájukba nem tartozott bele, hogy konkrét együttműködési terveket dolgozzanak ki, akár kulturális, gazdasági vagy közlekedési téren. A komárnoi magyar nyelvű színház egyszer sem kapott engedélyt komáromi vendégszereplésre, mivel a hatóságok tartottak a magyar nacionalista megnyilvánulásoktól.

Közben a párhuzamos életet élő ikervárosok tovább haladtak az 1919-ben elkezdődött, 1945 után felgyorsuló szétfejlődés útján. Magyar részről ezt a „fasiszta múltból” örökölt szükséges rossznak, szlovák részről azonban inkább üdvözlendő ténynek tekintették a nemzetépítés jegyében.⁷²

1982-ben Prágában magyar kezdeményezésre megállapodást írtak alá a kötelező minimális valutabeváltásról, amelynek értelmében ettől kezdve a két állam polgárai egyéni turistaként csak akkor utazhattak a másik országba, ha rendelkeztek a saját országuk pénzváltó helyein vásárolt meghatározott összegű forinttal vagy koronával;⁷³ 1985. október 28-án Csehszlovákia a forintellátás akadozása miatt az év végéig felfüggesztette a Magyarországra irányuló egyéni utazási lehetőséget, szervezett utazás keretében is csak egyszeri utat engedélyezett.⁷⁴ Az 1970-es években folyamatosan növekvő idegenforgalom stagnálni kezdett, majd nagymértékben csökkent az időszakban. Szimbolikusan is tekinthető, hogy 1983-ban Komárom „határőrvárosi” rangot kapott a magyar Belügyminisztériumtól a „tiltott határátlépés elleni küzdelemben” nyújtott civil segítségért. Ekkor azonban más, súlyosabb kérdések mérgezték a két szocialista állam és (kisebb mértékben) az ikervárosok lakosságát: a Bős-Nagymaroson tervezett dunai vízlépcső és a magyar kisebbség elleni egyre durvább hatósági fellépések Szlovákiában. Ezzel azonban sem helyi, sem országos szinten nem tudott mit kezdeni a szocialista nemzetköziség paradigmájának, és a válságba került fogyasztói szocializmusnak a foglyává vált Kádár-rendszer.

⁷² Juraj Marušiak szerint az 1970-es évek elejére datálható vissza az 1968 után deklarált kisebbségpolitikai törekvésektől való elkanyarodás. Marušiak i. m. 55.

⁷³ Popély i. m. 378.

⁷⁴ Uo. 400.

LÉNÁRT ANDRÁS

Express druzsba

*Utazás az Express Ifjúsági és Diák Utazási Irodával
az 1970-es években**

Tanulmányomban a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) felügyelete alá tartozó Express utazási iroda 1970-es évekbeli utaztatási gyakorlatát mutatom be a vállalat működéséből fennmaradt jelentések, és az egykori idegenvezetők visszaemlékezései alapján. Az ifjúsági turizmusra vonatkozó hivatalos elképzeléseket az Express vezetőinek jelentéseiből, a KISZ KB Gazdasági és Ügykezelési és a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának jegyzőkönyveiből és a KISZ kiadásában megjelentetett hetilap (*Magyar Ifjúság*) és havilap (*Ifjúsági Magazin*) 1970-es évtized nyári számaiból rekonstruáltam.¹ Az idegenvezetőket a szervezett utazások kulcsfiguráinak tartom, akik két ország között ideológiai, gazdasági, kulturális és nyelvi közvetítőkként funkcionáltak. Személyük és munkájuk a formális és informális társadalmi gyakorlatok egymásba érését, egybecsúszását testesítik meg, amit a Kádár-rendszer korlátozó utazási politikája szükségszerűen további értékkel ruházott fel: azon kevés kivételezett csoport tagjai lehettek – mint az élsportolók, az állami művészegyüttesek, a kamionsofőrök stb. –, akik hivatásuknál fogva rendszeresen utazhattak külföldre, akár kapitalista országokba

---

* Köszönöm az Express egykori idegenvezetőinek, hogy emlékeik elmesélésével lehetővé tették e tanulmány megírását.

¹ Az iratok lelőhelyei: Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) Ifjúsági Szervezetek fondjai, Kommunista Ifjúsági Szövetség 289 f. 3. á.: Intéző Bizottság; 4. á.: Titkárság; 4. á. Gazdasági és Ügykezelési Osztály.

is. Emlékeik elmesélésével jelentősen hozzájárulnak a szocialista korszak külföldi utazási gyakorlatának mélyebb megismeréséhez.

Az utazások és úti élmények hátteréül fontosnak tartom azonban a Kádár-rendszerben felállított idegenforgalmi irányító szervezet rövid bemutatását és az idegenforgalmat érintő legfontosabb kérdések felvázolását is. Kutatásom során az MSZMP vezető testületeinek (KB és kongresszus) összegyűjtött határozatait és dokumentumait, valamint az MSZMP KB Ipari és Közlekedési Osztályának turizmusra vonatkozó iratait, az Országos Idegenforgalmi Tanács (OIT) teljes iratállományát, az OIT kiadásában a hatvanas évek elejétől megjelenő szaklap, az *Idegenforgalom* első nyolc évfolyamát (1963–1970), néhány szakkönyvet és konferencia anyagot, továbbá egy egykori idegenvezető tollából származó cégtörténetet tekintettem át.² Az Express hivatalos iratai az utazási iroda megszűnése után sem kerültek be a Magyar Országos Levéltárba. Egyedül a felügyeleti szervnek, a KISZ-nek küldött jelentések maradtak fenn, illetve az Express pártszervezetének anyagai is hozzáférhetők az MSZMP Budapest ötödik kerületi pártszervezetének iratai között.³ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) adatbázisában két Express vonatkozású anyagot találtam, de semelyikük nem volt releváns a kutatásom szempontjából.⁴ Az ÁBTL adatbázisa szerint (2008. júniusi állapot) a megismert idegenvezetők közül ketten álltak kapcsolatban az állambiztonsági szervekkel. Az egyik esetben személyiségi

² A kiadványok és iratok lelőhelyei: Vass Henrik (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Budapest, Kossuth, 1968; Vass Henrik (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Budapest, Kossuth, 1983; Vass Henrik (szerk.): *A MSZMP határozatai és dokumentumai 1980–1985*. Budapest, Kossuth, 1988. Magyar Országos Levéltár (MOL) 288. f. Magyar Szocialista Munkáspárt KB Ipari és Közlekedési Osztály iratai, MOL XIX G 28, Országos Idegenforgalmi Tanács iratai 1958–1990. Lásd még Balázs Károly: *Négy évtized. 1957–1997. Az Express Utazási és Szálloda Rt. története*. Budapest, NOTESZ + K Kft., 2004.

³ A pártszervezet iratai Budapest Főváros Levéltárában találhatóak.

⁴ Az egyikben egy disszidensre utalnak, aki részt vett egy Express turistaúton, és Svédországban a kint maradás mellett döntött. (ÁBTL V-160097 dosszié, Nagy György Péter). A másik egy Bécsben élő 1956-os emigránusra vonatkozó beszerzési terv, amelyet 1963-ban ejtettek. Az idegenvezető férfi 1966 szilveszterén állítólag a kint maradásra agitált bécsi Express utazáson résztvevő magyar turistákat. (ÁBTL, K-2412 „Danton Robin”). Az ÁBTL 2008-ban több az IBUSZ-hoz kapcsolódó anyagot tett kutathatóvá, ezért joggal remélhetjük, hogy az állambiztonsági iratok nagyobb feldolgozottsága esetén az Express-re vonatkozó anyagok is elérhetővé válnak.

jogokra való hivatkozással nem kaptam meg anyagot, a másik esetben pedig jelentések nem, csak a személyes adatokat és a beszerzés időtartamát nyilvántartó lapok maradtak fenn.⁵ A kutatás során 11 interjút készítettem egykori idegenvezetőkkel, közülük 10 az 1950 körül született generációhoz tartozott, míg a tizenegyedik egy ma 85 éves nő volt, aki a legkorábbitól dolgozott az Expressnél.

A nemzetközi idegenforgalom a szocialista korszakban egymásnak sokszor ellentmondó érdekek kereszttüzében állt. Az állam az utazást, és az utazáshoz kapcsolódó engedélyek megadását, illetve megvonását végig saját büntetési és jutalmazási privilégiumaként kezelte. Így szabályozhatta, hogy ki, hová és milyen feltételekkel utazhat, illetve kik, honnan léphetnek Magyarországra és milyen feltételek középette tölthetik itt idejüket.⁶

Az 1949-es új, szocialista alkotmány beiktatta a dolgozók fizetett szabadsághoz és üdüléshez való jogát, és a Szovjetunió mintájára elkezdtek megszervezni a szociálturizmust, más néven szociális idegenforgalmat, amely kizárólag belföldi utazásokat támogatott a szakszervezeteken keresztül. 1954–55 javult a nemzetközi idegenforgalom megítélése, a szocialista országokkal könnyítettek a vízumkötelezettségen, rendezték a devizaváltás és vámeljárás feltételeit.⁷

1945 után három lépésben egységesítették az idegenforgalmi statisztikákat. 1951-től vezettek kimutatást a be- és kilépőkről, az átutazókról (határstatisztikát és tartózkodási statisztikát is vezettek). 1955-ben létrehozták a közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt Idegenforgalmi Tanácsot az idegenforgalom érdekeinek elvi irányítására. Tagjai az idegenforgalomban érintett tárcák és főhatóságok vezetői, a Szakszervezeti

⁵ ÁBTL, „Halmosi” dosszié 5-ös karton.

⁶ A külföldre utazás lehetősége az egyes országok útlevél és vízumszabályozásán múlt. Míg az útlevélkiadás a kibocsátó ország, a vízumkiadás a célország politikájától függött. Magyarország a hatvanas évek elejétől igyekezett meggyorsítani a vízumkiadási gyakorlatát. Több lépésben decentralizálták az elbírálási folyamatot – és összeállítottak egy ún. tiltó listát a nem kívánatos személyek kiszűrésére. A kapitalista országok állampolgáraival szemben szigorúbban jártak el. A szocialista országokkal az 1960-as években sorra megszülettek a teljes vízummentességről szóló államközi szerződések. Minderről részletes leírás: Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1990*. Budapest, Tipico Design Kft., 2005. 103–115.

⁷ 16/1954 tvr. (VII. 9.) vámjog szabályozásáról; ezt módosító 7/1955 tvr.; illetve a végrehajtásra kiadott 1/1956 (III. 17) KK M sz. rendelet. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1955*. Budapest, 1956; *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1956*. Budapest, 1957.

Tanács és a Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság elnöke voltak. A tanács titkára a hegemon helyzetben lévő IBUSZ utazási iroda mindenkori vezetője lett. A testület koordinálási és végrehajtási feladatainak ellátását 1958-tól segítette önálló apparátus (Titkárság).⁸ Az OIT kezdeményezésére helyi és megyei szinten létrehozták az Idegenforgalmi Hivatalok hálózatát. A hivatalok feladata a fizetővendég szolgálat megszervezése, a terület idegenforgalmi fogadókészségének előkészítése és propagálása, a hatvanas évek elejétől a helyi idegenvezetés megszervezése valamint a helyi ügyek koordinálása volt, munkájukat a közigazgatási szintnek megfelelő tanácsok felügyelték.

Az idegenforgalom irányítását többször átszervezték. A legjelentősebb változások a hatvanas évek második felében illetve 1978-ban következtek be. 1964-ben létrehozták az Országos Idegenforgalmi Hivalt, amit 1967-ben megszüntettek és helyére ismét az OIT Titkárság került. 1978-ban újra megalakították a hivatalt, de a korábbinál kisebb jogkörrel. Az irányítás átszervezése a személyi kérdésektől eltekintve, nem bolygatták meg alapjaiban a szervezetet, annál is inkább, mert más-más néven, de mindig volt egy kis létszámú az országos ügyeket koordinálásáért felelős testület. Nem sikerült viszont megnyugtatóan kezelni a helyi idegenforgalmi hivatalok és az IBUSZ kirendeltségek között kialakult konkurenciaharcot. A megyei és városi idegenforgalmi hivatalokat kettős funkcióval ruházták fel: egyfelől az ő feladatuk volt a térség idegenforgalmi előkészítése, másfelől maguk is rendelkeztek szállodákkal vagy fizetővendég szolgálattal, amelyet természetesen értékesíteni akartak. Az üzleti és hivatali funkciók kényszerű összefonódása abból adódott, hogy a hivatalok munkáját az üzleti érdekeltéggel kívánták motiválni, ráadásul mivel alapvetően a helyi tanácsok költségvetéséből működtek, a helyi közigazgatási szerv elvárta, hogy a hivatalok eltartsák magukat, sőt nyereséget termeljenek.⁹

A turizmus üzleti részét a Belkereskedelmi Minisztérium Idegenforgalmi Főosztálya alá sorolták. Ide tartoztak a szállodavállalatok a vendéglátó ipari vállalatok és az utazási irodák. A szocialista országokban Lengyelország kivételével egy, kettő, de legfeljebb három utazási iroda működött, ezzel szemben Magyarországon az 1970-es években hat.

⁸ A testület feladatkörét a 38/1958. Közlekedés és Posta Minisztérium rendelet szabályozta. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye*, 1958. Budapest, 1959.

⁹ Csizmadia László: A magyar idegenforgalmi igazgatás fejlődése a felszabadulástól 1967-ig. *Idegenforgalmi Közlemények*, 1971. 4. sz. 130–160; MOL XIX G 28, OIT iratok, 270. db. Jelentés az Országos Idegenforgalmi Hivatal megalakításáról, 1978.

A hegemon szereppel bíró IBUSZ mellett, 1957-ben alakult meg az Express Ifjúsági és Diák Utazási Iroda, az 1968-as ún. új gazdasági mechanizmus bevezetése után, az autóbuzsparkjának szabad kapacitását a belföldi és a szocialista országokba irányuló túrák szervezésével hasznosító Volán Tourist, a budapesti vendégfogadásra specializálódott Budapest-Tourist, a termelő szövetkezetek tagjainak a Cooptourist és a távoli országokból érkező légi utasforgalom magasabb igényei kielégítésére törekvő MALÉV Air-Tours.¹⁰

Az 1950-es évek végétől rendszeres és átfogó elemzések születtek Magyarország nemzetközi idegenforgalomnak helyzetéről és kilátásairól. Egy 1960-as jelentésben az OIT előterjesztése nyomán az MSZMP PB megállapította, hogy politikai és gazdasági szempontból is előnyös a kapitalista országokból érkező turizmust fejleszteni, mert a devizabevételeknek akkor mindössze 6 ezrelékét adta az ágazat, ami hallatlanul alacsony volt más országokhoz képest. A PB jóváhagyja a következő, 1961–1965 évi ötéves tervre vonatkozó előterjesztést, melynek súlypontjai: szállodaépítés és egyéb szállásfejlesztés, a gyógyturizmus jobb kihasználása, közlekedés és infrastruktúra fejlesztés, nemzetközi érdeklődésre számot adó kulturális programok kialakítása, a vízumrendelkezések, a határátlépés és általában az utazási feltételek megkönnyítése, végezetül mindennek hatékony propagálása.¹¹ Az idegenforgalommal kapcsolatos országos hatáskörű szervek iratállományában a fent megfogalmazott tételek rendszeresen – konkretizálva vagy általános érvénnyel – előkerülnek, ami azt mutatja, hogy a megvalósítás során állandó nehézségekkel kellett számolni: döntően forráshiánnyal és politikai ellenérdekeltséggel.¹² Az alábbiakban néhány jelenség bemutatásával szeretném érzékel-

¹⁰ Az IBUSZ a legrégebbi és legszélesebb nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező utazási vállalat volt. Belföldi fiókhálózata, külföldi képviselői és kereskedelmi jogú irodái lehetővé tették, többek között ki- és beutazó turizmus, belföldi utazások szervezését, valuták vételét és eladását, közlekedési eszközök üzemeltetését, ajándékcikk értékesítést, menetjegyek eladását, fizetővendéglátás közvetítését, szállások létesítését és működtetését. Bővebben: Kolacsek András – Borda József: *Az idegenforgalmi piac*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 323–330.

¹¹ Az Országos Idegenforgalmi Tanács jelentése az MSZMP PB-nek. Magyar Országos Levéltár, 288. f. 25. MSZMP 1960/5. óe.

¹² A politikai jellegű ellenérdekeltség ideológiai okokra hivatkozott: a nyugat fel lazító politikájá miatt igyekeztek gátolni a kapitalista országokkal való idegenforgalmi kapcsolatokat. A nagy fejlesztéseket igénylő ágazat más beruházások ellenében nem kapott kellő állami támogatást szállodaépítésre és infrastruktúra fejlesztésre. A második világháború után a szakszervezeti és vállalati tulajdonba került

tenni, hogyan látták az adott korban az OIT hivatalos lapjában, az *Idegenforgalomban* a turizmussal kapcsolatos dilemmákat.¹³

Az 1960-as évek egyik kulcs kifejezése az „idegenforgalmi szemlélet” kialakítása és terjesztése volt. Míg az ötvenes évek ideológiája nem igazán kedvezett az idegenforgalomnak „az idegenforgalom fejlesztése intézményesen segíti elő az ország külső kártevőinek behozatalát”,¹⁴ addig az 1960-as években az ágazatban érintettek igyekeztek eloszlatni a hirtelen megnövekedett számú külföldi megjelenése láttán „sáskajárást és egyéb természeti csapást” emlegető lakosság maradi nézeteit: „Amikor vásárló turistát látnak, zsörtölődve állapítják meg, hogy ez az ő rovásukra megy, mert az itthoniaknak nem jut majd szalámi, sonka, műanyagcsőnyeg, vagy más egyébként is hiánycikknek ismert áru. Általában tehernek, sőt forgalmi akadálnak tekintik az idegent, aki megszokott életrendjükbe betört. [...] Az olasz vagy a svájci polgár tenyerét dörzsöli, ha több külföldit lát, mint az előző idényben...”¹⁵ Pedig, ha a valutabevétel jelentőségét belátnák, biztosan nem kárhoznák a boltokból nagy csomagokkal távozó külföldieket, írja a szerző, majd a konfliktus megoldására kijelenti, hogy Magyarországon árubőségre és udvariasságra (a kiszolgáló egységekben és általában mindenütt) lenne szükség.

Az idegenforgalmi szemlélet végül is az idegenekkel szembeni gyanakvás letörésén túl az idegenforgalomban érintett vállalatok, hivatalok és magánszemélyek fejlesztési igényeinek – mai fogalommal, az idegenforgalmi lobbynak – támogatását jelentette. Kérdéses, hogy a magát vendégszeretőnek látó lakosságot mennyire hatotta át a külföldiek iránti lelkesedés. A hiánycikkek felvásárlását biztosan nem örültek a későbbiekben sem, a nyelvtanulás sem élénkült meg a kívánatos mértékben, de a szobakiadás a turisztikai régiókban valóban virágzásnak indult.

---

szállókat és egyéb szálláshelyeket sem sikerült visszaszerezni a kereskedelmi alapú idegenforgalom részére. MOL XIX G 28, OIT iratok, 262. db. Idegenforgalmunk fejlesztésének problémái, 1968.; 266. db. Feljegyzés a Balaton parti turista szálláshelyek kapacitásáról, 1970., 267. db. A Baranya megyei Idegenforgalmi Hivatal éves jelentése, 1972.

¹³ Megjegyzendő, hogy az *Idegenforgalomban* sokszor publikáltak az OIT-ban dolgozó szakemberek.

¹⁴ Lantos György: Így kezdődött... *Idegenforgalom*, 4. évf. 1965. 33. sz. 24.

¹⁵ Szörényi Károly: Minek az a sok külföldi? *Idegenforgalom*, 3. évf. 1964. 26. sz. 18.

Az idegenforgalmi szervek másik, számos alkalommal megtárgyalt törekvése a szervezett turizmus arányának növelése volt.¹⁶ Az utazási irodák útjait választók több szempontból „tettek szívességet” a magyar államnak: egyrészt tervezhetőbbé és átláthatóbbá tette a ki és beutazásokat, a kiegészítő szolgáltatások igénybevételével több pénzt költöttek és az utazási irodákon keresztül felvett adatok az egyes személyek ellenőrzését is könnyebbé tette. Csakhogy a „baráti országokból” érkező turisták inkább egyéni utakat szerveztek, mintsem az utazási irodák kínálatára és tapasztalatára hagyatkoztak volna: „minden igyekezet ellenére, amely a szervezett turizmus fokozására vonatkozik, az egyéni turizmus aránya egyre jobban növekszik”.¹⁷ A hatóságok is hamar rájöttek, hogy nem igazán kifizetődő a keleti turizmus, de nagy számarányuk miatt és politikai okokból kénytelenek voltak bizonyos fokig elnézni az emberek ügyeskedéseit – az illegális forintváltást, az engedély nélküli kereskedést, a „piacolást” és árucsempészést – „a szocialista országok viszonylatában árszínvonal-különbségek vannak, és nyilvánvaló az ezeket kihasználó vásárlási szándék is.”¹⁸ (1966-ban például a belkereskedelmi forgalomnak mintegy 1,8–2%-át tették ki a külföldiek kiadásai. Ilyenformán a bejövő utasforgalom nagy százaléka nem veszi igénybe a közhasználatú szálláshelyeket és egyéb szolgáltatásokat).¹⁹ A nemzetközi idegenforgalommal szemben megfogalmazott politikai szándékot – pl.: „nem áltatjuk magunkat, és

¹⁶ A szervezett idegenforgalom az összes beutazó külföldi forgalom 5–20%-át tette ki. A kiutazásoknál az 1960-as évek elejétől eltekintve hasonló, de valamivel alacsonyabb (6–14%) volt a szervezett idegenforgalom aránya. *Statistikai Évkönyv 1964–88*. Budapest, KSH, 1965–89.

¹⁷ Budai András: Idegenforgalmi kérdések. In: *Üdülőtárasok fejlesztésének kérdései. Magyar Urbanisztikai Társaság és Gyula városa. 1974. augusztus 23–24*. Kézirat. II. Ankét. 94. MOL XIX. G 28 b, OIT, 289. db. A szocialista országokból érkező turistáknak a tartózkodási helyüket nem kellett bejelenteniük a rendőrségen, korlátozás nélkül mozoghattak az országban. A saját országuk útlevél-szabályozásától, az államközi vízum-megállapodásoktól és a turisták forintkészletétől függött, hogy hol töltik idejüket, és mennyi ideig maradnak Magyarországon.

¹⁸ A szocialista országokból érkezők aránya az egész korszakban 80% körül mozgott, de előfordult, hogy meghaladta a 90%-ot is. *Statistikai Évkönyv 1964–88*. Budapest, KSH, 1965–89.

¹⁹ A jelentés tömören foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy hol szálltak meg a közhasznú szálláshelyeken nem regisztrált turisták: „A vendégnapok fennmaradó aránya, tehát mintegy 75–84%-a magánlakásokban, vagy egyéb – statisztikailag nem figyelt – szálláshelyeken bonyolódott. A turistaforgalom e része lényegesen alacsonyabb gazdasági hasznot eredményez a népgazdaságnak. E körülmény arra int, hogy törekedni kell az egészségesebb arányok kialakítására.” A hazánkba

nem is fogjuk eltéríteni magunkat abban az irányban, hogy az idegenforgalom devizális bevételeire olyan mértékben koncentráljunk, hogy politikai, társadalmi jelentőségét lecsökkentsük²⁰ – időről-időre deklarálták ugyan, de az ágazat teljesítőképességének fenntartására nyilvánvalóan a politikai és gazdasági szempontokat egyaránt figyelembe kellett venni. Az idegenforgalomból származó anyagi haszon, ezen belül elsősorban a nyugati valuta megszerzése a szállodaépítés mellett a szervezett utak és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások igénybevételén múltott leginkább.

A magyar idegenforgalom, úgy tűnik, a hatvanas években felismert nehézségein nem tudott úrrá lenni. Alapvetően tőkehiányos ágazat maradt, amely fontos devizakitermelő funkcióval bírt, de a statisztikák szerint a külgazdasági forgalom 1–2%-ról a nyolcvanas évekre is csak elég szerény, 6% körüli értékre tornázta fel magát.²¹ A szállodaépítések lassú üteme és a pénzköltésre ösztönző szolgáltatások fejletlensége miatt a bevételek nem ugrottak meg látványosan. Az állam a turizmusból adódó, egymásnak alkalmasint ellentmondó gazdasági és politikai feladatok kezelésére valamiféle középutat választott. A szociálturizmus dotálásával fontos erőforrásoktól fosztotta meg a kereskedelmi alapú idegenforgalmat, ugyanakkor igyekezett bátorítani a devizát hozó tőkés forgalmat, amelynek aránya a turisták számát tekintve, az összforgalomból soha nem haladta meg a 15–25%-ot.²² A szocialista országokból beáramló turizmus jóval kisebb hasznot hozott, ezért a szálloda és vendéglátóipari szektor nem is lelkesedett értük: „Az a megkülönböztetés is gyakori, hogy a szocialista országokból érkező vendégek fogadása politika, a nyugatiaké üzlet [...] sokszor a csehszlovák, lengyel és más baráti országokból érkező turistákat ímmel-ámmal fogadják, nem nézve ki belőlük a zsíros borraalót.”²³

---

irányuló idegenforgalom összetétele és tendenciái, passzív idegenforgalmunk. 1967. MOL XIX. G 28 b, OIT, 265. db.

²⁰ Budai i. m. 96.

²¹ Egy 1964-es nemzetközi összehasonlításban a magyarországi idegenforgalmat elhanyagolt területként jellemezték szemben Hollandiával, ahol az exportbevételek 4%-a, Dániával (8%), Ausztriával (28%), Görögországgal (31%), Spanyolországgal (65%) az idegenforgalomból származott. Vundele György: Idegenforgalom és export. *Idegenforgalom*, 4. évf. 1965. 33. sz. 37.; MOL XIX. G 28 b, OIT, 291. db. Idegenforgalmunk helyzete és fejlődési tendenciái, 1987.

²² *Statisztikai Évkönyv 1964–88*. Budapest, KSH, 1965–89.

²³ Politika vagy kereskedelem... *Idegenforgalom*, 6. évf. 1967. 7. sz. 5.

Az idegenforgalom fő kérdései – szállodaépítés, fizetővendég-szolgálat, szolgáltatások, szabadidő programok, szervezett turizmus, infrastruktúra-, terület- és közlekedésfejlesztés, gyógyturizmus, a rövid ideig tartó főszezon széthúzása, a vásárló turizmus visszaszorítása – az 1960-as évektől folyamatosan foglalkoztatták az illetékeseket, de lehetetlen volt a helyi, közép- és országos szintű érdekeket, illetve a gazdasági és politikai szándékokat összhangba hozni.²⁴ Magyarország, a szocialista tábor legvidámabb barakkja elsősorban tranzit-ország maradt, ahol talán sok információ és áru cserélt gazdát, de az idegenforgalom maga, nem profitált annyit a külföldiek pénzköltéséből, mint az ideológiailag jóval zártabb Románia vagy Bulgária, illetve a nyugatnak számító Jugoszlávia.²⁵

A turizmus témája az ifjúsági sajtóban

Az Express utazási iroda, ahogy az újjászervezett és átkeresztelt ifjúsági mozgalom is, a Kommunista Ifjúsági Szövetség, az 56-os forradalom romjain jött létre. A 3016/1957-es sz. kormányrendeletben határoztak a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mellett működő Express Ifjúsági Utazási és Szolgáltató Vállalat” megalakításáról.²⁶ A vállalat felügyeletét a Minisztertanács Titkársága látta el, két évvel később azonban a KISZ-nek sikerült elérnie, hogy a vállalat átkerüljön az ifjúsági szervezet igazgatása alá. Az ifjúságpolitikai kérdésekben a KISZ KB Intéző Bizottsága volt illetékes, a napi gyakorlatban azonban a Gazdasági és Ügykezelési Osztály, valamint a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya fel-

²⁴ Rehák Géza hasonló következtetésre jutott az MSZMP Gazdasági Bizottságának turizmusra vonatkozó iratainak valamint a Veszprém megyei levéltári és sajtóanyagot kutatása után: a szocializmus képtelennek mutatkozott arra, hogy az idegenforgalmat komplex rendszerként kezelje, a turisztikai infrastruktúra egyes elemeit egyenrangúan fejlessze. Rehák Géza: „Szállodaiparunk és idegenforgalmunk fejlesztése tárgyában soron kívül teendő intézkedések,” avagy a Kádár-korszak turizmusának első lépései. *Debreceni Szemle*, 2007. 3. sz. 331–347.

²⁵ Lengyel Márton: A KGST-országok idegenforgalmi integrációja. *Idegenforgalmi Közlemények*, 1973. 6. sz. 227–259; Czeglédi József: A KGST-országok idegenforgalmi integrációjának ellentmondásai és azok megoldásai. *Idegenforgalmi Közlemények*, 1973. 6. sz. 260–269. Tímár László: Néhány szocialista ország idegenforgalmi földrajzi összehasonlítása. *Idegenforgalmi Közlemények*, 1973. 6. sz. 137–181.

²⁶ *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1957.* Budapest, 1958. A vállalatot 1960-ban nevezték át Express Ifjúsági és Diák Utazási Irodának. PIL 289/3. (KISZ Intéző Bizottság) 45. ó. e. 1959. okt. 14.

ügyelte az iroda működését.²⁷ Ahogy a korabeli dokumentumokban áll, a korábbi ifjúsági szervezet vagyónának megmentése és a mozgalom „ki próbált elvtársainak” álláshoz juttatása volt ekkoriban az elsődleges cél.²⁸ Az Express szervezésében 1957-ben még csak néhány száz turista utazott külföldre, de a hetvenes években már több tízezres forgalmat sikerült elérni. A KISZ-nek küldött éves jelentésükben az Express vezetői 1964-ben felhívják a figyelmet, hogy a csoportos utazást a „Államközi megállapodások, melyek az egyéni külföldi utazások lehetőségének növekedését eredményezik, és ez befolyásoló tényezőként jelentkezik, bizonyos mértékig nehezíti a társasutazások szervezését”.²⁹ E korainak tekinthető megállapítás ellenére azért a csoportos utazási forma még a szocialista országok között is fennmaradt, bár ahogy az ifjúsági sajtó a hetvenes évek végén megírta, az NDK vonzereje például csökkent a magyar fiatalok körében.³⁰ Az Express az ifjúságpolitika egyik eszköze volt, az alacsony árakkal és a szolgáltatások szintén színvonalával az életkoruknál fogva igénytelenebb fiatalokat, ezen belül is a munkás és paraszt fiatalokat célozták. A szocialista országok közötti elszámolási problémák megoldására az érintett országok ifjúsági utazási irodái 1964-ben megállapodtak az ún. „Zakopanei Egyezményben”, amely egy közösen kidolgozott pontrendszer alapján biztosította a valutamentes csereutazásokat.³¹ Az 1960-as évek közepén a csoportok 75%-át már közvetlenül a helyi, illetve vállalati KISZ-bizottságok szervezték, de az Express vállalta államilag nem dotált, kereskedelmi alapú, és egyéni utakat valamint speciális küldöttségek utaztatását is – ilyenek a KISZ KB funkcionáriusok külföldi csoportos jutalomútjai; különvonatok a Szovjetunió, az NDK és Lengyelország városaiba Világifjúsági Találkozók vagy egyéb tömegrendezvények alkalmából, nyugatnémet mezőgazdasági szakemberek és más tudományos kutató csoportok magyarországi utazásai stb. – utaztatásának szervezését.³² A csökkenő KISZ támogatás miatt a korszak

²⁷ Balázs i. m. 6–10.

²⁸ PIL 289/3. (KISZ Intéző Bizottság) 1. ó. e. 1957. okt. 31.

²⁹ PIL 289/4. (KISZ Titkárság) 134. ó. e. 1964. okt. 23. Irányelvek az Express 1965 évi külföldi tervére.

³⁰ Magyarok az NDK-ban. *Ifjúsági Magazin*, 1979. 7. sz. 55.

³¹ A különböző szolgáltatások árainak figyelembevételével alkalmaztak egy egységes „vendégnap-számítási” táblázatot. Ez alapján állapítottak meg kétoldalú ki- és beutazó kontingenseket. Az egyezmény 1989-ig volt érvényben. Balázs i. m. 10.

³² Interjú Balázs Károllyal, 2007. október; Gabányi Klárával, 2008. augusztus; Krizsenszky Adriennel, 2007. november; Wierdl Viktorral, 2007.

végén háttérbe szorultak az ifjúsáspolitikai célkitűzések és egyértelműen az üzleti szempontok domináltak.³³ Az iroda túlélte a rendszer-váltást, egészen 2003-ig működött. Az anyagai azonban nem kerültek be a levéltárakba, ami fellelhető, az a tulajdonoshoz, a KISZ-hez beérkezett éves jelentések és a KISZ különböző osztályain elhangzott beszámolók jegyzőkönyvei a hatvanas évekből. Az Express rendszeresen hirdetett utakat és idegenvezetői tanfolyamokat a szintén a KISZ tulajdonában álló ifjúsági lapokban, ezért érdemesnek tartottam e magazinok turizmusról szóló írásait is elemezni.

A KISZ testületei által megtárgyalt anyagokban munkaszervezés hatékonyabbá tételéről, a KISZ helyi szervezetei és az Express szorosabb kapcsolattartásáról, a politikai munka fokozásáról, a belföldi turizmus fejlesztéséről, a munkás és paraszt fiatalok a turizmusban való fokozottabb részvételéről, a 30 év alattiak arányának szükségességéről értekeznek.³⁴ Az 1960-as években a KISZ KB Intéző Bizottsága elégedett volt az utazási iroda jelentéseivel. Azért ezekből az anyagokból is kiderült, hogy az Express hasonló problémákkal szembesült, mint az országos idegenforgalmi szervezet. A kétoldalú kapcsolatokban eltérőek voltak az utazási igények, pl. az 1960-as évek közepén a csehszlovák és lengyel ifjúsági partnerirodáknak jóval nagyobb volt az igénye a valutamentes csereforgalom növelésére.³⁵ A románok ellenállása miatt pedig előfordult, hogy egyáltalán nem sikerült a zakopanei pontoknak megfelelő valutamentes csereegyezményt tető alá hozni a két szomszédos ország között.³⁶

---

november–december. A tanulmányban idézett interjúk gépiratai és hangkasszettái a szerzőnél hozzáférhetők.

³³ Balázs i. m. 13–29.

³⁴ PIL 289/3. (KISZ Intéző Bizottság) 45. ő. e. 1959. okt. 14.; 289/3. 88. ő. e. 1960. nov. 16.; 125. ő. e. 1963. jún. 7.; 166. ő. e. 1965. márc. 24.

³⁵ PIL 289/4. (KISZ KB Titkárság) 134. ő. e. 1964. okt. 23. Irányelvek az Express 1965 évi külföldi tervére.

³⁶ A román tengerpartra nyáron csak korlátozott számban lehetett menni, mert a román idegenforgalom, úgy látszik, nem volt érdekelt a cserekontingensek szervezésében. Román ifjúsági utazási irodát csak 1968-ban állítottak fel. A Magyarországra látogató román turistákat sem övezte túl nagy megbecsülés, mert túlságosan rövid ideig tartózkodnak itt – döntően vásárlással foglalkozó tranzit turistákról volt szó –, és az Express szolgáltatási színvonalához képest nagyon igényesek voltak. PIL 289/4. (KISZ KB Titkárság) 134. ő. e. 1964. okt. 23. Irányelvek az Express 1965 évi külföldi tervére, valamint interjú Krizsenszky Adriennel, 2007. november.

A KISZ heti (*Magyar Ifjúság*) és havi lapjainak (*Ifjúsági Magazin*) 1970-es évekbeli nyári számaiban meglepően kevés cikket találtam utazási témákban. Jellemző, hogy olyan írások is napvilágot láttak, amelyekben (külföldi) túrák helyett a szűkebb lakókörnyezet alaposabb megismerését szorgalmazták: „Érthető, ha néhány napra, hétre meg akarunk „szökni” jól megszokott környezetünkől – élni a magunk mezítlábas, tutajos, motorkerékpáros, vonatozó függetlenségét. Világot szeretnénk látni, de a világgal itthon, a szomszéd „faluban” kellene először ismerkedni.”³⁷

A belföldi túra és szállásajánlatokon, a magyarországi tájak és városok bemutatásán kívül a fiatalok utazásával kapcsolatban a következő évről-évre visszatérő témákat tárgyalták a lapok:

A diákok nyári munkavállalása. A nyári belföldi munkavállalás és az utazás szorosan összefüggött, hiszen utazni csak a megkeresett pénzből lehetett, illetve mindkét tevékenység a nyári szünidőre esett. A legtöbb cikk mégis az építőtáborok világáról szólt, aminek kapcsán a közöségépítést, és a munkaszeretet jóval részletesebben mutatták be, mint a megkeresett pénz elköltését, az esetleges utazást. A képes riportok nagy száma arra enged következtetni, hogy az ifjúsági sajtó az építőtáborban látta az ifjúság nevelés, a munka és szórakozás ideális terepét.

Balatoni riportok. Az építőtáborok életének leírásától markánsan eltértek a Balaton partról szóló jelentések. Ezekben az írásokban döntően a nyári turizmushoz kapcsolódó bűncselekmények, simlis, nyereszkedő figurák kerültek terítékre. A *Stopposok, lejmolók, csövezők* című cikkben például az újságírók a Balatonnál szolgálatban lévő rendőrök elbeszéléseit írták meg a könnyű kalandokat kereső lányokról és a pénz nélkül csellengő fiatalok erőszakos cselekedeteiről.³⁸ Az összkép a nyári idegenforgalom felporzulásának inkább negatív oldalát jeleníti meg, melynek visszatérő résztvevői a pénzes olasz és német autós turisták, akik kihasználják a magyar stoppos lányok naivitását, akik amúgy szintén nem

³⁷ Útitárs keresők. *Ifjúsági Magazin*, 1976. 5. sz. 25–27. Más helyen pedig a belföldi turizmus fontosságára hívták fel a figyelmet – hasonlóan a KISZ KB gazdasági osztályán gyakran elhangzott állásfoglalásokhoz –, mintha minden fiatal külföldön töltötte volna a szabadidejét. „Az utóbbi években megnőtt az idegenforgalom tekintélye és értéke. Ez nem baj. Az viszont hiba, hogy csak a külföldiek idegenforgalmával törődnek – a hazai idegenforgalomra kevés gondot fordítanak.” Túrázás. *Magyar Ifjúság*, 1971. 28. sz.16.

³⁸ Irány a Balcsi? *Stopposok, lejmolók, csövezők. Ifjúsági Magazin*, 1973. 7. sz. 3–6.

teljesen ártatlanok. Egy rendőrtisztet idézve: „Fickándoznak ezek a kis-lányok, gyűjtögetik össze a mesélni valót”.

A Balaton nemcsak a bűnözés melegágya, a magángazdaság külön-böző formáinak is egyik legfőbb megjelenési terepe. Noha a Balatonra oly jellemző fizetővendég-szolgálatról az ifjúsági lapokban szinte szó sem esik, egyéb időszakos bevételi forrásról időnként megjelent egy-egy cikk. Ezek a munkalehetőségek mind a turizmushoz, még inkább a kül-földiek fogadásához és személyes érintkezésekhez kötődnek. A cikkíró elgondolkoztatónak tartja, hogy a végzős medika mentős szakmai gya-korlat helyett miért szállodaszobákat takarít, valamint hogy az ipari szak-munkásnak még állása feladásával is megéri nyaranta pincérkedni. Azt is meglepőnek tartja, hogy egy mérnök az NDK-ban szerzett német nyelv-tudását szaktudása helyett nyaranta az éttermi borraivaló reményében kamatoztatja. Hozzájuk képest már-már elfogadható, hogy a benzinku-tas tinédzserek egyáltalán nem érzik problémának, hogy a borraivalóért tartják a markukat. A nemzetközi turizmus, és a hozzákapcsolódó tev-kenységek így óhatatlanul a tisztességtelen, legalábbis nem tiszta jöve-delemszerzéssel kerülnek összefüggésbe, szemben a példaértékű építő-tábori vagy gyári segédmunkákkal.

Nyugat-kritika. Sok kritika érte a nyugati országok szociális rendsze-reinek hiányosságait, a továbbtanulás nehézségeit, az ifjúsági problémákat, a társadalomból kivonuló – házfoglaló, sátrazó, alternatív fesztiválokra járó – baloldali fiatalok ideológiai káoszát. Mindezek forrása soha nem a nyugatot megjárt magyar fiatalokkal készített beszélgetések, hanem a nyugati lapokból – legalábbis az utalások szerint – főként a német *Stern*-ből átvett cikkek, illetve a magyar ifjúsági lapok újságíróinak nyugati kör-utazásaiból származó úti beszámolók. Ide kapcsolódik a ritkán előforduló disszidens kérdés, aminek kapcsán az ország cserbenhagyását róják fel az illegális kivándorlóknak, illetve a hazainál állítólagosan rosszabb élet-minőségen bizonyítják, hogy nem éri meg disszidálni.³⁹

Egzotikum. Az ifjúsági lapok visszatérő írásai voltak az úti beszámolók. A távoli földrészekről, különleges helyszínekről adott tudósítássorozatok politikailag teljesen ártalmatlannak, ismeretterjesztő és szórakoztató olvas-

³⁹ Az ifjúsági lapok kerültkék a kényes témát, de az NSZK-ban maradt Dobos Attila táncdalénekes esetét külön cikkben tárgyalták. Értetlenül álltak a tény előtt, hogy Dobos az itthoni karrierje és jó egzisztenciája helyett miért kezd el egy német kisvárosban újra eredeti szakmájában (fogorvos asszisztens) dolgozni. Isten véled, édes Piroskám. *Ifjúsági Magazin*, 1971. 6. sz. 7.

mányoknak tarthatták, így még nyugati utazók élményeit is leköszölték.⁴⁰ Az úti beszámolók tömkelegéből érdemes egy Észak-Amerikáról szólót kiemelni, amelynek felvezetésében a USA-Kanada közti határátlépés gyakorlata kapcsán a szerző a nyugat-európai határforgalom leírására is hosszú sorokat szánt: „Nyugatról megtért ismerősök legendákat mesélnek arról, hogy egyes európai országok között milyen hihetetlenül laza a határellenőrzés.” Ezek után saját élményét osztotta meg az olvasóval: ottjártukkor a holland–német határon csak úgy hömpölyögtek az autók, a nagyvonalú határőr senkit nem állított félre, kivéve az újságíró Zsiguliját. A szerző az esetet nem kommentálta, így ma már nehéz eldönteni, hogy a kelet-európaiak megkülönböztetését sérelmezte, vagy a gyors határátlépés bemutatásával szánta a szocialista országok közti szigorú és vontatott ellenőrzési gyakorlatot illetve óvatos kritikával. Az „észrevehetetlen” határ fogalma talán így is, úgy is felkelthette az olvasók érdeklődését.

Szocialista országok. A szocialista országokról is elvétve olvasni az ifjúsági lapokban. Rendszeresen tudósítottak két vagy többoldalú baráti eszmecseréről, ifjúsági világtalálkozóról, de a turistáskodás során megismert egyes országok mindennapjairól alig-alig esett szó. A bolgár tengerpart korszerű szállodáiról – az újságíró szóhasználatában „gyönyörű betonvirágairól” – áradozó cikkben azért mégis felfedezhető a helybéli, bolgár nyaralók és a külföldi turisták közti különbségek. Míg a bolgárok vászonlepedőkön sütkéreznek, és gyermekeik meztelenül rohagálnak a parton, a külföldiek divatos fürdőruhával és nagy pakkokkal érkeznek a strandra. A bolgárok szegénységét a cikkben egyszerűség és tisztaság fogalmával palástolják. Azért fontos ezt megemlíteni, mert az idegenvezetők is többször kitértek a szocialista országok közti különbségtételkor a magyarok viszonylagos jólétére és az oroszok, lengyelek, bolgárok szegénységére.

A szocialista országok mindennapjaival kapcsolatban kevés jelenséget tartottak említésre méltónak. Az egyik a vallás szerepe, és a vallásos témájú sajtótermékek nagy száma az NDK-ban, és különösen Lengyelországban. Karol Wojtyła pápává választását, és első lengyelországi zarándoklatát, úgy látszik, szintén meg kellett magyarázni. Az erről szóló cikk így kezdődik: „A lengyelek talán még az olaszoknál is vallásosabbak” – kezdte élménybeszámolóját ismerősöm, aki néhány hónapig Lengyelországban dolgozott. Élénk vita indult meg erre a társaság tagjai

⁴⁰ Ismét csak a német *Stern* magazinra hivatkozva.

között. Végül abban maradtunk, hogy a lengyel ember ezerféle tulajdonsága közül egyáltalán nem a vallásosság a legjellemzőbb, bár szemmel láthatóan Lengyelországban jóval többen járnak templomba, mint más szocialista országokban.” A folytatásban a lengyel katolikus egyház történelmi szerepéről, és a szocialista állam vallási türelméről, józanságáról esett szó, amellyel az egyház sajnálatos módon sokszor visszaélt.

Végezetül érdemes megemlíteni még egy filmelemzést, amely csak érintőlegesen foglalkozott a turizmussal. Az 1979-ben készült *Kedves Szomszéd* című játékfilm főszereplője történetesen idegenvezető – neve Dibusz Miklós, aminek alapján a magyar nézők könnyen asszociálhattak az IBUSZ utazási irodára.⁴¹ A film bevezető képsorai egy budapesti turisztikai filmre emlékeztet, teletömve minden eladható látványossággal. Néhány perc elteltével azonban az idegenvezető kiszáll Budapest egyik leromlott belső kerületében a panorámapartról, és innentől egy szegény, lepusztult, igénytelen, környezetben kisztílt szereplőkkel folytatódik a voltaképpeni történet. A turizmus ebben a megvilágításban nem az ismeretszerzést szolgálja, hanem a felszínes tudás, a hamis képzetek előállításának és átadásának egyik kiváló eszközének számít.⁴²

Összefoglalva: a magyar ifjúsági lapokban a nyári utazás kapcsán a belföldi túrák szervezéséről, az építőtáborokban végzett társadalmi munkáról, az ifjúsági szervezetek hivatalos találkozóiról cikkeztek, de amikor a turizmus napi gyakorlatát igyekeztek leírni, sokszor negatív jelenségeket – csavargás, a magánszektor túlzott megerősödése, bűnözés, üzletszerű kéjelgés – mutattak be. A nemzetközi turizmushoz való viszony ugyanolyan ellentmondásosnak tűnik, mint a párt és közigazgatási iratokban fennmaradt anyagokban.

Az Expressre vonatkozó KISZ iratok, és a KISZ kiadásában megjelent magazinok nyári számaiban az ifjúsági turizmusról szóló írások viszonylag könnyen kategorizálható sémái mellett fontosnak tartottam, hogy az informális kapcsolatok vizsgálatát egy olyan csoport visszaemlékezéseivel egészítsem ki, amelynek tagjai a szocializmusban az átlagosnál sokkal többet utaztak. Részben az idegenvezetők személye, pályaválasztási motívációja érdekelt, és kíváncsi voltam milyen történeteket mesélnek a szocializmusbeli utazás napi gyakorlatából, az üzletelésről, milyen emlékeket

⁴¹ *Kedves Szomszéd*. 1979. 100 min. r.: Kézdi-Kovács Zsolt.

⁴² Ráadásul a főszereplő idegenvezetőről lassacskán kiderül, hogy a barátságosnak látszó férfi valójában egy jellemtelen, saját érdekében mindenkivel szövetekezni kész figura.

őríznek a különböző országokról és a turista csoportokról. Kornai János a szocialista gazdaság szegmenseiről adott definícióját alapul véve az idegenvezetők az első és a második gazdaság részesei is voltak, mivel főállásban állami alkalmazottként dolgoztak, de kisebb-nagyobb mértékben, az informális kereskedelemben is részt vettek.⁴³ Azzal a különlegességgel, hogy ők nem szabadidejükben, hanem a hivatalosan elszámolt főmunkaidőben végezték mindkét jövedelemszerző tevékenységüket.

Idegenvezetés a szocializmusban

Az idegenvezetők a turizmusban betöltött érzékeny szerepéről így vélekedett az Idegenforgalom című szaklap: „Az ő közreműködésükkel bonyolódik le a hivatalos és félhivatalos ismeretség az emberekkel, ők adnak általános tájékoztatást politikai és gazdasági rendszerünkről és a kényes kérdéseket is rendszerint nekik teszik fel.”⁴⁴

Nem illett saját szubjektív véleményüket a turistacsoporttal megosztani, „hanem népi demokratikus rendszerünk hivatalos álláspontját kell[ett] képviselniük.”⁴⁵ Az IBUSZ vezérigazgatójának, az 1950–60-as évek fordulóján a vállalat idegenvezetőinek feljegyzései alapján elkészített, a nyugati turisták provokatív kérdéseiről szóló összefoglalója nemcsak a párt Ipari és Közlekedési Osztályához jutott el, hanem érdemesnek tartották az anyagot a párt első számú vezetőjének, Kádár Jánosnak is továbbítani.⁴⁶ A feljegyzésben kiemelték, hogy a turisták „nagy előítéllettel, a hazai burzsoá sajtó által a neveltségességig félrevezetve érkeztek hazánkba”, de a kezdeti félelem és feszültség a későbbiek során felengedett, és itt „tartózkodásuk végén sajnálták, hogy már eltávoztak tőlünk.” Az idegenvezetők felkészültségén és talpraesettségén sok múlott, ezért

⁴³ Kornai János: *A szocialista rendszer*. Budapest, HVG, 1993.

⁴⁴ Éles Gyula: Ifjúsági idegenvezetés – ifjúsági idegenforgalom. *Idegenforgalom*, 1966. 4. sz. 5.

⁴⁵ Uo. 5.

⁴⁶ Kádár másnap szignálta is a feljegyzést. Az országonkénti bontásban felsorolt kérdések között a direkt politikai témájúak között olyanok is szerepeltek, mint „Utastást kap-e a vezető, hogy milyen kérdésekre adhat választ?”; „Kellemetlensége van-e a magyar állampolgárnak, ha kapitalista országból jövő ismerőse meglátogatja?”; „Miért szomorúak a pesti emberek?” Lángos János IBUSZ vezérigazgató levele, 1959. máj. 19. Magyar Országos Levéltár 288. f. 25. MSZMP Ipari és Közlekedési Osztály. 1959/4. ő. e.

az IBUSZ a párt segítségével állítólag nagy hangsúlyt fektetett az idegenvezetők ideológiai és politikai továbbképzésére is: „Idegenvezetőink olyan utasításunk alapján dolgoznak, hogy nem kezdeményezhetnek politikai jellegű vitákat nyugati utasokkal. Abban az esetben azonban, ha a Magyar Népköztársaságot sértő, vagy akár a tudatlanságból eredő és rendszerünket kedvezőtlenül beállító kérdést kapnak, *kötelesek* megfelelő választ adni.” [Kiemelés az eredetiben, L. A.]

A hivatalos iratok lényegi problémákat jeleníthetnek meg, de rendszerint nem képesek a történéseket alulról, a cselekvők szemszögéből láttatni, ezért tartottam fontosnak, hogy a „szocialista terepen” működő idegenvezetők személyes élményeiket is megismerjem. A szocialista országok között létesített informális kapcsolatok vizsgálatába az alábbi megfontolások miatt érdemes foglalkozni az idegenvezetőkkel: hivatalos elvárásoknak és a turistacsoport spontán igényeinek is meg kellett felelniük, így a hivatalos és magán szféra között közvetítő szerepük alakult ki; a munkakapcsolatokból magánkapcsolatokat építhettek ki a külföldi idegenvezetőkkel és a csoporttagokkal; jó nyelvtudásuknak és helyismeretüknek köszönhetően a csoporttagok magán ügyeikkel is hozzájuk fordulhattak segítségért.

Az idegenvezetést hosszabb-rövidebb ideig rengetegen kipróbálták – többnyire egyetemista diákok, tanárok esetleg nyugdíjasok. A nagy fluktuáció ellenére minden utazási irodánál kialakult egy törzsgárda, akik főállású foglalkoztatottak lettek. A 11 élettörténeti interjúban az életút bemutatásánál minden elbeszélő nehéz gyermekkorra emlékezett vissza: legtöbb esetben a család szegénységére utaltak, de említettek rendezetlen családi viszonyokat, a szülők korai válását és saját szociális problémáikat, viselkedési devianciájukat. Olyan is előfordult, ahol a család vallásos értékrendje és a választott egyházi gimnázium miatt ütközött akadályba a felsőfokú továbbtanulás.

Az idegenvezetői tanfolyamra, illetve a pályára egy kivétellel véletlenül kerültek, nem készültek tudatosan idegenvezetőnek. Többen kitörésnek érezték ezt a munkát. Részben anyagi értelemben – a szegénységből –, részben szellemi – az értelmiségi lét felé – értelemben. Az elvileg magától adódó kalandvágyat, a világlátást csak egyikük emelte ki. A többség nem tervezte hosszútávra, de megfogta őket a munkával járó állandó pörgés, a változatosság, az új arcokkal való találkozás. Szemükben az idegenvezetés könnyű és szórakoztató munkának ígérkezett, amivel egész jól lehetett keresni. Érdekes, hogy felnőtt fejjel mindegyikük

beiratkozott egyetemi képzésre és levelező tagozaton általában nyelvszakokat végeztek el, de olyan is volt, aki történelem szakon egyetemi doktorátust szerzett. Az idegenvezetőket átható értelmiségi tudat mellett legalább olyan fontos volt az önállóság igénye.

Mindegyikük visszaemlékezésében előkerült, hogy fiatalon, 18–20 évesen szembesültek azzal, hogy mit jelent egy felnőtt csoportot kordában tartani, ügyeiket intézni, problémáikat orvosolni. Többen kiemelték, hogy őket gyerekek nézték, kissé lekezelték, és időbe telt, míg elfogadtatták magukat. Bonyolította a feladatot, hogy a mindennapi közegükből kiszabadult, időnként kontrollt veszítő felnőtteket kellett irányítani. Az önállóság ugyanakkor szintén nem csekély csáberővel bírt és megvoltak a maga előnyei.

- *Milyen presztízse volt ennek az idegenvezetői munkának? Gondolkodott ezen, amikor elkezdte csinálni?*
- *Nem. Nem.*
- *Vagy utólag mit mondana?*
- *Borzasztóan irigykedtek az utasok, hogy „jaj, de baromi jó dolgokat van nektek”, tehát irigyeltek, de ugyanakkor nem volt túl nagy presztízse. Én nem érzékelem azt, hogy nagy presztízse lett volna.*
- *De az utasok irigyelték.*
- *De az utasok irigyelték, hogy „milyen jó nektek”, hogy mi tudom én, „hetente kint vagytok külföldön.”*
- *Aha. És Ön is így érezte, hogy „milyen jó, hogy kint vagyunk hetente külföldön?”*
- *Én nem azt érzékeltem, hogy milyen jó, hogy hetente külföldön vagyok, hanem azt érzékeltem, hogy milyen jó, hogy hetente más emberekkel vagyok. Akkor alakult ki bennem egy olyan attitűd, hogy én a büdös életbe – nem fogok olyan munkahely dolgozni, ahol be kell, hogy tagolódjak valamilyen hierarchiába.⁴⁷*

Az idegenvezetői munkának természetesen megvoltak a maga kérései, mégis szokatlanul nagy felelősséget és önállóságot biztosított a csoportot kalauzolóknak. Voltaképpen az utazások összetett szabadság-élménnyel ajándékozták meg, amely kevés más szocialista országba élő állampolgárnak juthatott osztályrészül.

⁴⁷ Interjú Schaffler Györggyel, 2008. január.

Utazási szabadság: az idegenvezetés legnyilvánvalóbb ismérve. A Nyugatot egyértelműen prioritást élvezett. A szocialista relációban bevált és megbízhatónak bizonyult idegenvezetők előbb nyugati csoportokat fogadhattak, majd maguk is vezethettek csoportokat a kapitalista országokba. Az egyik idegenvezetőt, aki a Szovjetunió egyik közép-ázsiai tagköztársaságaiba vezető út miatt hagyott kárba veszni egy felajánlott nyugati utat – a kollégái hülyének néztek. Másikuk, aki annakidején éppen ellenkezőleg döntött, most nézi hülyének magát, és nem győz sajnálkozni, hogy milyen egyedülálló lehetőséget szalasztott el az 1970-es években.

Döntési szabadság: leginkább a rokonjegyeket – pl. nyelvtudás, történelmi és kulturális ismeretek, csoportvezetés, előadói képesség, ismeretterjesztés – mutató, de az idegenvezetéshez képest statikus pedagógus szakmával szemben.

- *Az idegenvezetők borzasztóan független szellemű emberek. Abszolút függetlenek, nyughatatlanok, biztos, hogy van bennünk egy kis stich.*
- *Ühüm.*
- *Biztos, hogy valami abnormalitás van bennünk, mert: nem tudunk egy helyen megmaradni. Egészen más az életforma. Ezért ugye nagyon sok idegenvezetőnek a párkapcsolata sem sikerül úgy, ahogy kell, mert a másik fél nem bírja elviselni, hogy ennyire független, és önállóan dönt mindenben. Mert megadatik a döntés lehetősége. Nekem kell döntenem, add Uram, Isten, de rögtön, hogy a papot hívom, vagy a mentőt!*⁴⁸

Szexuális szabadság: csajozási lehetőség különösen a kezdő évekre visszatekintve – a nő idegenvezetők szexről jellemzően nem beszéltek, vagy ha igen, akkor férfi társaik viselt dolgairól, kuriózumként homoszexuális kapcsolatokról is, amit a főnökök sokkal szigorúbban ítélték meg.

A szocialista országokba tett utazások a „*passzívan átélt szabadság*” élményének jelentették gazdasági és politikai értelemben. A Szovjetunió, a szovjet turisták sajnálták és lenézték. Hozzájuk képest mindenki szabadabban élt, legalábbis felvilágosultabbnak bizonyult. Más nemzetiségű csoportokat nem osztottak ötös csoportokra ún. „pityorkák”-ra, és csak nekik kellett állandóan kiértékelniük a napi eseményeket. Az utazások előtt gondos politikai eligazítást kaptak sokat kérdeztek és mindenfelé érdektelen vagy triviális dolgot feljegyeztek. A szabadidejükkel azonban

⁴⁸ Interjú Krizsenszky Adriennel, 2007. november.

nem tudtak mit kezdeni, nem mentek sehová, hanem szabályosan szenvedtek a szálloda halljában.

- *A politikai részhez nagyon-nagyon tartották magukat, és elvárták, hogy legyen baráti találkozó. Annál is inkább, mert akkora marha nagy az a Szovjetunió, és egy kisvárosból, aki jutalomként kapta, tisztába volt avval, hogy a- az életébe nem lesz többé mód arra, hogy külföldre jusson. Mert nem üzleti turizmus volt, itt csak jutalomként utaztak. Tehát olyan nem volt, hogy valaki befizetett egy útra és utazott. Ilyen nem volt. [...] Akik eljöttek, azok vagy tényleg maximálisan komszomolisták, hívő kommunisták voltak, vagy ha nem is voltak száz százalékig azok, tudták, hogy többször nem utazhatnak külföldre. Nemhogy Magyarországra. Magyarország nagyon kurrens volt a szovjeteknél, az összes szoci között. Az, hogy Nyugat, az szóba se jött. Az nem. Az mint olyan, nem volt. De az összes szoci között Magyarországra mentek legszívesebben. [...] Hát volt olyan, aki a jó Komszomol munkáért kapta az utat, de szinte még a szomszéd faluban sem volt, és már eljött Magyarországra. Nemhogy Moszkvába, de Magyarországra! És hát azok teljesen oda voltak. És minden újdonság, minden csoda volt nekik.. Csak hát olyanborzasztó képzetlenséggel, ismeretanyag-hiánnyal találkoztunk, hogy... Egyszerűen szerencsétleneket, például az ukrán parasztokat tényleg olyan szinten tartották, mint a- én nem is tudom, mint a rabszolgákat. Tehát a művelődés, az csak a Leninből állt. Ez nem vicc! Ez tény. A programjukba volt a Szépművészeti Múzeum. Viszem őket képről képre, és mutatom, magyarázom - csak néztek! Mondom, a szomszéd faluba nem voltak, nemhogy Moszkvába! És tetszett nekik, érdeklődtek. De tudod, amikor teljes erőöd megfeszítésével igyekszel szépen beszélni- a festészet, főként a középkori nagyjából egyházi témájú -, a és mindent elmondasz. Nem elég, hogy a pravoszláv egyház és a katolikus egyház között olyan hatalmas fogalombeli különbségek vannak, amiket nehéz áthidalni, de amikor csak a leg-egyszerűbb dolgot ottan elmondom, akár mit tudom én, egy Golgota képről beszélek, vagy valami, és akkor megkérdi, hogy mondja még egyszer nekem, ki az az ember, aki ott lóg azon a kereszten?⁴⁹*

A magyarok Lengyelországgal összehasonlításban elmondhatták, hogy „nálunk sem kapható minden, de azért ilyen mértékű áruhiány

⁴⁹ Interjú Wierdl Viktorral, 2007. november–december.

nincsen”, és mondjuk az NDK-ban vagy a Szovjetunióban tett utak után megjegyezhetnék, hogy „nálunk sem szabad minden, de azért ilyen mértékű felügyelet elképzelhetetlen lenne”.

- *A Szovjetunióban azt tapasztaltuk, hogy az első perctől az utolsó percig folyton foglalkoztak velünk. Tehát olyan programokat szerveztek, amik láthatóan, nem is nagyon titkolták, szétverte az embernek a napját. Sehová nem tudtunk elmenni egymagunk. Én a 90-es évek végén voltam először úgy Moszkvában, hogy na, békén hagytak, és mehettem, ahova akartam. Mert mindig ott lógott a nyakunkon az idegenvezető, a kollega.⁵⁰*
- *Az NDK-sokat mindig az érdekelte, hogy mi szabadon olvashatunk, tehát nálunk lehet kapni nyugati újságokat, náluk nem lehet. Hogy mennyivel jobban élünk, mint ők. Kevésbé voltak dotálva a termékek az NDK-hoz képest. Nálunk drágább volt az élet, de mennyivel jobb és szabadabb. És nem kötelező se ez, se az, se amaz. Mígnem náluk, hogyha valaki nem volt FDJ-tag, akkor megnézhetette magát. Nálunk ez nem volt kritérium, az Expresszen belül ugyan volt egy KISZ alapszervezet, de ezt a sok embert, aki ott dolgozott, nem lehetett összehívni semmire. Hát legnagyobb részt széjjel voltak.⁵¹*

Míg a magyar ifjúsági sajtóban a szocialista országok ifjúsági szervezetei közül messze az NDK-s FDJ rendezvényeiről cikkeztek a legtöbbet, ami arra enged következtetni, hogy a magyar KISZ-nek is példaképe lehetett, az idegenvezetők az FDJ-s csoportvezetők buzgalmát, a beutazó csoportok ellenőrzésének túlzott igyekezetét pellengérezték ki.

A Nyugathoz kötődő szabadság fogalmának átértékelődése. Az idegenvezetők is szerettek volna minél előbb nyugati országokba kijutni, ezért aki csak keleti nyelveket beszélt, előbb-utóbb megtanult németül vagy angolul. A nyugati utazásokról azonban még sem meséltek történeteket. Utaltak rá, hogy milyen nagy szó volt kijutni, hogy a konkurens irodánál, az IBUSZ-nál hogyan versenyeztek az idegenvezetők a nyugati utakért, hogy a Magyarországon átutazó román turisták közül sokan nem tértek vissza Bécsből – még az is előfordult, hogy a buszt is haza kellett hozatni -, de nagy rácsodálkozásokról, vagy emlékezetes eseményekről,

⁵⁰ Interjú Schaffler Györggyel, 2008. január.

⁵¹ Interjú Krizsenszky Adriennel, 2007. november.

jelenségekről nem beszéltek. Nem maradtak kint, pedig némelyiküknek lehetősége lett volna, hogy NSZK utazási cég alkalmazásában vezessen csoportokat. Módjukban állt kurrens nyugati cikkeket olcsón beszerezni, de mindig csak kicsiben utaztak, és ennek mai szemmel nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget.

Magyarországra utazó nyugati csoportokat viszont a hazai eredményekkel ejtették ámulatba, a szociális ellátórendszer, a jól működő állami gazdaságok, és a prosperáló háztáji gazdaságok bemutatásával.

Az idegenvezetői munka folyamatos kapcsolatépítésről is szólt, melynek típusai:

Hivatali kapcsolatok. Jóban kellett lenni a szállodai portásokkal és az éttermi pincérekkel, de volt, hogy a vámossal is köszönőviszonyba kerültek. Ezekben a kapcsolatokban a pontos és kiszámítható, problémamentes ügyintézés különböző kedvezményeket eredményezett.

Az utasoktól nemcsak borralvót remélhettek, de előfordult, hogy korábbi megrendelésre vittek cipőt a Szovjetunióba és hoztak onnan rendszeresen viszonylag olcsón beszerezhető kubai szivart.

Alkalmi jellegű *üzleti* kapcsolatok: például a szovjet szállásokon a folyosó-felügyelő és minden árura nyitott „gyezsurnajákkal”, de megemlékeztek egy állandó partnerről is, aki Moszkvában átvette a farmert és cserébe ikonnal fizetett.

Baráti és intim kapcsolatok. Volt csoporttagokkal, partner-idegenvezetőkkel sokszor évekig levelezésben álltak, de volt példa házasságkötésre is.

A legérdekesebb kapcsolatépítési forma, amelyet talán rendszer specifikusnak is tarthatunk, a baráti találkozó szervezés, a mindenki által sokat emlegetett „druzsبázás”. Ennél formálisabb és mesterkétebb ún. „kötetlen beszélgetési” formát nehezen képzelhetünk el. Azt gondolnánk, hogy nagyon erőltetett volt az egész, különösen a nyelveket kevésbé beszélő magyarok számára, de a történetekben általában jópofa happeningként emlékeznek rá vissza, sok szervezési nehézséggel és rengeteg nevetéssel. A találkozók első felében a vállalati KISZ szervezeteket meglátogató csoportok alaposan kikérdezték egymást a helyi KISZ és pártéletről a termelési számadatokig, gyakorlatig mindenről. Az este folyamán végig az idegenvezetők tolmácsoltak. Mikor véget ért a hivatalos rész, orosz szokás szerint elkezdtek tósztokat mondani, és ahogy egyik interjúalanyom fogalmazott: „folyt az alkohol vég nélkül”.

Írásom végén a druzsbázásról szóló hosszabb idézettel szeretném érzékeltetni az informális és a formális kapcsolatok, tevékenységek összekuszálódását.

- *A szovjetek annakidején átvették az oroszoktól, hogy az italozás kulturált formája az, ha tósztot is mondanak az ivás előtt. Pontosabban társaságban jellemzően így működik a dolog. És ez azt jelentette, hogy tök mind-egy, hogy honnan jöttök, tósztot kellett mondani. És akkor megkérdeztek finoman, hogy ha a magyar elvtársak megengednék, mi hoztunk egy kis vodkát magunkkal, hogy azzal megvendéglénnék Önöket. Magyar elvtársak azonnal egyetértettek. [nevet] Ők meg hoztak egy kis ezt-azt. Egy pillanat alatt ital került az asztalra, és akkor fölállt, amelyik kezdeményezte. Volt, hogy a magyarok kezdeményezték, hogy eleve egy pohár bort kiöntöttek mindenkinek. Engedjék meg az elvtársak, hogy magyar borral köszöntsük az Önök delegációját, és igyunk a orosz-, a szovjet-magyar barátság-ra. Mindenki fölállt, fenékgig kiitta. Mindenki. És akkor jöttek a tósztok sorai, ha kellett, ha nem, felváltva, előbb az egyik oldalról, aztán a másik oldalról. Most te mondasz, aztán te, te is mondjál valamit! És mindig volt téma! Jellemzően politikai töltetűek voltak. Aztán ahogy szép lassan elmúltak a politikai ötletek, mert előbb a háborúban elesettekre kellett inni, akkor-*
- *De ez komoly volt, ugye?*
- *Komoly! Nem vicc volt ez. Volt egy mozgalom az oroszoknál, ami társadalmi munka, vagyis a szovjeteknél, ami társadalmi munka jellegű volt. „Za szibja i za tavo parnya.” Ez azt jelenti, hogy te elvégzed a munkádat magadért, és azért is, aki elesett a nagy honvédő háborúban. De szóval marha komolyan vették, hatalmas akciók voltak, meg minden. Na! De hát aztán a mikor már lazult kicsit a dolog, akkor „most pedig elvtársak engedjék meg, hogy a jelenlevő hölgyek egészségére igyunk!” Akkor minden férfi felállt, a hölgyek ülve maradtak, akkor megint fenékgig a jó megbuggyantott vodkát. Borospohárba a vodka, az már eléggé jó ... És aztán a vége felé meg tök elfajult, mert olyan tósztok voltak. Én is tudtam egy-kettőt annakidején, aminek hasznát is vettem, hogy mit tudom én, a férfierőért igyunk! De ahhoz egy hosszú mesét el kellett mondani, aminek az volt a lényege, hogy a férfiember ötször egymás után meg kellett, hogy erőszakoljon egy nőt az erdőbe, mert a medve kényszerítette rá, de a végén a hatodikat már nem tudta, és megette a medve. „Elvtársak, igyunk azért, akiket nem eszik meg a medve!” Meg érted, ilyen hülye-*

ségek... De orrán-száján! És akkor aztán kis zene, tánc, és a fiatalok egymás között. Mindig nekem volt a legtöbb dolgom: „gyere má’, fordítsd le, hogy ízé.” A főnökök még folytatták néha, hogy „és nálatok akkor mi van?”. Az orosz erőltette. A magyar KISZ-titkár már ott ölegetett egy orosz lányt, de a szovjet még meg akarta tudni, hogy milyen a – én nem tudom – a természetlagon abban a TSZ-ben, ahol éppen voltak. A magyar meg már... – Na, jó! Szóval így ment. [...] A baráti találkozók ezen a címszó alatt futottak mindenhol, hogy „druzsba”. Mert ugye az azt jelenti, hogy barátság, és egyszerűen minden ilyen találkozót úgy hívták, hogy druzsba. Lesz druzsba? Lesz druzsba? És akkor mentünk. És volt, amikor egész elfajultak a dolgok, amikor má’ annyira belelkesedtek, hogy a végén fölállt mindenki, és mint az 50-es években, elkezdtek tapsolni, hogy KISZ, KISZ, Komszomol! KISZ, KISZ, Komszomol! [tapsol közben] És hülyére vidultak rajta.”⁵²

Az idegenvezetők a druzsbázásra általában mint egy erőltetett, de mégis jópofa programra emlékeznek vissza. A fenti idézetből is kiderül, hogy elsősorban a szovjet csoportok ragaszkodtak a lebonyolításához, míg a magyarok kis távolságtartással kezelték az ilyenfajta barátkozást. A vállalati KISZ alapszervezetek nem mindig lelkesedtek a rendszeres találkozó-kért, s gyakran előfordult, hogy a csoportfogadáshoz szükséges kellékek – aprósütemények és italok – költségeit az Express állta. Az intézményes italozás azonban mintha oldotta volna a gátlásokat, és a munkahelyi környezetben, a táncoló párok közt rohangáló idegenvezető tolmácsolásával néhány órára „barátkoztak” a fiatalok. Az elmesélésekből kiderült, hogy a magyarok fiatalok politikailag kevésbé voltak involválódva, mégis apáik nemzedékére emlékeztető módon időnként spontán lelkesedésben törtek ki, és együtt éltették a magyar és szovjet ifjúsági szervezeteket. A párt illetve az ifjúságot felügyelő KISZ ennél nagyobb sikert látszólag nem is érhetett volna el, de minden körülményt figyelembe véve, a jelenetnek ironikus, parodisztikus jellege kellett, hogy legyen. Ahogy a magyarok belementek a jelvénytárcsázásba, és eljátszották, hogy mennyire megtisztelőnek tartják az ajándék mozgalmi kitűzőket, az ütemes tapsolásban – ami az 1970-es évekre már kiment a politikai divatból – is a játékot, a hivatalos elvárások kifigurázását értékelhetjük.

⁵² Interjú Wierdl Viktorral, 2007. november–december.

Az idegenvezetők foglalkozásuk miatt hiába számítottak különleges státuszú, a formalitás és informális határán dolgozó embereknek a szocializmusban, a Kádár-rendszer bizonyos politikai nézeteivel többnyire azonosultak, és komolyan vették főnökük definícióját: „ők Magyarország kultúrdiplomái.”

- *Bizonyos fokú korrekt szerződés volt az. Eljutsz a munkád során külföldre, nem keresel olyan nagyon rosszul, nagyon sok élményben van részed, cserébe azt várjuk el tőled, hogy, én ezt már harmadszorra mondom neked szó szerint, hogy a Magyar Népköztársaság képviselője légy. És kész! És ezt mindenki megértette. Mindenki tudta, hogy ez így működik, és ebben részt kell venni. És mindenki a maga módján vett részt benne. Az elején, amikor én is belekeveredtem, nem voltam teljesen... De hamar megértettem a játékszabályokat.⁵³*

Röviden szólva: mindenki tudta meddig mehet el, de azt is, hogy mi az, ami felett szemet huny az állam. Aki átlépte a határokat, az előbb-utóbb kikerült az idegenvezetők köréből.

---

⁵³ Uo.

KOVÁCS ÉVA

„A beékelést kiküszöbölték”

Lengyel munkások Beremenden (1979–1981)*

1979 és 1981 között 4–600 lengyel vendégmunkás tartózkodott a dél-ba-
ranyai határközségben, Beremenden, hogy a mészművet felépítse.
A mészmű máig áll, jelenleg egy belga cég tulajdonában van, az 1981-ben
beépített technológia – szemben más, a szocialista korszakban épített
mészművekkel, melyeket rendre be kellett zárni a rendszerváltás után –
kiszolgálja a modern építőipari igényeket. Az egykori beruházásra máig
emlékeznek a település lakói, a *Solidarność*ról is talán emiatt tudnak az
átlagnál többet az ottaniak, a lengyel vendégmunkásoktól vásárolt el-
nyúlhatetlen munkaruhák, ágyneműk és törölközők részei a tárgyi kul-
túrának, a két Beremendre házasodott lengyelen keresztül pedig, ha alig
láthatóan is, de itt maradt valami abból a három évből, amikor a telepü-
lés 10–20%-át „idegenek”, azaz lengyelek alkották.

Kutatásom nem technológia-, de még csak nem is gazdaságtörténeti
jellegű. Azért választottam ezt a beruházást, mert arra voltam kíváncsi,

---

* Ez a tanulmány nem születhetett volna meg a mai beremendi gyárak vezetőinek támogatása nélkül. Külön köszönettel tartozom Katona Lajosnak, a Duna-Dráva Cement beremendi igazgatójának, továbbá Rékert Edének és Guzsványné Kondor Klárának, hogy lehetővé tették a gyári iratanyag kutatását. Köszönöm a Carmeuse Hungary igazgatójának, Perlaki Gézának, hogy engedélyezte a kutatást és Mayer Zoltánnak, aki segített az ottani irattárban eligazodni. Nagyon köszönöm – a nevük elhallgatását kérő – egykori BCM dolgozóknak és a beremendi lakosoknak, hogy a beruházással kapcsolatos emlékeiket elmondták nekem. Megjegyzéseivel, kritikai észrevételeivel sokat segített a munkámban Böröcz József, Hárs Ágnes, Juhász Pál, Kovács János Mátyás, Laki Mihály, Melegh Attila és Sik Endre. Mindazonáltal a tanulmányban leírtakért a felelősséget magam vállalom.

hogy – dacára a szocialista munkaerő-migrációval kapcsolatos szigorú állami ellenőrzésnek – milyen *nem formális* kapcsolatok jöhettek létre a lengyel munkások és a település lakói között.

1. A szocialista „vendégmunka”

1.1. Elméleti és történeti keretek

Az eset feldolgozásakor több terminológiai problémába is ütköztem, melyeket csak részben tudtam megoldani. Ezek közül a három legfontosabbat a „szocialista”, a „külföldi munkás” és az „etnikai” (jelesül lengyel) besorolás, illetve a mögötte húzódó tudományos koncepció jelentette. A beruházásban részt vevő két ország (Lengyelország és Magyarország) KGST-tagállam volt, a KGST volt hivatott a bi- és multilaterális gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok koordinálására. Mindazonáltal, a szerződés és a rendelkezésre álló szűk és esetleges gazdaságtörténeti irodalom alapján világossá vált, hogy a KGST-nek erre a beruházásra – melyről most csupán annyit bocsátok előre, hogy a magyar fél az akkor legkorszerűbb nyugati technológiát építette be a lengyelekkel – csak igen kevés rálátása volt. Ez azt jelenti, hogy ilyen, vagy hasonló jellegű, *pszeudo-szocialista* beruházásokra már az 1970-es évek végén lehetőség nyílt a szocialista tömbön belül. Az amúgy is alacsony hatékonysággal működő szovjet kontrollt tehát bizonyos esetekben meg lehetett kerülni, illetve maga a Szovjetunió is szemet húnyt bizonyos import-ügyletek fölött a krónikus konvertibilis valutahiány miatt.¹ Másfelől, a technológiai *know-how* áramlás nem állt meg a keleti tömb határain, azaz a magyar és lengyel vezető mérnökök és gazdaságpolitikuskok – a nemzetközi vásárokon, tanulmányutakon, ipari kémkedésen stb. keresztül – tudomást szereztek a legmodernebb technológiákról és kerülőúton ezeket a technológiákat Magyarországra is behozták. A „szocialista beruházás” gyűjtőnév alatt tehát tőkés munkaszervezési formák és technológiák is megjelenhettek a szocialista gazdaságban. Mindazonáltal, a szűkös összefoglaló és az ebben a témában nagyon ritka esettanulmány-irodalom nem teszi lehetővé, hogy jelen írás keretei között a „szocialista beruházás” kategóriáját az esetnek megfelelően árnyalhassam.

¹ Ehhez nyújt áttekintést Stone, Randall W.: *Satellites and Commissars. Strategy and Conflict in the Politics of Soviet Block Trade*. Princeton U. P., Princeton, 1996.

A másik terminológiai problémát a lengyel munkások és maga a szocialista munkaerő-migráció besorolása jelentette. A mészmű építése a kádári puha diktatúra utolsó évtizedére esett. A magyar állam már az 1970-es évek közepétől kísérletet tett arra, hogy újrafogalmazza külgazdasági kapcsolatait a blokkban, és nyitott a kelet-európai országok felé.² A hivatalosan megfogalmazott cél az volt, hogy a szocialista országok gazdaságilag és társadalmilag is közelebb kerüljenek egymáshoz.³ A munkaerő-csere a „baráti” szocialista országok között tetőpontját az 1970-es években érte el. Nagy vonalakban kétféle csereprogramról beszélhetünk: a) államszerződések két vagy több állam között, melyekben mind kollektív mind egyéni munkaszerződések kötésére lehetőség nyílt; b) külkereskedelmi szerződések két vagy több vállalat között, melyek a munkásokat kollektíven alkalmazták.

A beremendi eset megértéséhez különbséget kell tennünk a ma alkalmazott vendégmunkás (*Gastarbeiter*) kategória –, melynek kutatása külön aldiszciplínává vált a jelenkori migráció- és rasszizmus kutatásokban –, és az akkori helyzet között. A fent vázolt csereprogramokban részt vevő munkások helyzete alapvetően különbözött a vendégmunkásokétól, hiszen az esetek többségében (kivéve talán az 1980-as évek végén megjelenő, Európán kívülről, de még a szocialista együttműködés jegyében Kelet-Európába érkező munkás-migrációt) valójában nem jelentettek integrációs feladatot a fogadó ország számára. Szervezett formában küldték őket és egy bizonyos munka elvégzéséig maradhattak csak az országban. Világos, hogy lengyel munkásaimat nem nevezhetem „vendégmunkásoknak” (noha a mai szakirodalom így hívja őket). A szocialista munkaerő-migráció sokkal inkább hasonlított a társadalomtörténetből és a néprajzból jól ismert 19. századi *vándormunkás*-migrációra. S bár

² Vö. Böröcz, József: Dual Dependency and the Informalization of the External Linkages: The Hungarian Case. *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, Vol. 14. (1992) 189–209.

³ A téma kutatásában Németország jár az élen. A nemzetközi szabályozást részben a korabeli dokumentumokon, részben e kutatásokon keresztül ismerhetjük meg. Vö.: Kraft, Gerhard: *Die Zusammenarbeit der Mitgliedsländer des RGW auf dem Gebiet der Investitionen*. Akademie-Verlag, Berlin, 1977; *Ausländerpolitik in der DDR am Beispiel der Vertragsarbeiter: eine Tagung der Bundeszentrale für politische Bildung vom 5.–7. Juli 1998 in Wismar*. Bundeszentrale für politische Bildung, Außenstelle Berlin, Berlin, 1998; Marburger, Helga (Hg.): *„Und wir haben unseren Beitrag zur Volkswirtschaft geleistet“: eine aktuelle Bestandsaufnahme der Situation der Vertragsarbeiter der ehemaligen DDR vor und nach der Wende*. Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Berlin, 1993.

vándormunkásoknak történelmietlen volna hívnom őket, e migráció hivatalos neve sokat mond a lényegéről is: szocialista bikkfanyelven „teljesítményimportnak” (*Leistungsimport*) is nevezték. A hivatalos bilaterális dokumentumokban nem tettek soha említést a munkásról mint individuumból és egyáltalán nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy miképp integrálódhat a fogadó ország társadalmába. E munkások mind a politikai beszédmódban, mind konkrét helyeiken, a gyárakban és az építkezéseken külföldiek tömegeként jelentek csak meg.

A szocialista korszakban általánosan a külföldi munkások két típusáról beszélhetünk: 1. ingázók (*Pendler*): olyan munkavállalók, akik az országhatár mentén élnek és minden nap vagy minden héten „pendliznek” külföldi munkahelyük és az otthonuk között; 2. szerződéses munkások (*Vertragsarbeiter*), akik alábbi jellemzőkkel rendelkeztek:

- nem álltak egyéni szerződéses viszonyban a fogadó országgal vagy az azt képviselő vállalattal;
- munkájuk végeztével visszatértek hazájukba;
- azonnali hatállyal haza kellett térniük, ha
  - ellenkeztek;
  - a „munka szocialista fegyelmét botrányosan megszegték”;
  - nem teljesítették a normát;
  - megbetegedtek, vagy
  - „megszegték a közösségi és nyilvános magatartásbeli normákat”.⁴

Tipikus szerződéses munkásnak egy fiatal, családi státusától függetlenül egyedülálló(nak látszó) férfit kell elképzelnünk, aki munkásszállón élt.⁵ Legtöbb esetben évente egyszer látogathatott haza, jövedelmének jó részét pedig pénzben vagy materiáliákban hazaküldte.

A külföldi munkások politikai, kulturális és fizikai integrációjára nem törekedett a hatalom, mi több, azt kifejezetten hátráltatta. A munkások nem követhették hazájuk politikai eseményeit és nem kaptak segítséget ahhoz, hogy megismerjék a fogadó ország kultúráját. Nemcsak a nyelvi nehézségek miatt, hanem amiatt is, hogy ezek a szempontok

⁴ Vö.: Müggenburg, Andreas: *Die ausländischen Vertragsarbeitnehmer in der ehemaligen DDR. Darstellung und Dokumentation*. Mitteilung der Beauftragten der Bundesregierung für die Belange der Ausländer, Berlin, 1996.

⁵ Ahogy az NDK-ban, úgy Magyarországon sem látogathatta helyi (német ill. magyar) ezeket a munkásszállókat. A szállókon éjszakai ügyelet működött, hozzávetőleg 50 munkásra jutott egy klubhelyiség, négyen laktak egy szobában, minden személyre minimum 5 m² jutott.

egyáltalán nem voltak fontosak a munkáltatók számára.⁶ A véleménycserét a hazai és a külföldi munkavállalók között a politikai vezetés kifejezetten károsnak tartotta, és ahol lehetett, akadályozta, elsősorban a külföldi munkások fizikai elkülönítésével. A *barakk* metaforája segít közelebb kerülnünk e sajátos munkás-migrációhoz: nemcsak a fizikai szegregáció, hanem a szocialista politikai hatalom és a „szocialista együttélés” írott és íratlan szabályai is kifejezetten ellene hatottak bárminemű informális kapcsolatnak a külföldi munkások és a lakosság között. S hogy ez mennyire nem rendszerspecifikus sajátossága az ilyen típusú „migrációnak”, arra talán elég bizonyosságot szolgáltatnak azok az esettanulmányok, melyek a rendszerváltás előtt a Német Szövetségi Köztársaságban állomásozó NATO-alakulatok és a német lakosság közötti kapcsolatokat tárták fel,⁷ vagy saját kutatási tapasztalaim a rendszerváltás után Taszáron állomásozó IFOR-csapatok és a helyi lakosság közötti érintkezésről.⁸

A harmadik bizonytalan kategória, mely az együttélés, a nem-formális kapcsolatok tanulmányozásakor szükségszerűen felmerül, az *etnicitás*. A munkaerő-migráció szocialista propagandája nem foglalkozott az etnikai és nemzeti különbségekkel. Ezt a fajta idegenség-tapasztalatot is a „népek nemzetközi barátsága” szlogenjének rendelte alá. Mindazonáltal nem titok, hogy masszív etnikai és nemzeti sztereotípiák mozgatták a külföldi munkások befogadását vagy elutasítását a szocialista tömbön belül. A külföldi munkások között képzett hierarchia nagyjából azonos képet mutatott minden országban: legfelül a csehszlovákok és a németek

⁶ Noha a nyelvtanfolyamokat a bilaterális szerződések előírták, valójában az adott cégtől függött, milyen lehetőségeket teremt: volt, ahol e tanfolyamok paródiaszámba mentek, volt, ahol gyorstalpalóként, s volt, ahol, noha elvileg lehetőség lett volna egy hosszabb nyelvtanfolyamot elvégezni, a gyakorlatban ez mégsem történt meg, mert túl messze volt az iskola a szállástól és a munkahelytől, vagy a munkaidő után kellett volna a nyelvtanfolyamra eljárni.

⁷ Leuerer, Thomas: *Die Stationierung amerikanischer Streitkräfte in Deutschland, Militärgemeinden der U. S. Army in Deutschland seit 1945 als ziviles Element der Stationierungspolitik der Vereinigten Staaten*. Ergon, Würzburg, 1997; Kohr, Heinz-Ulrich, Standl, Harald: *Akzeptanz oder Integration? Soldaten in Amberg*. München, 1999; Deiseroth, Dieter – Offczors, Günter: *Fremde Truppen im eigenen Land*. Forschungsinstitut für Friedenspolitik, Starnberg, 1984; Angerer, Jo – Lauxen, Sabine – Schmidt-Eenbom, Erich: *„Amerikanische Freunde”. Die Politik der US-Streitkräfte in der Bundesrepublik*. Luchterhand, Frankfurt am Main, 1990.

⁸ Kovács Éva: Megszállók, vendégek, szomszédok: Az amerikai IFOR-misszió Taszáron és Kaposváron. In: Kovács János Máttyás (szerk.): *Zárva várt Nyugat*. Sík Kiadó, Budapest, 2000. 71–104.

áltak, őket követték a lengyelek és a magyarok, a hierarchia aljára kerültek a szovjetek és a lényegében láthatatlan(ná tett, noha többnyire színes bőrű), ún. fejlődő országokbeli (vietnami és kubai) munkások.⁹ Míg tehát a társadalmi pozíció és az azt kijelölő diskurzus tekintetében nem alkalmazom a ma használatos „vendégmunkás” kategóriát, hanem egyszerűen „lengyel munkásoknak” fogom nevezni a Beremenden dolgozó lengyelországiakat, addig az etnikai kategóriák tekintetében a mai bevett etnicitás-fogalom alkalmazható.

Végül, érdemes még egyszer feltenni a kérdést: vajon tipikus szocialista jelenséggel állunk szemben? Egyértelmű válasz nem adható, hiszen a kutatási téma még nem jelent meg a *mainstream* társadalomtörténetírás horizontján, így aztán nincs mivel összevetni a beremendi tapasztalatókat.¹⁰ Mindazonáltal megkockáztatható, hogy a szocialista szerződéses munka nem tipikusan szocialista jelenség, hiszen a korábbi példák mellett (vándormunka, idegen katonai alakulatok állomásoztatása) hasonló

⁹ Vö. Weiss, Karin – Dennis, Mike (Hgs.): *Erfolg in der Nische? Die Vietnamesen in der DDR und in Ostdeutschland*. LIT, Münster, 2005; Fritsche, Klaus: *Vietnamesische Gastarbeiter in den europäischen RGW- Ländern*. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Köln, 1991; Schüle, Annegret: „Proletarischer Internationalismus” oder „ökonomischer Vorteil für die DDR” 1: *Mosambikanische, angolánische und vietnamesische Arbeitskräfte im VEB Leipziger Baumwollspinnerei (1980–1989)*. Dietz, Bonn, 2002.

¹⁰ Néhány kiváló esettanulmányon kívül, melyek az egykori NDK-ban dolgozó külföldi munkásokkal foglalkoznak, nincs tudomásom hasonló kutatásokról. Vö. Röhr, Rita: *Hoffnung – Hilfe – Heuchelei. Geschichte des Einsatzes polnischer Arbeitskräfte in Betrieben des DDR-Grenzbezirks, Frankfurt an der Oder 1966–1991*. Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, Berlin, 2001; Springer, Philipp: *Verbaute Träume – Herrschaft, Stadtentwicklung und Lebensrealität in der sozialistischen Industriestadt Schwedt*. Ch. Links, Berlin, 2006; Kletzin, Birgit (Hg.): *Fremde in Brandenburg: von Hugenotten, sozialistischen Vertragsarbeitern und rechtem Feindbild*. LIT, Münster, 2003; Mueggenburg, Andreas: *Die ausländischen Vertragsarbeitnehmer in der ehemaligen DDR: Darstellung und Dokumentation*. Die Beauftragte der Bundesregierung für d. Belange d. Ausländer, Berlin, 1996; Demke, Elena – Schüle, Annegret (Hgs.): *Ferne Freunde – nahe Fremde; Ausländer in der DDR*. Der Berliner Landesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, Berlin, 2006. Ráadásul, ahogy a KGST tanulmányozása elvesztette vonzerejét a gazdaságtörténet számára, úgy az 1980-as években virágzó, a szocializmusbeli informális gazdaság kutatások napja is leáldozott a rendszerváltás után. A szerződéses munka azonban továbbra is a migrációs kutatások egyik irányát képezi, azonban ezek a kutatások elsősorban az 1990 utáni időre koncentrálnak. Pl: Faist, Thomas – Sieveking, Klaus – Reim, Uwe – Sandbrink, Stefan: *Ausland im Inland. Die Beschäftigung von Werkvertragsarbeitnehmern in der Bundesrepublik Deutschland. Rechtliche Regulierung und politische Konflikte*. Nomos, Baden-Baden, 1999.

jelenségekről számolnak be a kutatók a jelenlegi dél-ázsiai munkaerő-migráció kapcsán is. Ami mégis tipikusan szocialista ebben a „teljesítményimportnak” nevezett migrációban, az a) az államilag szabályozott munkaerő-mozgatás (a kvóták egyeztetésétől a teljes munkafolyamaton át a hazatérésig szabályozva a külföldön dolgozók helyzetét); b) a munkaerőpiaci elszigeteltség (azaz egy külföldi munkás nem hagyhatja ott a vállalatát, hogy más helyi cégnél vállaljon munkát, az útlevelét azonnal begyűjtötték, ahogy megérkezett stb.); c) valamint az ideológiai töltet, jelesül a „szocialista munkafegyelem” és a munkások izolálásának és dezinformálásának nyílt politikai (és nem gazdasági) szándéka és racionalitása.

A vándormunka-szerű szerveződést és a barakkszerű elkülönítést nem (vagy csak részben) a gazdasági hatékonyság normája és eszménye, hanem a politikai bizalmatlanság és a szocialista ideológia és propaganda elvei írták elő.

1.2. Külföldi munkások a szocialista Magyarországon

A bilaterális államközi egyezmények és külgazdasági szerződések a legkülönbélebb egyedi formákban valósultak meg az 1970–80-as évek Magyarországon. Ha csak a szűkebb iparágat, a cement- és mészgyártást vesszük, ennek „mélypontja” az 1977–79 közötti bélapátfalvi, a technológiai szempontból primitív, rosszul szervezett szovjet–magyar kooperáció volt, melyben sem a határidőket nem tartották, sem a magyar és a szovjet ipari szabványok közötti különbséget nem voltak képesek korszerűen áthidalni. Ráadásul az egész beruházást helyi korrupciós botrányok övezték (melyekről a korabeli sajtó természetesen nem tudósított, a beruházás „objektum-dossziéjából” viszont világosan kiderül). Ennél nagyságrendekkel hatékonyabbnak és korszerűbbnek számított az 1972–73 között csehszlovák–magyar államközi szerződés keretében, de valójában nyugatnémet fővállalkozóval építtetett beremendi cementmű, vagy a még 1975-ben hasonló kooperációval létesített hejőscsabai (noha az idő és a pénz mint jelentős beruházási faktorok, itt sem számítottak különösképp), vagy épp a beremendi mészmű felépítése, amely a szocialista beruházásba *kvázi-kapitalisztikus* elemeket ötvözött. A magyar állam gazdasági külkapcsolatainak újjászervezése a KGST gazdálkodásának *informalizálásával* járt, vagy másképp fogalmazva, létrehozta a KGST „második gazdaságát”.

„Alulról” nézve, a bilaterális kooperációs projektek mindig egy adott lokalitásba beágyazottan valósultak meg, így a külföldi munkásoknak alkalmazkodniuk kellett a helyi kultúrához. Az 1980-as évekre a magyarországi népesség 75%-a rendelkezett valamekkora jövedelemmel a második gazdaságból,¹¹ a nem regisztrált gazdasági tevékenységeket a nemzeti jövedelem egyharmadára becsülték.¹² A személyes kapcsolatok szövetvényes hálózatát működtető második gazdasági tevékenység meghatározó kultúrává vált, mely a fiatalabb nemzedékek alapvető szocializációs mintájául szolgált. „Ennek következtében nemigen volt olyan, aki valamely formáját – akár a kiegészítő jövedelem szerzőjeként, akár fogyasztóként, de tipikusan mindkettőként – ne űzte volna.”¹³ A lengyel beruházás alkalmazottai – a párttitkártól az egyszerű építőmunkásig – ebbe a második gazdaság normáival átítatott helyi világba illeszkedtek. Hozzá kell tenni, hogy ők maguk is hasonló – informális kapcsolatokkal és második gazdaságbeli praxisokkal átítatott – világból érkeztek.¹⁴

Így az illeszkedés természetes teréül is e második gazdaságban való részvétel kínálkozott. A felügyelt és limitált második gazdaság bizonyos szegmenseit – például árfolyampolitikával, különösen a fogyasztási javak piacán – a Kádár-rezsim burkoltan támogatta is.¹⁵ A hivatalosan ugyan nem támogatott, hanem tűrt, ám virágzó ún. *kgst-piacok* elterjedése és a kelet-európai (különösen a lengyelországi) munkások számának növekedése közötti kapcsolat is kimutatható. Az egyszerű áru- vagy szolgáltatáscserétől a *kgst-piacokra* történő kiskereskedelmi beszállításon át a nemzetközileg szervezett illegális kereskedelemig terjedt a skála. A lengyelek vezető szerepét a *kgst-piacokon* az is mutatja, hogy az 1970-es évek végétől e piacokat „lengyelpiacnak” is nevezték – és fordítva: a magyar nyelvben a lengyelpiac vált a metaforájává a fél- és illegális kereskedelemnek.

¹¹ Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek.* KJK, Budapest, 1981; Feige, Edgar L.: *The Underground Economy.* Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

¹² Sik Endre: Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének megismerhetetlenségéről általában és a posztszocialista átalakulás során különösen. In: *Rejtőzködő jelen.* Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1996. 244–293.

¹³ Sik, Endre: From the Multicoloured to the Black-and-White Economy. *Journal of Public Policy* Vol. 12 (1992) Nr. 12. 153–175. Az idézet a 174. oldalon található.

¹⁴ Lásd e folyóiratszámban Jerzy Kochanowski tanulmányát.

¹⁵ Egyedülálló áttekintést ad erről a *Cultural Studies* angol nyelvű (Vol 16. Nr. 1. January 2002) és a *Replika* 39. (2000. március), Dessewffy Tibor és Wessely Anna által szerkesztett különszáma.

Az 1970-es évek végén egyébként kevés kelet-európai munkás tartózkodott Magyarországon.¹⁶ Sokkal tipikusabbnak számított a diákcsere-program, melynek keretében magyar egyetemisták tanultak az NDK-ban és a Szovjetunióban. Korábban nálunk szintén dolgoztak csehszlovák és szovjet munkások, illetve még ekkoriban is dolgoztak magyarok a Szovjetunióban. A hivatalos propagandának megfelelően a „munkaerőhiány és a termelési szükségletek” szorították rá Magyarországot, hogy kövesse más KGST-országok gyakorlatát, és nagyobb számban foglalkoztasson külföldieket. Valójában „óvatos nyitás volt észlelhető az első gazdaság területén a világs piac irányába és horizontális kapcsolatok kiépítése érdekében más közép-kelet-európai államszocialista országok felé”.¹⁷ Az első államközi szerződést Magyarország a textiliparban írta alá Kubával, melyet vietnami és lengyel kereskedelmi szerződések követtek. Az első két esetben a szerződéseket a kevésbé iskolázott kubai és vietnami munkások számára létrehozott továbbképző programnak nevezték, míg a lengyelek esetében nyíltan technológia- és tudás-importról volt szó.

A létező szocializmus utolsó évtizedében évente 6–7000 lengyel munkás dolgozott Magyarországon, elsősorban a bányászatban, az építő- és a gépiparban. Még a magyar Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumot (ÉVM) is lengyelek építették. Kutatásom szűkebb régiójában a pécsi színházat újították fel lengyel munkások. Magyar oldalról a monopolhelyzetben levő TESCO nevű külkereskedelmi vállalat bonyolította az üzletet, a nyugati partnereket a NIKEX közvetítette, lengyel oldalról pedig különböző külkereskedelmi vállalatok vettek részt. A lengyel munkásokat órabérben fizették, illetve a vállalkozói szerződésben rögzített bért kapták (azaz teljesítménybért), utóbbit „szocialista együttműködési szerződésnek” hívták akkoriban. A teljesítménybér mindkét fél számára kedvezőbb volt, mert az adó nem lehetett magasabb 20%-nál, míg ez az órabér esetén akár 80%-ra is emelkedhetett. Az akkori Munkaügyi Minisztérium dokumentációja szerint a lengyel munkások termelékenységége megegyezett magyar munkatársaikéval, míg bérük a magyarokénak legalább a háromszorosára rúgott.¹⁸ Egy lengyel segédmunkás például háromévi megtakarításaiból megszerezhetette a jogosítványt és vásárolhatott egy autót.

¹⁶ Részletesebben lásd Sik Endre: *Az „örök” kaláka*. Gondolat, Budapest, 1988.

¹⁷ Böröcz (1992) i. m. 196.

¹⁸ Hölczl Ferencné – Szakács László: Vállalati tapasztalatok és tények a külföldi munkaerő foglalkoztatásáról. *Munkaügyi Szemle* 1979, 4. sz. 25–27.

1.3. A kutatás módszerei és forrásai

A beremendi esetet azért tartottam jó példának, mert korábról viszonylag jól ismertem ezt a térséget, így tudtam, hogy ez a terep nemcsak a konkrét beruházás, hanem sajátos határhelyzete miatt is egy, a kulturális találkozásokban gazdag tér már évszázadok óta. A terepmunka és az esettanulmány módszeréről a *rekonstruktív antropológiai kutatást* választottam.¹⁹ Elemzésem azon az antropológiai koncepción alapult, hogy az egykori gazdasági és társadalmi viselkedések a konkrét társadalmi érintkezéseken és az azokat szabályozó értékrendeken keresztül ragadhatók meg az adott kulturális miliőben. A terepmunkában mindazonáltal kombinálnom kellett az antropológiai, szociológiai és mikrotörténeti forrásokat.

Az eset interpretálásához – az összehasonlíthatóság korlátai miatt – Clifford Geertz és Fredrik Barth megközelítésmódja és Paul-André Rosental kritikai mikrotörténeti módszere látszott a legkedvezőbbnek. A geertzi sűrű leírás a nyelv makrostruktúráin keresztül vállalkozik az individuális „mondott” rekonstrukciójára, azaz az interpretációknak a nyelv által egyfajta makroszövetét, hálóját hozza létre.²⁰ Ez épp az esettanulmányok zsáner-jellegéből kínál kitörési lehetőséget. A barthi lépték-fogalom arra ad módot, hogy a viselkedésformák holisztikus megközelítésével általánosíthassuk az adott közösségben megfigyelt jelenséget.²¹ A mikrotörténelem paradigmája is a léptékváltás és a jelzés. A lépték megválasztása (ahogy Barthnál is) az ismereti szempont megválasztását jelenti, így a léptékváltással a reprezentáció tartalma módosul.²² Mikro- és makroszint között nincs többé hierarchikus kapcsolat, hanem különböző történelmek vannak. A mikrotörténelem arra törekszik, hogy a múlt embereit saját célokkal és stratégiákkal rendelkező, cselekvő individuummokként fogja fel, akik nem elszigetelt egyének, hanem társadalmi kapcsolatok működtetői adott lokalitáson belül. A mikrotörténe-

¹⁹ Vö. Mead, Margaret – Metraux, Rhoda (eds.): *The Study of Culture at a Distance*. UCP, Chicago, 1953.

²⁰ Geertz, Clifford [1973]: Sűrű leírás; „A bennszülöttek szemszögéből”. Az antropológiai megértés természetéről. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 1994. 170–216.

²¹ Barth, Fredrik: *Process and Form in Social Life*. Routledge, London, 1981.

²² Rosental, Paul-André: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalmi történet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, é. n. 71 88.

lem a mindennapi életvitel politikáit tárja fel, ezáltal hite szerint a globális történelem egy variánsát adja. A jelzés paradigma pedig arra utal, hogy a mikrotörténészek szerint a jelenségek okai nem reprodukálhatók, ezért az okozatokból kell dedukálni őket. Összegezve: ahelyett, hogy az esettanulmány segítségével makrotörténeti következtetésekre jutna, írássom a mikroszintű bemutatásnál marad és a lengyel magyar „együttélés” lehetőségeit és típusait a deduktív rekonstrukció segítségével tárja fel és próbál általánosabb következtetésekre jutni.

Munkámat a Beremendi Cement- és Mészmű (BCM) – mely az 1989 utáni privatizációk során két, egymással versengő üzemre: a Duna-Dráva Cement Kft-re (DDC) és a Carmeuse Hungária Kft-re (CH) szakadt – archívumában kezdtem. A beruházás technikai dokumentációja itt épségben maradt, így nagyszerű forrása lehetne egy technológia-történeti kutatásnak; a gyárvezetőségi, pártalapszervezeti, szakszervezeti és személyzeti iratanyag azonban hiányos.²³ Ezt a hiányt a gyár, a járás és a megye közigazgatásának levéltári dokumentumaival és a községi krónika segítségével próbáltam betölteni. Jó szolgálatot tett az MSZMP irattára is, amely a gyári alapszervezettől egészen a megyei pártbizottságig jelentős anyagokat ölelt fel, azonban némi elkeseredettséggel kellett tudomásul vegyem, hogy ezen iratokban csak elvétve került elő a beruházás ügye. Ahogy erre több, a korszakkal foglalkozó történész már felhívta a figyelmet, egy konkrét esemény dokumentáltsága minél magasabb szintre került, annál érdektelenebbé vált. Hasonló csalódások értek az állambiztonsági iratokkal is: az egyetlen titkosügynöki jelentést leszámítva nem jutottam nyomára a beruházásnak, pedig egészen biztosan létezett egykor róla ún. objektum-dosszié. Ezt a hiányt csak némiképp enyhítette, hogy egy másik, szovjet együttműködésben megvalósuló mészmű-építés objektum-dossziéját megtaláltam, így legalább arról képet alkothattam, hogy az állambiztonsági szolgálat milyen módszerekkel figyelte a hasonló jellegű nemzetközi beruházásokat. A levéltári források mellett interjúkat készítettem egykori lengyel és magyar munkásokkal, pártvezetőkkel, mérnökökkel és

²³ R. A., ma már nyugdíjas levéltáros szerint a gyár irattárát a vegyes vállalat alá alakáskor kidobták az udvarra és egy névtelen bejelentés nyomán szállt ki a Baranya Megyei Levéltár (BML), melynek szakemberei – gazdasági munkaközösségként, mert erre a BML-nek már nem volt pénze – aztán az irattárát a lehetőségekhez képest helyreállították. A további privatizációs események feltételezhetően újabb szelekciókhoz vezettek az iratanyagban, így aztán nem csoda, ha a politikailag „nem érzékeny”, technológiai irattári rész maradt meg a leginkább kompakt egységnek.

más középszintű vezetőkkel, valamint olyan beremendiekkel, akik a beruházás ideje alatt a településen éltek. Végül, a beruházást kísérő politikai propagandát viszonylag jól rekonstruálhattam a korabeli helyi, megyei és országos lapokból.

A beruházás lengyelországi forrásai közül a lengyel beruházó cég, a Polimex-Cekop irattárát találtuk meg, a titkosszolgálati levéltárban azonban sem a cég, sem a beruházáson dolgozó lengyel vezetők iratainak nem leltünk nyomára.²⁴ A lengyel dolgozók közül közvetlenül csupán arra két személyre hagyatkozhattam, akik a beruházás óta Magyarországon élnek és számomra interjút adtak.

Minden fent említett forrás sajátos kritikai attitűdöt követelt a fel-dolgozás során. Először is, a levéltári dokumentumok „ritkasága” azzal szembesített, hogy a szocialista állam és társadalom meglehetősen zár-tan viselkedett a lengyelekkel szemben. A párt dokumentumok szinte alig tettek említést a három éves beruházásról, noha a gyár és a telepü-lés szintjén valójában minden nap érintkeztek egymással a lengyel és a magyar emberek, ráadásul a két gyári pártalapszervezet írásos „baráti együttműködési szerződést” is kötött.²⁵ Az egykori párttitkár interjú-jából azt a következtetést vontam le, hogy a gyári pártalapszervezetnek nem állt szándékában – és nem is ösztönözte semmi sem –, hogy élénk kapcsolatot alakítson ki lengyel „testvérszervezetével”. A tanácsi iratok és a községi krónikák sem tekintették beremendi „lakosoknak” a lengye-leket. A két legfontosabb intézményi szereplő tehát lényegében úgy tett, mintha a lengyelek ott sem volnának.

Másodszor, a szokásos levéltári forráskritika mellett a korszak kuta-tójának tudomásul kell vennie a cenzúra rendszerét. Egy politikai intéz-mény helyi szinten roppant védekező álláspontot vesz fel és igyekszik megőrizni a *status quo*-t. A lengyelek százainak elszállásolásából, szabad-idős tevékenységéből stb. fakadó napi konfliktusokat a helyi elit igyeki-zett minimalizálni, de legalábbis a szőnyeg alá söpörni. E szereplők tehát nem azt a stratégiát választották, hogy a konfliktusokat propagandisz-tikus szlogenek mögé rejtették – szemben a sajtóval, amely ténylegesen győzelmi menetként számolt be időről-időre a beruházás eredményei-ről – hanem egészen egyszerűen hallgattak róluk.

²⁴ A levéltári iratok fellelésében nagy segítségemre volt Patryk Wasiak, melyért ezú-ton mondok köszönetet.

²⁵ BCM MSZMP Végrehajtó Bizottsági (vb) Jegyzőkönyv, 1979. 05. 23. 5. lap, BML MSZMP Baranya Megyei Bizottság Archívuma 4. fond. 1979.

Végül, de nem utolsósorban, az *oral history* interjúk sem alkalmasak a levéltári források korrigálására. Nemcsak azért, mert ezek az interjúk a történeti tények feltárásához általában is csak kevés segítséget nyújtanak, hanem e konkrét esetben azért is, mert a létezett szocializmusról faggattam beszélgetőtársaimat. E korszak emlékezete pedig alapvetően *kommunikatív*.²⁶ Noha mindenki emlékszik erre-arra, ezek az emlékek nagyon töredezettek.²⁷ Ráadásul, beremendi elbeszélőimnél is kitapintható volt egyfajta nosztalgikus attitűd – különösen az idősebbek és a rendszerváltás vesztesei körében.²⁸ Utóbbiaknál e nosztalgia hallgatással, gyakran elhallgatással jár együtt. Az eset rekonstrukciójakor így nem csak a múltbeli, hanem a jelenbeli cenzúrával is számolnom kellett.

2. Lengyel munkások Beremenden

2.1. Dél-Baranya és Beremend etnikai tájképe

A multietnikus együttélésnek nagy hagyományai vannak a vizsgált térségben. Az első világháború óta Beremend határközség az egykori Jugoszlávia (ma Horvátország) és Magyarország határán. Az etnikailag vegyes területet katolikus és református magyarok, katolikus németek és horvátok (sokácok), görögkatolikus szerbek (rácok), zsidók és három különböző roma népcsoport alkotta (mely vallási szokásait tekintve a lakóhelyén uralkodó vallási csoporthoz tartozott). S noha a két háború és a második világháborút követő etnikai tisztogatások, ki- és betelepítések, valamint bizonyos demográfiai folyamatok jelentősen homogenizálták ezt a tájat, a vegyes kulturális és nyelvi gyakorlatok, mindennapi szokások még ma is mutatnak etnikai jegeket.²⁹

A határhelyzetnek mindig is megvolt és ma is megvan a maga sötét oldala. A vasfüggöny idején Beremendet erőteljesen kontrollálta a szocialista állam. A faluba csak a személyi igazolvány felmutatásával

²⁶ Vö. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest, 1999. 15–86.

²⁷ Vö. Koselleck, Reinhart: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000 1999. november. 3–9; ugyanő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest, 2003.

²⁸ Ezt hívja a német társadalomkutatás Ostalgianak. Lásd: Merkel, Ina: Az „ostalgia” mint identitáspolitikai. Észrevételek a keletnémet kultúra átalakulásáról. *Café Babel* 39 (2000). 163–169.

²⁹ Részletesebben lásd Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Regio könyvek. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004.

lehetett belépni. A helyiek mindennapi érintkezését nagyban meghatározta, hogy folyton figyelik őket, mint ahogy az is, hogy rokonsági és kapcsolathálójukon keresztül a jugoszláv határ közelségét ki is használhatják. A korrupció segítségével virágzott a csempészet, s az 1970-es évektől, a Jugoszlávia és Magyarország közötti utazási szabályozás enyhülésével a helyiek „kishatárátlépőt” válthattak ki, mellyel rendszeresen átutazhattak a környező jugoszláv kisvárosokba: a csempészet ettől fogva mindennaposá vált. Az 1970-es évek végén a kgst-piac elérte a közeli Siklóst és Harkányt: jugoszláv farmer-csempészek, cseh-szlovák sportfegyver-kereskedők, lengyel textil- és kisgéparusok tűntek fel a helyi piacon, míg a jugoszláv alkalmi „kereskedők” a nagybani „élelmiszerexportra” specializálódtak.³⁰ S noha a kgst-piacok és a külföldi munkaerő-migráció közötti kapcsolat nem szűken vett témája e tanulmánynak, annyi azért megállapítható, hogy a harkányi és a siklósi „lengyelpiac” már a beremendi beruházás előtt létezett. Mindazonáltal a visszaemlékezések és a levéltári dokumentumok alapján az is valószínűsíthető, hogy a beremendi lengyel munkások közül többen is éltek a helyi adottságokkal.³¹ Számunkra annyi is elég, hogy az első és a második gazdaság közötti dinamikus viszony adottságként jelent meg az oda érkező lengyelek számára.

2.2. A beruházás: formális és formalizált kapcsolatok lengyelek és magyarok között

A beremendi Cement- és Mészmű története egészen a századfordulóig nyúlik vissza és maga is egy *histoire croisée*. 1909-ben az osztrák koronázó herceg, *Schaumburg Lippe* építette az első gyárat, német mérnökök végezték az első kémiai méréseket, a braunschweigi *Amme, Gieseche & Konegen* részvénytársaság tervei alapján. A magyar királyság kedvező hitellel támogatta a beruházást, a termelést pedig porosz kokszra alapozták.

³⁰ Azt, hogy a kgst-piacok felett az állam részben szemet hunyt, részben mintegy támogatta is azokat, mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy Pécs déli határában kifejezetten a jugoszláv bevásárló turizmus igényeit kielégítő áruházat építettek, Drávaszabolcson a rendszerváltás előtt létesült lengyelpiac és a példák tovább sorolhatók.

³¹ Ha Böröcz feltevése igaz, akkor a lengyel piacozók részben a külföldön dolgozó lengyel munkásokból rekrutálódtak, így „bensőséges kapcsolatban álltak a helyi második gazdasággal”. Böröcz (1992) i. m. 195.

1. térkép. Baranya megye

Nyolc évtizeddel később 1968–72 között, amikor a megnövekedett szocialista építőipari szükségleteket a régi gyár már nem tudta kielégíteni, új cementmű épült Beremenden.³² A főbb gépeket az NSZK-ból importálták, a nyugat-német cég mellett csehszlovák, lengyel, osztrák és kelet-német szerelésvezetők valósították meg a beruházást.³³

³² Radnóti Ilona: A Beremendi Cement- és Mészműve (CEMÜ) akkori, a beruházásokért és műszaki fejlesztésekért felelős vezérigazgató-helyettese, R. L. a vele készült interjúban így mesélte el e beruházás történetét: „Akkor Európában három olyan cég volt, amely komplett gyárat tudott építeni: egy dán, egy osztrák és egy német. A németet már ismertük, mert ő javította ki a váci gyárat, az osztrákok is, mert az akkor épített a Fertő-tó másik oldalán, a dán cég szóba sem jöhetett a dán korona árfolyama miatt, az NSZK-márka volt a kedvezőbb. A NIKEX-szel (a magyar külkereskedelmi partner) meg kellett küzdeni, mondván, miért akarunk Volkswagennel autózni, ha Skodával is lehet. No, meg a külkereseknek is megvoltak a maguk érdekeltségei. De mégiscsak a műszaki szempontok néha tudtak győzni, meg alkudozni is lehetett. Az NSZK adta a technológiai know-how-t, a magyarok megtervezték a beruházást, de a gépek beállításánál volt egy felelős német szerelő.

³³ A váci székhelyű Cement és Mészművek (CEMÜ) akkori, a beruházásokért és műszaki fejlesztésekért felelős vezérigazgató-helyettese, R. L. a vele készült interjúban így mesélte el e beruházás történetét: „Akkor Európában három olyan cég volt, amely komplett gyárat tudott építeni: egy dán, egy osztrák és egy német. A németet már ismertük, mert ő javította ki a váci gyárat, az osztrákok is, mert az akkor épített a Fertő-tó másik oldalán, a dán cég szóba sem jöhetett a dán korona árfolyama miatt, az NSZK-márka volt a kedvezőbb. A NIKEX-szel (a magyar külkereskedelmi partner) meg kellett küzdeni, mondván, miért akarunk Volkswagennel autózni, ha Skodával is lehet. No, meg a külkereseknek is megvoltak a maguk érdekeltségei. De mégiscsak a műszaki szempontok néha tudtak győzni, meg alkudozni is lehetett. Az NSZK adta a technológiai know-how-t, a magyarok megtervezték a beruházást, de a gépek beállításánál volt egy felelős német szerelő.

A beremendi gyár formális kapcsolatokkal rendelkezett a lengyelországi Chelm mészművével (minden évben 30–30 fiatal munkás kereste fel Lengyelországot és fordítva), a romániai Építésügyi Minisztériummal, a szovjetunióbeli Lvovval (Lviv) stb. A külföldi munkások jelenléte tehát nem volt teljesen szokatlan a környéken.

Ugyanebben a szerződésben szerepelt volna egy új mészüzem megépítése is, ezt azonban a Gazdasági Tervbizottság a magas költségekre hivatkozva kivette a beruházásból. Időközben azonban jelentősen átalakult a felhasználói struktúra, mert visszaszorult ugyan az építőipari mészfelhasználás, de megnőtt a vegy- és gépipar mészhidrátigénye. Ráadásul, egy munkaügyi felügyeleti látogatás következtében a beremendi mészmű rossz minősítést kapott, így a Cement és Mészművek vezetősége megkezdhette egy új beruházás előkészítését. Hogy miért éppen a lengyelek lettek a beruházás kivitelezői, valójában egy véletlennek volt köszönhető, melyről a beruházás magyar vezetője így számolt be:

„Voltak ugye KGST ülések rendszeresen, voltak plenáris bizottságok is, de országok közötti együttműködés is volt a KGST-n belül, többek között a magyarok és a csehszlovákok, a magyarok és a lengyelek között. Ezeket a minisztériumok vették részt, bevonva a társszerveket is. Még mindig a cementfejlesztés volt napirenden. A magyar-lengyel építő- és építőanyagipari bizottság éppen Lengyelországban ülésezett. A delegációban az ÉVM [Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium] két illusztris két tagja benne, az OT-ból [Országos Tervhivatal] hívtak két nagyon rendes kádert, voltunk vagy nyolcan. Nemcsak a cement volt napirenden, hanem más témák is, a paneltől a gipszig. A lengyelek azt az ajánlatot tették, hogy egy meglévő cementgyárat átépítenének korszerű száraz eljárásra, és ebben akkora kapacitást hoznának létre, amekkorára épp Magyarországnak hiányzott. A váci beruházás akkor még csak a színpalak között volt tárgyalásban, az OT-sek mondták, hogy milyen

---

A németeknek a csehekhez csak annyi köze volt, hogy a németek adták a rajzokat, a csehek szereltek és elvállalták a minőségellenőrzést. Néha vissza is kérdeztek a csehek, hiszen német szerelési rajzok voltak, de velük külön szerződés volt, ők nem alvállalkozói voltak a németeknek, mert akkor őket is márkában kellett volna fizetni. A goodwill garanciát a németek a csehektől is kikényszerítették volna, de ennek jelentősége csak a minisztériumban volt (nevet), és ezt a németek is tudták.” Interjú R. L.-l, Budapest, 2008. augusztus. A beruházás történetéhez lásd még „Török” titkos megbízott (tmb) munkadossziéja I., 1969. 12. 15. – 1977. 05. 21. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL), Levéltári jelzet: M – 42268, 52–53., 65–66., 74., 118. lapok.

jó, akkor nem kell új cementgyárat építeni, kifizetjük a felújítást és kész. Bydgoszczban voltunk egyébként, Varsótól kétszáz kilométerre, ott volt a MAKRUM³⁴ nevű gépgyár is, azokat ismertük már, mert korábban egy kötőrőt szállítottak nekünk.

A bizottságban nekem sok dolgom nem volt, csak annyi, hogy intelligensen fogalmazzam meg, hogy nem fogadjuk el a lengyelek ajánlatát, úgy-hogy kezdtem is unni magamat. A lengyelek delegációjában felfedeztem egy ismerőst, akit sok évvel azelőtt a tatabányai gyárban ismertem meg és azzal elkezdtem beszélgetni. Jött a többi napirend, ott volt a cementgyár a közelben, annak az üdülőtelepén voltunk, eljöttünk a gyár mellett, a mézsműve mellett is, már a kéményekből látszott, hogy milyen kemence lehet benne, kérdeztük is, milyen. Van egy Maerz kemence, mondták, nemrégén épült. Húha, mondom, ilyen jól megy maguknak, hogy Svájból vesznek kemencét? Csak a licenc svájci, azt mondja, de itt gyártotta a Makrum. A két tervhivatalos közül az egyiket rábeszéltük, hogy jöjjön el velünk. Amíg a többiek csépeltek a szalmát, addig megnéztük ezt a gyárat, kikérdeztük a lengyel igazgatót. Rögtön felmerült ugye, hogy a magyar beruházásoknál a kivitelezőkkel mindig gond volt a határidők betartása körül, és mi lesz a lengyelekkel. És akkor mondtam az OT-snek, hogy figyelj ide, kulcsra átadással csináljuk. És akkor még ott, a bizottsági ülésen megkérdezte a lengyelektől, hogy megépítenék-e kulcsra készen. És akkor a lengyelek vállalták, hogy persze. A lengyelek megígérték, a bidgoszcziakkal, a Makrummal meg a Polimex-Cekoppal lerendezik. Az OT-s pedig azt mondta, hogy meg lehet csinálni ilyen-olyan támogatásból, hitelből meg ebből-abból. Ha pedig az OT mondta ezt, akkor a bank már nem sokat számított. Ugye a bankosok voltak a fő kerékkötők, mert ők mindig azt mondták, hogy nektek nem adunk pénzt, mert nincs megtérülés. De hogy lehetne, ha ilyen a termelői ár támogatás? Hogy lett volna nyereségünk? Na mindegy, hazajöttem, megcsináltam a hókusz-pókuszt, hogy hogyan lesz nyereséges a beruházás, meg hogy termeli vissza a befektetés árát, de emlékeim szerint volt állami támogatás és valamennyi hitel is. Hazajöttünk, elmentünk a Nikexhez, hivatalosan kérni a beruházásra engedélyt, kértek ajánlatot és ennek alapján nyújtottuk a beruházási javaslatot, ez is egy bizottság elé került, tehát nem az OT vagy a bank maga döntött, hanem akkor az már a Tervbizottság volt. Az ÉVM is lenyelte,

---

³⁴ A Makrum még ma is létezik.

hogy külföldi beruházás lesz, annyira megörült, hogy a minisztériumnak nem kerül pénzbe, hogy jóváhagyta. Valami dollárra is szükségünk volt, mert a lengyelek azt mondták, hogy ami nekik dollárba kerül, például a Maerz licenc, azt nekünk is dollárban kell kifizetnünk. A Polimex-Cekop meghozta az ajánlatát, azt hosszában-keresztben átrágtuk, az még egy kinszenvedés volt, hat hétig kötöttük a szerződést.”³⁵

A szerződés szerint a varsói Polimex-Cekop³⁶ vállalta a tervezés és a kivitelezés munkálatait. A beruházást 37 hónapra tervezték, és – szocialista körülmények között szokatlan módon – határidőre át is adták az új gyárat.³⁷ Megkockáztatható a feltevés, hogy az 1970-es évek elején szovjet szerződéses munkában épített bélapátfalvi mészmű beruházásának hibáiból³⁸ tanult a magyar gazdasági vezetés, amikor a beremendi beruházáshoz, elkerülve a szovjet kooperációt, modern, versenyképes technológiát próbált behozni a lengyelek segítségével.³⁹ A lengyel cég ugyanis valójában szintén nyugati technológiát hozott be: a Maerz-licenc

³⁵ Interjú R. L.-l, Budapest, 2008. augusztus.

³⁶ A varsói székhelyű Polimex-Cekop 1980-ban ünnepelte magyarországi kapcsolatainak 35. évfordulóját. A beremendi beruházás idején több magyar szerződése is volt: a beremendihez hasonló volumenű beruházásban ez a cég építette a kabai cukorgyárat, de kapcsolatban állt szolnoki (Nagykunsági Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság), tatabányai, szerencsi (Szerencsi Cukorgyár), balatonboglári (Vas, Műszaki és Hűtőgépjavitó Ktsz.) és kecskeméti (Sütőipari Vállalat) vállalatokkal (Dorogi Mészmű), valamint a pécsi Zsolnay gyárral is és rendszeresen részt vett a hazai Hungexpo és Agromasexpo vásárokon. A beremendi beruházást követően a Dorogi Mészmű korszerűsítésében is ez a cég működött közre. A magyar külkereskedelmi vállalatok közül állandó üzleti kapcsolatban állt a Chemokomplex-szel, a Technoimpex-szel, a Nikex-el, a Komlrex-szel és a Lamparttal. Vö.: Archiwum Akt Nowych (AAN), fond: „Polimex-Cekop Sp. z o.o. w Warszawie”, Nr. 2361. Sp. 20. 0. sygn. 34; 38.

³⁷ Lásd. A mészmű valamennyi üzeme működik. *Dunántúli Napló* 1981. 08. 20. 3.

³⁸ A 31. sz. állami építőipari vállalat objektum-dossziéja, 1976. augusztus 23. – 1985. április. ÁSZTL O–18868. 232. lap.

³⁹ A szovjet beruházás legelképezőbb mozzanata – legalábbis az objektum-dosszié szerint – a következő volt: tíz, a Szovjetunióban gyártott radioaktív izotóp érkezett a bélapátfalvi gyár raktárába 1978-ban „téves szállításként”. Csupán egy évvel később (!) szállították a veszélyes rakományt eredeti célállomására, a Dunai Vasművekbe. (Lásd ÁSZTL O – 18868, 210. lap.) Az együttműködés utóélete is emblemikus: az új gyár egy évnyi késéssel, 1979-ben kezdte meg a működését, azonban már öt évvel később, 1984-ben fel kellett újítani és 2000-ben bezárták. Lásd Lenhart István: *A magyar cementipar története a hetvenes évektől napjainkig*. Egyetemizsakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2007. 36–37.

már korábban a birtokába került és a cég a magyar előtt más külföldi beruházásokat is sikerrel fejezett be.

A mészmű pénzügyi terve rubel-elszámolásban készült (az órabér például 4,5 transzferábilis rubel volt), azonban a szerződésben hangsúlyozták, hogy „a beruházás a KGST szervei felé nem dokumentálandó”.⁴⁰ Mind a korábbi NSZK, mind a lengyel szerződést német nyelven készítették és a munkanyelv is a német volt. A lengyelországi képzési programokat is német nyelven tartották. Minél közelebbről vizsgáljuk a beruházást, annál több „kapitalista” vonást mutat, hiszen miközben a lengyel cég építette fel a gyárat és végezte el a „durvább” munkákat, a gépek beállítását svájci (Maerz), brit (Sturtevant), francia (Dragon) és osztrák (Radex) cégek végezték, melyeket amerikai dollárban fizettek ki.⁴¹

Ne gondoljunk persze arra, hogy ettől nyílt, szabad és intenzív kommunikáció lett volna a lengyel és a magyar szereplők között. Épp ellenkezőleg, az együttműködést és az „együttélést” pártszervezetein, gazdasági vezetőin és beépített ügynökein keresztül szigorúan kontrollálta mindkét állam.⁴² A lengyel munkásokat igyekeztek teljesen elkülöníteni a magyartól. Az újságok persze erről is pozitív felhangokkal tudósítottak: „az ember mintha külföldön járna, idegennyelvű feliratok mindenhol.

---

⁴⁰ Werkvertrag NR: 101–66–8-9016. 21.5.; 41. Beremendi Mészmű Irattára (BMI). A Werkvertrag példányai a Carmeuse Hungary Irattárában (CHI) is megtalálhatók. (A CHI-ben talált iratokat nem tudom szakszerűen hivatkozni, mert ez az archívum valójában nem működik már és a dobozok és dossziék nem regisztráltak.) A részletes munkaszerződés mellett a magyar és a lengyel partnerek „szocialista együttműködési szerződést” is kötöttek a Lengyel Népköztársaság 35. évfordulója és az MSZMP XII. kongresszusa alkalmából. Ez utóbbi, mindössze négyoldalas megállapodás egyfelől megismételte a munkaszerződés főbb pontjait, másfelől általános gazdasági, politikai és kulturális célokat rögzített, valamint „baráti szocialista együttműködésre” tett ígéretet mind a munka elvégzése közben, mind a szabadidős tevékenységekre vonatkozóan. Szocialista együttműködési szerződés. A Beremendi Cementgyár Irattára (BCI), Vezetőségi iratok, 1979. 05. 09. (A BCI-t épp a kutatásom alatt szervezte újra a DDC, új regisztrációs számokat és fondjegyzéket állítottak össze, ezért nem a régi regisztrációs számokat idézem, hanem a dokumentumok eredeti számát és nevét.)

⁴¹ Mindez persze a médiában csupán úgy jelenhetett meg, hogy a lengyel cég a legmodernebb technológiát hozza be Magyarországra.

⁴² Bár a mészmű objektum-dossziéját nem találtam meg, ismerem annak az ügynököknek a jelentéseit, aki már az NSZK beruházást is figyelte. Lásd „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04., ÁSZTL M – 42268.

1. kép. Lengyel munkások Beremenden, 1980

Itt már csak lengyel szót hallani.⁴³ A beruházást mind a magyar, mind a lengyel sajtó szinte reklámhadjárattal népszerűsítette.⁴⁴ A gyárigazgató nyolcoldalas utasításban szabályozta a magyar alkalmazottak és a lengyelek közötti érintkezést,⁴⁵ amely elvileg ellehetetlenítette a spontán találkozásokat a lengyelek és a magyarok között. Ez az igazgatói utasítás nagyon konkrétan kijelölte a lengyel munkások területi és interményes mozgásterét – például a lengyel munkásokat szállító busz nem állhatott meg, míg el nem érte az építkezési területet, szigorú útvonallal és menetrenddel rendelkezett; a lengyelek nem léphettek a gyár „magyar” területeire magyar kíséző nélkül; a lengyeleknek minden alkalommal fel kellett mutatniuk a belépési engedélyüket (*przepustka*) az ellenőrző pontoknál. Nemcsak a lengyel, de a magyar adminisztráció is individuálisan regisztrálta a lengyel munkásokat.⁴⁶

Így aztán nem csoda, hogy a magyarok és a lengyelek alig találkoztak a munkaidő alatt, hiszen az új gyárat az ipari terület egy másik pontján építették. A lengyel munkások (átlagosan 400 férfi) barakkokban laktak

⁴³ Gyors ütemben épül a beremendi mészmű – Kiváló minőség, pontosság, fegyelem. *Dunántúli Napló* 1979. 10. 18. 3.

⁴⁴ A tanulmányban idézett magyar újságcikkek mellett lásd a Polimex-Cekop 1980. évi jelentését. *Sprawozdanie z działalności delegatury Polimex-Cekop w Budapeszcie za 1980 rok*. AAN 2361, Sp. 20. 0., sygn. 38, 25–26. lap.

⁴⁵ Igazgatói utasítás, 1978. 06. 09. BCI, Vezetőségi iratok.

⁴⁶ Ez a névjegyzék még mindig megtalálható a BCL-ben.

a gyár területén, vezetőik (hózzávetőleg 50 ember) harkányi lakásokban és albérletekben.⁴⁷ A lengyelek szállításáról külön buszokkal gondoskodtak. Kezdetben ugyan együtt ettek a magyarokkal, de az „ebédlőbeli kaotikus helyzet miatt”,⁴⁸ az ebédidőt úgy jelölték ki, hogy a lengyelek és a magyarok külön étkezzenek. 1979 májusára elkészült a lengyelek saját kantinja. A formális érintkezések csak az utolsó beruházási fázisban, a gépek és műszerek tesztelésekor élénkültek valamelyest fel, ekkor azonban már csupán egy szűk szerelői, beüzemelői csoportot érintettek.

Formálisan a lengyel és magyar párt- és ifjúsági szervezetek is kötöttek együttműködési szerződést, azonban a május 1-jei és november 7-i közös felvonulást, illetve koszorúzást leszámítva semmilyen közös tevékenységre utaló dokumentumot nem találtam,⁴⁹ ahogy az interjúk tanúsága szerint sem voltak szervezett közös programok: „*Nem volt semmiféle eligazítás. A kapcsolatra hivatalosan nem készültünk. Lehet, hogy magasabb szinten volt valami, de nálunk nem mondtak semmit arról, hogy vigyázni kellene. Esetleg voltak beépített emberek, de nem a mi bizottságunkból. Nem utasított senki minket, hogy máshogy kellene velük tartani a kapcsolatot. Mi egyébként be sem tartottuk volna ezeket az utasításokat.*”⁵⁰ (A sors iróniája, hogy a helyi KISZ alapszervezet már az 1970-es évek óta kapcsolatban állt a chelmi testvérszervezettel, évente jártak kirándulni és nyaralni Lengyelországba, ez a korábbi kapcsolat azonban semmilyen hatással nem volt az ott dolgozó lengyel munkások és a magyarok közötti érintkezésre.)

A gyári levéltárakban semmilyen nyomát nem találtam az 1980. augusztusi lengyel politikai eseményeknek sem. Egy évvel később, az új gyár megnyitásának apropóján a megyei lap utalt a sztrájkra: „A lengyelek kitűnően dolgoztak. Részhatáridőkben voltak ugyan csúszások, az 1978-as rendkívül kegyetlen tél, az elmúlt évben zajló lengyelországi események a szállításokban is fennakadásokat okoztak, a munkások is sokkal többet gondoltak otthonukra, mint egyébként tették volna,

⁴⁷ Jelentés a Mészmű beruházásról. A beremendi mészmű MSZMP PB jelentései. Baranya Megyei Levéltár (BML) 4. fond 11. 1979.

⁴⁸ Szervek és Szervezetek iratai, Szakszervezetek 1979. 11. lap, BCI.

⁴⁹ A hivatalos ünnepekről persze büszkén tudósított mind a község, mind a párt. Vö: Községi krónika Beremend – Településfelmérés, BML XXXII./14 fond, 42. doboz, 1980. 07. 22. A lengyel felszabadulás ünnepe a moziban; 1980. 04. 04. Koszorúzás a szovjet hősi emlékműnél; 1980. 03. 08. Nőnap; 1980 és 1981 05. 01. Lengyel munkások felvonulása.

⁵⁰ (Kiemelés tőlem – KÉ) Interjú K. K. egykori alapszervezeti titkárral, 2007. március. Lásd még: A beremendi párttitkárnő. *Dunántúli Napló* 1981. 08. 03. 5.

2. kép. Május 1-jei felvonulás, 1979

3. kép. Augusztus 20-i ünnepség, 1981

4. kép. A szovjet hősi emlékmű megkoszorúzása, 1980

ez természetesen munkájukat is befolyásolta.”⁵¹ Az egykori lengyel és magyar munkásokkal készített interjúk alapján arra következtethetünk, hogy a lengyel brigádok szerettek volna csatlakozni a lengyelországi sztrájkhoz. *„Amikor megtudtuk, hogy sztrájk van, akkor reggel, a munkafelvételnél szóltunk, hogy szeretnénk egy egyórás szolidaritási sztrájkot tartani. ’Ú, gyerekek, ti vállaltátok ezt a munkát, egy óra, az nagy kiesés, nem lehetne ezt inkább levélben megoldani?’ És akkor a titkárnő pikk-pakk megírta a levelet, aláírtuk és mentünk dolgozni.”*⁵² A beruházásért felelős CEMŰ vezérigazgató-helyettese azonnal Beremendre utazott és beszélt a lengyel igazgatóval. *„Odamentem, mondtam Gilnek, hogy a politikát hagyjuk ki, odahaza azt csinálnak, amit akarnak, de itt hagyjuk ki. Mondott valami drasztikusat, hogy mit csinál velük, de végül mind hazaküldte, nem tudom, hányan lehettek, de a bere-mendi jelentések alapján mindet hazaküldte.”*⁵³ Az egyik magyar dolgozó úgy emlékezett, hogy a lengyelek egyetlen kisebb szabotázssal próbálkoztak:

⁵¹ Az M betű is rangot kapott a BCM-ben – A mézsmű valamennyi üzeme működik. *Dunántúli Napló* 1981. 08. 20. 3.

⁵² Interjú M. M.-mel, 2006. augusztus.

⁵³ Interjú R. L.-vel 2008. augusztus.

egy követ helyeztek a szalag alá, így órákra leállt a munka.⁵⁴ Mások szerint maguk az itt dolgozó lengyelek sem voltak tisztában azzal, mi történik Lengyelországban. A gyári pártalapszervezet – egyébként bányamérnök, tehát nem káder – titkára így emlékezik vissza: „*Már akkor észlelte az ember, hogy ők sokkal szervezettebbek voltak. Az ő tartásuk egészen más volt, mint a magyaroké. Egyrészt, a mi építőipari kivitelezésüinkhöz képest ők nagyon precízen dolgoztak. Másrészt, emberileg is tartották magukat. Kilengek persze voltak, de ehhez volt magyar partner is. Ők nem akarták befolyásolni a magyarokat ebben a kérdésben, nem akarták exportálni a lázadásukat, mint Che Guevara csinálta annak idején (nevet).*”⁵⁵ Szerencsére más forrásokon keresztül mégis rekonstruálható az egykori atmoszféra, amely a faluban a *Solidarność* mozgalomról kapott híreket kísérte.⁵⁶ Az állambiztonsági jelentések szerint a „rendszerkritikai aktivitás” felerősödött ebben az időszakban: a magyar munkások sokat beszélgettek a lengyelországi sztrájkokról és a lengyel szakszervezeti mozgalmat pozitív fejlődésnek ítélték meg, melyet a magyarok is követhetnének; mások számára 1956-ot idézték a lengyel események: kommunistaellenes jelszavak és szimbólumok jelentek meg a helyi kocsmáknál és a székeken. Ahogy „Török” jelentéséből tudható, „J. F. beremendi lakos gyakran ül a presszóban és politikai kérdésekről is beszélget. Mostanában kedvenc témája a lengyel helyzet. Szerinte a lengyel sztrájkolóknak igazuk van, a *Solidarność* az igazi szakszervezet és Magyarországon is elkélne egy ilyen szervezet.”⁵⁷ „Február hó 12-én este a presszó mellékhelyiségében a következő felirato-

⁵⁴ Interjú B. T.-vel, 2007. március.

⁵⁵ Interjú K. K.-val, 2007. március.

⁵⁶ A hivatalos álláspont szerint: „folytatni kell a lengyelországi szabad termelőkapacitások magyar közreműködéssel történő hasznosítására irányuló munkát, hogy új importlehetőségeket alakítsunk ki, és ezzel lehetőséget teremtsünk az árucserre bővítésére; a turistaforgalom lehetőségének fenntartása érdekében sürgető feladat a forint-zloty közötti nem kereskedelmi árfolyam rendezése; biztosítani kívánjuk a lengyel munkaerő további igénybevételeit és igényeinkkel, lehetőségeinkkel összhangban álló esetleges bővítését.” *A Politikai Bizottság 1982. február 16-i állásfoglalása a magyar–lengyel kapcsolat helyzetéről és a feladatokról.* Magyar Országos Levéltár M-KS-288. f. 5/847. ó. e. 32–33. (HSA – MSZMP Központi Szervei – Politikai Bizottság – 847. őrzési egység) Lásd még Tischler János: *Az MSZMP és a lengyelországi válság, 1980–1981. Studia Miskolcinsia 3.* Történelmi tanulmányok. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolci Egyetem: Miskolc, 1999. <http://mek.oszk.hu/02000/02097/html/tischler.htm>

⁵⁷ „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M – 42268. 82. (1980. 11. 12.).

kat láttam: 'Piszkos kommunisták pusztuljatok!' 'Vörös brigádok'. Kb. három szék támlájára horogkereszt volt karcolva...”⁵⁸

A helyi párttitkárságon készült heti és havi ún. „hangulatjelentések”, illetve információs jelentések valamivel egzaktabb képet nyújtanak a helyi társadalomnak a lengyel *Solidarność* mozgalommal kapcsolatos attitűdjeiről.⁵⁹ Az első hónapokban a falu nagy szimpátiával követte a lengyelországi híreket és szolidáris volt a „lengyel emberekkel”. A híreket többen is arra használták fel, hogy szembesítsék saját pártvezetőségüket a lengyel sztrájkok politikai céljaival. Szimptomatikusan tűnik, ahogy ezek a hangulatjelentések egyetlen esetben sem nevezték meg a *Solidarność*-ot, miközben arra hivatkoztak, hogy az „emberek” elégedetlenek a politikai vezetőiktől kapott és az újságokból szerzett a hírek mennyiségével és minőségével. A párttagok kérdései a pártvezetőséghez a következők voltak: „1. Miért a nyugati rádiók magyar nyelvű adásaiból kell értesülnünk a napi hírekről? 2. Egy szocialista országban a munkások tulajdonképpen kik ellen sztrájkolnak? 3. Hol vannak és mit tesznek ilyenkor a helyi pártszervezetek tagjai? 4. Kik azok a képviselők, akikkel a kormány tárgyal? 5. A szocialista országok milyen segítséget nyújtanak a lengyel pártnak, vagy csak szemléltői vagyunk az eseményeknek? 6. A munkabeszüntetésből adódó károk a szocialista országok közös teherviselése (sic!) lesz?”⁶⁰ Két héttel később az alábbi, ún. értelmiségi kérdésekről számolt be a jelentés: „1. Milyen a szabad szakszervezetek és a Szakszervezetek Világszövetsége kapcsolata? 2. Hogyan értelmezzük a sztrájkjogot? 3. Hogyan értelmezzük a lenini tanítást a szakszervezetről?”⁶¹

A *Solidarność* ellenes propaganda azonban egy idő múlva leszi-várgott a faluba is, „Beremend lakóinak hangulata” jelentősen romlott a lengyelországi eseményekkel kapcsolatosan a szükségállapot

⁵⁸ „Török” tmb. II. munkadoszija, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M – 42268. 93. (1981. 02. 19.).

⁵⁹ Az MSZMP helyi szervezeteinek archívuma szinten nem teljes és csak részben kutatható. A következő forrásokat találtam: Havi hangulatjelentések, BML MSZMP Végrehajtó Bizottsági Iratok, 57. fond II. 1981; Havi hangulatjelentések, BML MSZMP Politikai Bizottsági iratok 1. fond 6. 1980; Heti hangulatjelentések, BLM MSZMP Politikai Bizottsági iratok 1. fond 6. 1980, 1981. Fontos mellékszál, hogy a „helyi hangulat” tele volt félelemmel már az 1980. év elejétől Tito betegsége majd halála miatt. A jugoszláviai politikai változások még érzékenyebbé és kiszolgáltatottabbá tették e térség lakóit.

⁶⁰ Heti hangulatjelentések, BML MSZMP Politikai Bizottsági iratok 1. fond 6. 1980. 08. 28.

⁶¹ Uo. 1980. 09. 11.

5. kép. Lengyel delegáció az ünnepélyes gyármegnyitón, 1981

bevezetésekor, például „néhányan úgy gondolják, a lengyelek lassan elhagyják a szocialista táborn”.⁶² Az információk jelentések kritizálták a lengyel mezőgazdaság tulajdonszerkezetét és a katolikus egyház befolyását is. Ennek ellenére, 1981 januárjában – az 1970-es gdanski mártírok emlékművének leleplezése apropóján – néhányan az alapszervezetből a következőkkel fordultak a vezetőséghez: „Sokan meglepetéssel értesültek a Gdanskban felállított emlékmű felavatásáról. Kérdezik, hogy a lengyel párt valóban vértanúknak, mártíroknak tartja-e az 1970-ben meghaltakat, vagy ez is egy kompromisszum része? A BM Rendőr főkapitányság jelzi, hogy egyesek megkérdezték: ezt követően talán Magyarországon is 56-os emlékművet fogunk felavatni?”⁶³

Mіндеzen akadályozó körülmények ellenére a beruházás határidőre elkészült és a lengyel munkások 1981. május 21-én visszatértek

⁶² Heti hangulatjelentések, BML MSZMP Politikai Bizottsági iratok 1. fond 1980. 11. 13.

⁶³ Havi hangulatjelentések, BML MSZMP Végrehajtó Bizottsági Iratok, 57. fond II. 1981. 01. 07.

Lengyelországba⁶⁴ és az ÉVM Pécsre látogató fősztályvezetője így nyugtázhatta a beruházást: „A lengyelek Beremenden nagyon jó munkát végeztek. Kiküszöbölték a *beékelődést*, egyértelmű volt a feladat megoldása és így a felelősség is. Ilyen jellegű kibontakozást is keresnek.”⁶⁵

2.3. A mindennapok: lengyel–magyar együttélés Beremenden

Az 1980-as népszámlálás szerint 3822-en laktak Beremenden (1944 férfi és 1878 nő). A lakosság 70,2% magyar, 23,8 német, 4,7 pedig szerb-horvát nemzetiségűnek vallotta magát, továbbá egy szlovén, két szlovák és négy cigány család élt a faluban. Az aktív férfiak többsége a Cement- és Mészműben dolgozott vagy a nagyharsányi kőbányában. A nők többségét is ezek a vállalatok alkalmazták, illetve a helyi termelészövetkezet. A beremendiek jövedelmének 35%-a háztájiból származott, 50 kisvállalkozó is tevékenykedett a településen.⁶⁶

A szocialista iparosodás már az 1960-as években elérte a falut, amikor a gyár megépítette első lakótelepét. Beremend tehát sokkal városiasabb képet mutatott, mint más, hasonló méretű magyar település. 1980-ban 1210 főt foglalkoztatott a gyár, ezek közül persze nem mindenki volt beremendi lakos. A helyiek tehát már korán hozzászoktak a munkaerő-mozgáshoz és -cserélődéshez, bár a források tanúsága szerint ettől nem vált szükségyszerűen nyitottabbá a helyi társadalom.

A lengyel munkások zömmel szokványos építőipari brigádokat alkottak, mely brigádok már korábban is együtt dolgoztak más beruházásokon Lengyelországban és Csehszlovákiában, részben képzetlen segédmunkásokból álltak, akiket a már korábban ott dolgozók „toboroztak”, többnyire Wrocławból és annak környékéről érkeztek. (Így például teljes családi hálózatok reprezentálták magukat a brigádokban: apa, fiú, sógor, nagybáty stb.) A vasútépítők és a fuvarozók Zakopanéból jöttek, a villanyszerelők Lublinból. A fontos politikai pozíciókat nyugdíjas rendőrök

⁶⁴ A hivatalos búcsúztatóról lásd. Feléptült a beremendi új mészüzem – A legkorszerűbb hazánkban. *Dunántúli Napló* 1981. május 23. 5. Néhány tucatnyi munkás még maradt Berenden, hogy a kisebb javításokat elvégezze.

⁶⁵ (Kiemelés tőlem – KÉ) MSZMP Baranya Megyei Bizottsága, Pécs. Vb. jegyzőkönyv 1981. 09. 22., BML 1. fond 1. cs.

⁶⁶ Lásd Községi krónika Beremend – Településfelmérés, BML XXXII./14 fond, 42. doboz, 1980.

(és feltehetőleg titkosszolgálati ügynökök) töltötték be, a beüzemelemeléshez külön brigád érkezett. Rájuk az akkori üzemvezető így emlékezett vissza: „Ezek a lengyelek, ha valami hiba van, 'jajj, ne vegyük jegyzőkönyvbe', és vigyáznom kellett, mert ahol csak tehették, átvágtak. Mert korábban, a németek [mármint a cementgyár építéskor], ha azt mondták, hogy ez így van, akkor így volt, nem kellett aggódni. Ha valamit észrevettünk, ugye ők is szakértők voltak, megbeszéltük, megjavítottuk. De a lengyeleknél! A szerelők nem értettek semmihez, sógor-koma jött szerelni, nem mérnök. Egyik-másiknak semmiféle szakmája sem volt.”⁶⁷ Az első hónapokban mindössze egy nő – a tolmács – dolgozott a lengyel csapatban, egészen az első közúti balesetig, amely kapcsán a lengyelek rájöttek, sem orvosuk, sem ápolónőjük nincs.⁶⁸ Ha orvos nem is érkezett Lengyelországból, egy lengyel ápolónőt kaptak: ő látta el a kisebb-nagyobb üzemi balesetek lengyel sérültjeit.

Az építkezést lengyel oldalról egy erőskezű igazgató vezette. A szabályok szigorúak voltak, az egyéni teljesítményeket háromhavonta ellenőrizték, és aki nem teljesítette a normát, azt azonnal visszaküldték Lengyelországba. A béreket is negyedévente fizették – a magyarokénál jóval magasabb fizetés ellenére ez az ütemezés olykor készpénzhiányhoz vezetett a helyi kocsmában és a gyári büfében: ilyenkor előfordult, hogy uzsora-kölcsönre vagy hitelre szorult egy-egy lengyel. „Állandóan sírtak. Nem tudtak fizetni. Nagyon szégyellem, de nagyon rossz véleményem van róluk. Minden pénzt elittak, aztán kölcsönt kértek. Volt, amit nem fizettek ki soha.”⁶⁹ A lengyel dolgozók visszaemlékezéseiből azonban az is kiderül, hogy ők maguk is többször váltak áldozataivá egy-egy csencselésnek, baráti kölcsönnek, mint ahogy az is előfordult, hogy becsapták őket: „Szerdán érkeztünk, a pénteki napon már mentünk Siklóra fényképezkedni, igazolványképet, hogy a tartózkodási engedélyt megkapjuk, egy kisebb vásárlás, az első családás, mert a boliban már

⁶⁷ Interjú az egyik egykori művezetővel, B. I.-vel 2007. április.

⁶⁸ „Este, 22:10-kor súlyos baleset történt a BCM ipari útján, a »Belaz« úton. T. J. 24 éves beremendi lakos motorkerékpárjával elütött két lengyel vendégmunkást. Az egyik a helyszínen meghalt, a másik és a motorkerékpár vezetője megsérült.” Községi Krónika Beremend, BML XXXII./14 fond, 42. doboz. 1980. 08. 05. „A másik haláleset egy részegeskedés következtében történt, a munkások fogadtak, hogy XY nem tud 10 pohár bort meginni – megitta és a hányás közben szörnyethalt.” Interjú M. M.-mel, 2006. augusztus. A faluban még egy halálos kimenetelű üzemi balesetről beszélnek az emberek, amikor állítólag az egyik munkás beleesett a betonba (!). Mindazonáltal a gyári iratanyagban összesen egy halotti anyakönyvet találtam, amelyet a gázolásban elhunyt férfiről állítottak ki.

⁶⁹ Interjú B. I.-vel 2007. április.

átverték mindjárt. Nagyon oda tudok figyelni erre, de hát akkor még nem tudtam magyarul. Bepörögtem, hazaértünk a barakkba és fogtam a lengyel–magyar szótárt, már Wrocławban elkezdtem magyarul tanulni, ’jónapot’, ’viszlát’, ’köszönöm’, de most elkezdtem a számokat tanulni, tanultam számolni magyarul.”⁷⁰

Mindent összevetve mégis elmondható, hogy a lengyel munkások jól szervezeten, szigorú ellenőrzés alatt végezték munkájukat, és ebből a szempontból össze nem lehetett téveszteni őket a belföldi munkásmigráció során megismert, hosszabb–rövidebb időre feltűnő magyar szakképzetlen munkásokkal.⁷¹ Azonban a gyár a falutól 1 km távolságra, a Nagyhársányt Beremenddel összekötő út mellett helyezkedett el; így a lengyelek munkája „láthatatlan” maradt a magyar lakosság számára. A nyelvtudás hiánya, a fizikai és területi szegregáció, a szinte katonai rendben szervezett munka- és életkörülmények, a szakértelem (a Beremenden dolgozó lengyelek képzettsége meghaladta a magyarokét) és a magas bérek indirekt módon szintén szabályozták a lengyel–magyar együttélést – legalábbis a munkavégzés idejére. A teljes beruházási területen egyetlen találkozási pont az 1979. július 16-án megnyílt „lengyel büfé” lehetett, melyet magyar alkalmazottak üzemeltettek és egy korabeli átlagos magyar büfénél lényegesen gazdagabb kínálattal rendelkezett. Keddtől péntekig 8:00–16:00 között, szombaton és vasárnap 15:00–21:00 között tartott nyitva. A lengyel vezetőség kívánságára virslit, szalámit, kolbászt stb.; konzervet, szalonnát, zsírt, savanyúságot; tejet és tejtermékeket, kenyeret, gyümölcsöt és zöldséget, édességeket, kávé, teát, bort, sört, üdítőt és pezsgőt (!); cigarettát és piperecikket árúsított.⁷² A gyár területén belül, munka után egyedül itt találkozhatott egymással a magyar és a lengyel munkás.

⁷⁰ Interjú M. M.-mel, 2006. augusztus.

⁷¹ A belföldi szocialista „vándormunkás” világokat közelebről lásd Kemény István: *Velünk nevelkedett a gép. Magyar munkások a 70-es évek elején*. VITSZ, Budapest, 1990; Csalog Zsolt: *A tengert akartam látni*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1981; Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – Munkásantropológia*. Napvilág, Budapest, 2003; Kovács Éva: „Ki vagyunk esve a külvilágból” – A lengyári kolónia. In: Váradi M. Monika (szerk.): *Aprófaiusi közelképek*. Új Mandátum, Budapest, 2007.

⁷² BCM büfé működési engedélye. Beremendi Közös Tanács vb. iratai, BML XXXII./13 fond. A fent felsorolt kínálatnak némiképp ellentmond a következő történet, amelyet M. J., a büfé alkalmazottja mesélt: „egyik nap nem tudtam bemenni és a mama volt a büfében helyettem. Jöttek a lengyelek, sámpány, sámpány, a mama meg azt mondta, sampon az nincs!” Interjú M. J.-vel, 2006. október. 1979. október 8-án nyílt meg a Lengyel Klub (valójában egy IV. osztályú vendéglátóipari egység). Beremenden, amely 16:00–21:00 között tartott nyitva;

6. kép. Fiatal lengyel munkás.
Beremend, 1979

nek. A múlt héten lakodalom volt a dél-baranyai faluban, az egyik fiatal lengyel építőmunkás ugyanis beremendi kislányt (sic!) vett el feleségül és mint mondták, nem ez volt a mézsmű építésének ideje alatt az első magyar-lengyel házasságkötés”.⁷⁴ „Török” jelentésére – amely nem csupán tudósítás az esküvőről, hanem az is kiderül, hogy a lengyel férj nem illeszkedett még be a faluba – az állambiztonsági szolgálat korántsem derűs utasítással reagált: „Beszélgetései során gyűjtsön adatokat arra vonatkozóan, hogy K. A. veje M. M. lengyel állampolgár hol, milyen munkakörben dolgozik, milyen magatartást tanusít, vannak-e politikai jellegű megnyilvánulásai, emberi, jellembeli tulajdonságai alapján megbízható-e, a tervei [a] jövőre vonatkozóan.”⁷⁵

Ennek ellenére a több száz idegen férfi megjelenése nagy ijedtséget okozott a falusi családok egy részében. A fiatal lányokat szülei nem engedték kimenni az utcára. Ennek fényében nem meglepő, hogy mindössze két vegyes házasság kötöttet a beruházás ideje alatt. Az elsőben egy fiatal lengyel munkás vette el a büfé alkalmazottját.⁷³ A férfi édesapjával együtt érkezett a beremendi beruházásra és a házasság után a faluban telepedett le. A házasságról még a *Dunántúli Napló* is beszámolt: „Lassan két éve, hogy hazánkban tartózkodnak a lengyel munkások Beremenden, és ez idő alatt természetes, hogy barátságok, szerelmek szövőd-

szombaton és vasárnap már délután 3-tól. Beremendi Közös Tanács vb. iratai, BML XXXII./13 fond.

⁷³ Interjú M. M.-mel és M. J.-vel 2006. július. Lásd még: Jólét a végeken... Kattognak a kásádi szövőszékek. *Dunántúli Napló* 1981. 04. 04. 10.

⁷⁴ Jövő héten főpróba a Beremendi Mézsműben. *Dunántúli Napló* XXXVIII. évf. 19. sz. 4.

⁷⁵ „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M – 42268. 141.

7. kép. M. és J. lakodalma a Művelődési Házban. Beremend, 1980

A másik házaspár női tagja volt az ápolónővére a lengyel munkásoknak, apja vezette a beruházás biztonsági szolgálatát. Férjének apja rendőr volt Beremenden, férje pedig a téeszben dolgozott.⁷⁶ A magyar férj a szerb nemzetiséghez tartozott és jól beszélt szerbül – e nyelv segítségével kisebbek voltak a kommunikációs szakadékok közöttük. Mindkét házaspár ma is a faluban él. A két házasság jól mutatja, hogy a szülők jelenléte meghatározó szerepet kaphatott az intim kapcsolat legalizálásában és intézményesítésében.

A fiatal lengyel férfiak megjelenése tehát nem volt hatással a helyi házaspiacra (szemben más ismert esetekkel, ahol a külföldi munkások megjelenése jelentősen átalakította a helyi házaspacot). Sőt, megkockáztatható az a hipotézis, hogy a magyarországi munkavállalás motívumai között nem játszott szerepet a házasság mint cél – a lengyel férfiak a Beremenden talált új társadalmi hálózatot úgy fogták fel, mint tiszta lehetőséget a – mind mentális, mind anyagi – jólétre. Beremendet maguk közt úgy becézték: Kis Amerika.

A szabadság új minőségének sok arca mutatkozott. Először is, a lengyel dolgozók a falusiakkal való bárminemű kapcsolat és kommunikáció

⁷⁶ Interjú E. B.-vel, 2006. július.

nélkül is jelentős megtakarításra tehetek szert magas fizetésük miatt. A rendszeres mozgás Lengyelország és Magyarország között (a lengyelek negyedévente hazautazhattak 4+2 napra, családtagjaik is rendszeresen látogathatták őket) azonban más, informális tereket is nyitott a boldoguláshoz: lengyel ágyneműk és frottírtörölközők, háztartási gépek jelentek meg a magyar háztartásokban, borostyánékszerek és szőrmék a beremendi asszonyokon. „Amikor hazamentek húsvéti szünetre, akkor Sz., a gyárvezető több száz vietnami balzsamot kellett szerezzen nekik.”⁷⁷ A csereberélés, csencselés mindennapi tevékenységgé vált a faluban. A magyarok bort és pálinkát adtak el a lengyeleknek.⁷⁸ A beremendi illegális kereskedelmet tovább színesítette a jugoszláv–magyar kamionforgalom (Beremenden gyártott cementet és a meszet elsősorban Jugoszláviának adták el akkoriban). Divatos ruhák, kozmetikai szerek, alkohol és élelmiszeripari termékek (a legendás Vegeta...) cseréltek gazdát a magánházakban és a kocsmák környékén.

Virágzott a „szobáztatás”, nemcsak Beremenden, hanem Harkányban is: a lengyel munkásokat látogató családtagok rendre megszálltak a faluban és ezzel némi kiegészítő jövedelemhez juttatták a helyieket. A titkosszolgálati jelentések szerint néhány beremendi prostitúciós célra is kiadta egy-egy szobáját. „Török” optikájából: „Jelentem, hogy D. J., aki lakásában egyedül él, az utóbbi időben rendszeresen lengyel állampolgároknak adja ki lakását. Azzal kapcsolatosan, hogy a lengyelek ott mit csinálnak, vagy miért veszik ki, nem tudom, de feltételezhető, hogy nőket visznek a lakásra.” És néhány hónappal később: „A lengyel állampolgárokkal kapcsolatosan annyit sikerült megállapítanom, hogy nagy részük kicserélődött, azonban K. J.-hez és D. J.-hez még mindig rendszeresen járnak.”⁷⁹ E források mellett számításba kell azonban venni, hogy a prostitúciónak – függetlenül a lengyel munkásoktól – már megvoltak a saját helyei Harkányban.

Nemcsak csencselés, feketekereskedelem, de a második gazdaság is lehetőséget nyújtott a lengyel dolgozóknak, hogy némi külön jövedelem-

⁷⁷ Interjú R. L.-l, 2008. augusztus.

⁷⁸ Interjú B. I.-vel, 2007. április. „Török” is rendszeresen jelent a csencselésekről, pl. a lengyelektől vásárolt műszaki cikkek továbbértékesítéséről, „üzletelésről”. „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M–42268, 95; 103.

⁷⁹ „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M – 42268. 55; 64; 97.

hez jussanak. A barkácsolás – ha nem is az autentikus paraszti gazdálkodásból, hanem a szocialista hiánygazdaságból következően – mindennapi tevékenység volt a falusi házakban. A képzett lengyel munkások – villanyszerelők, gépkezelők, vízvezeték-szerelők – alkalmi munkákat vállaltak.⁸⁰ A nagyobb biztonság érdekében rendszerint párban dolgoztak, magyar társuk jól ismerte a helyi családokat és a körülményeket, így kisebb volt a lebukás veszélye.

Minden forrásban van nyoma közös szabadidős tevékenységeknek magyarok és lengyelek között. A helyi sajtó a tőle megszokott hangvételben tudósított erről: „Szabad idejükben olvasnak, fociznak, vagy elmennek a környékre sétálni, vagy éppen Rudi bácsitól magyarul tanulnak.”⁸¹ A szervezett programok persze elenyészőek voltak (focimeccsek, kirándulások, nagy ritkán kulturális programok, de utóbbiakat többnyire külön). A több száz férfi jelenlétével kapcsolatos problémák néha az üzemi pártbizottságban is előkerültek: „S. Gy. e. t.: Igen sok észrevétel van a lengyel elvtársakkal kapcsolatban, javasolja, hogy valaki rendezze a szabadidejük eltöltésének hasznosságát, pl. a moziban több lengyel nyelvű film vetítésével, hogy szórakozási lehetőségük bővebb legyen.”⁸² A helyi mozi hamarosan külön programot állított össze a lengyel munkások számára magyar idegenforgalmi propagandafilmekből, ezek azonban a helyiek számára nem mutatkoztak túl érdekesnek. Nem hessegethető el a gyanú, hogy a „lengyel mozi” épp azért szervezték elkülönülten, hogy a helyiek helyeit védjék a lengyelektől, s a lengyeleket is „elirányítsák” a kocsmából – a „barbár mulatozásból” a „kulturált szórakozás” felé.

Mindennek dacára természetesen a „kocsmai mulatozás” maradt a tipikus hétfégi időtöltés a lengyelek számára, ahogy az egyik bereмени sommazta: „*reggel templom, délután foci, aztán kocsmá, így telt a vasárnap a lengyeleknél...*”⁸³ Paradox, de a legjobban épp a „kocsmai mulatozások” dokumentáltak az együttélés formái közül. Nemcsak a községi krónika, de a gyári levéltári források és a titkosszolgálati jelentések is rendre beszámolnak kocsmai konfliktusokról. „Török”: „Jelentem, hogy a BCM építkezésen dolgozó lengyel állampolgárok nagyon italozó

⁸⁰ Interjú K. L.-l, 2007. április.

⁸¹ Gyors ütemben épül a bereмени mézsmú – Kiváló minőség, pontosság, fegyelem. *Dunántúli Napló* 1979. 10. 18. 3.

⁸² BCM VB Jegyzőkönyvek, 1979. 05. 23. 6. lap. BML MSZMP Baranya Megyei Bizottság Archívuma 4. fond. 1979. 11.

⁸³ Interjú F. G.-vel, 2006. május.

8. kép. Lengyel munkások zenélnek.
Beremend, 1981

nak és egyedülállóként jelennek meg Beremend horizontján, elsősorban e kocsmai érintkezések során alakult ki.

A nyelvi nehézségek tehát nem akadályozták meg teljesen a lengyelek és a magyarok közötti érintkezést. A csempészet, a csencselés, a mulatozás, a kis barkácsolások és szerelések persze nem kívántak bonyolult nyelvtudást. „*Én vettem fel a rendeléseket, mert ugye már tudtam kicsit magyarul, sok magyar családdal ismerkedtem meg, nekem adták le a rendelést, akkor összecsomagoltam és mentem egyik családi házról a másikra.*”⁸⁵ A fiatalabb nemzedékek szerény orosz tudásukat mozgósították, az idősebbek a németet használták közös nyelvként, ha pedig bajba jutottak, akkor a hivatalos tolmács, vagy M. M., az addigra már magyarul elég jól beszélő lengyel fiatelemler segített nekik. „*A Margit, a Malgosia volt a tolmács, nagyon jó kapcsolatban voltunk vele, a mi lakodalmunkban is ő volt a tolmács, én is tolmácskodtam, sokat fordítottam a rendőrségen, meg a vámósok is megkértek, akkor volt egy olyan ügy, hogy rengeteg lengyelt elkaptak, egyedül kevés voltam, és kit hoznak, hát a Margitot. [...] Egyszer jöttek lengyel pártvezetők és volt egy találkozó a siklósi pártházban a magyar pártnacsalnyikokkal, engem kértek fel tolmácsolni. Na én az elején felálltam és mondtam, hogy ’elvtársak, itt most nagyon*

életmódot folytatnak. Záróráig a kisvendéglőben szórakoznak és utána ittasan haza illetve a szállásukra akarnak menni, de nagyon sokszor olyan részegek, hogy ellenkező irányba mennek, azaz az állomás, a[z ország]határ felé. Sokszor mi fordítjuk meg őket és mutatjuk meg nekik a helyes irányt. Gyakran előfordul, hogy bemennek a váróterembe és ott alszanak, várják a kora reggeli vonatot”.⁸⁴ Maguk a visszaemlékezők is – büszkeséggel kevert megvetéssel – mesélnek el egy-egy kocsmai botrányt. A lengyel munkások, mint *szilaj férfiak* képe, akik keményen dolgoz-

⁸⁴ „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M-42268. 31.

⁸⁵ Interjú M. M.-mel és M. J.-vel 2006. július.

egyszerű nyelvet tessék használni, mert én nem tudok még jól magyarul’, olyanokat nem tudtam volna lefordítani, hogy a ’szocializmus építése’, de rendesek voltak, vicceket meséltek, mert a vicceket az ilyen előkelő emberek is szeretik.”⁸⁶

A baranyaiak – mivel élénk kapcsolatban álltak a szomszédos jugoszláviai falvak és kisvárosok lakóival, illetve maguk is multietnikus nyelvi környezetből származtak – a horvátot is használhatták harmadik nyelvként a mindennapi beszélgetésekhez. Azt is látni kell azonban, hogy ezek a korlátozott nyelvi készségek bonyolultabb dolgok megbeszélését nem tették lehetővé: sem a szakmai tudás, sem a politikai vélemények nem cserélhettek gazdát a kocsmai „beszélgetésekben”. Azonban nemcsak nyelvi nehézségek akadályozták e tudás- és véleménycserét, hiszen a szűk helyi elit beszélt németül vagy oroszul. A helyi közösségektől megszokott zártságot tetéző politikai gyanakvás mindkét oldalról tovább bénította az érintkezéseket.

A nyelvi akadályok és a korlátozott kommunikációs formák általában melegágyai az előítéletes vélemények kialakulásának és az elfogult etnikai kategorizációknak. Egy rossz, vagy félreértett gesztus egy lengyel munkástól elég lehetett arra, hogy bebetonozzon egy negatív képet a „lengyelekről”, melyet aztán ritkán változtatott meg egy másik, pozitív tapasztalat. Mindazonáltal – talán épp a történelmileg kidolgozott pozitív „lengyel imázsnak” köszönhetően – e negatív helyi sztereotípiák meglehetősen konkrétan kötődtek a csencseléshez és a részegeskedéshez és nem álltak össze a „rossz lengyel” képébe. A beremendi „lengyel kép” sokkal inkább kötődött a nemi (férfi) karakterhez, mint az etnicitáshoz. A másik oldalon is működtek a korábbi pozitívnak mondható sztereotípiák: „ők is szeretnek mulatni”, bár a „magyaros vendégszeretet” toposza egyetlen lengyel visszaemlékezésében sem jelent meg. Mindazonáltal a lengyelek – épp a helyi viszonyokban való járatlanságuk és „idegen” mivoltuk miatt – jóval óvatosabbak voltak a magyarokkal és még ma sem fogalmazzák meg nyíltan negatív előítéleteiket a beremendiekkel szemben.

Az elkülönítés formális törekvése jól illett a falusi társadalom viszonylagos zártságához, utóbbi máig jellemző a magyar falusi világokra. Nagyon kevés olyan barátságról tudunk, mely máig tart a beremendiek és az egykor itt dolgozó lengyelek között. Mindazonáltal, az ide házasodó Miroslav és Ewa teljesen integrálódott a falu életébe, s ma mindketten megbecsült tagjai a közösségnek.

---

⁸⁶ Uo.

3. Következtetések

A Magyarország és Lengyelország közötti bilaterális kapcsolatok az 1970-es évek végén megnyitották a határokat a munkaerő-migráció előtt és új horizontális gazdasági hálózatok jöttek létre a két ország között. A beremendi eset azt mutatja, hogy a magyar reorientációs törekvések (a nyugatosodottabb lengyel partner választása a régi szovjet partner helyett és ezzel tiszta nyugati technológia importálása az országba) lényegében *informalizálták* magát a KGST kapcsolatrendszert is. A beremendi beruházás tehát sokkal inkább értelmezhető *kvázi-kapitalista tudás- és technológia-cseréként*, mint tipikus KGST együttműködésnek.

Attól persze, hogy a KGST szempontjából „informalizálódott” a beruházás, még „szovjet típusú” maradt. A béreket a központi intézmények kalkulálták ki rubelben, a nyugati gépeket dollárban. A szocialista munkaerőt és a kapitalista technológiát és szakértői gárdát szigorú ellenőrzés alatt tartotta az állambiztonsági szolgálat. Az ilyenkor megszokottnál is jelentősebb kontroll alá került a beruházás a lengyelországi sztrájkok miatt, de már valamivel előbb, Tito halálakor.

Az állami „figyelem” szabályozta – mégpedig *minimalizálta* – a mindennapi érintkezéseket is. A helyi társadalom intézményeinek idegenkedő, távolságtartó magatartása azonban nem egy véletlen – és kifejezetten a lengyelekre szabott – körülmény volt, hanem szokásos gyakorlat minden nagy tömegben érkező idegennel szemben. E tényből az a sokkal izgalmasabb következtetés vonható le, hogy az ideológiai fegyelem a kommunista táboron belül annyira lazává vált az 1970-es évek végére, hogy maguk a párt- és vállalatvezetők sem tartották fontosnak, hogy legalább formálisan kapcsolatot tartsanak egymással a beruházás ideje alatt. A magyarok igyekeztek úgy tenni, mintha ott sem lennének a lengyelek, a lengyelek pedig, mintha tényleg ott sem lennének. A *Solidarność* mozgalommal kapcsolatot „komplikációk” még kaotikusabbá és veszélyesebbé tették a hivatalos érintkezéseket.

Ezzel együttvéve, a külföldi munka mégiscsak új életminőséget és „kis” szabadságokat jelentett a lengyelek számára. Ezek a férfiak nem azért jöttek, hogy később Magyarországon maradjanak, hanem azért, hogy – kemény munka árán – bizonyos jólétre tegyenek szert. A magyarokénál háromszor magasabb fizetés egy nagyobb megtakarítás vagy a magasabb életszínvonal ígéretével kecsegtetett. A szabadidő eltöltésé-

ben tapasztalt – néha nyilván arcátlan és a jó modort sértő – lezserségük az „idegenben” úgy is felfogható, mint relatíve nagyobb szabadság az otthoninál; de úgy is, mint azon külföldiek „baldog nemtörődöm-sége”, akik – mivel nem ismerősek a helyi viszonyokban – nem ismerik fel a mindennapi életben rejlő veszélyeket. Így tehát nem csak az életforma- és társadalmi helyzetbeli különbségek magyarázzák a mindennapi érintkezésekben tapasztalt egyenlőtlenségeket, hanem a helyismerettel kapcsolatos gyökeresen eltérő kondíciók is.

A lengyel dolgozók többnyire gyorsan adaptálódtak a helyi második gazdaság feltételeihez és igyekeztek igazodni a helyi normákhoz és mentalitáshoz. Az „üzletelés” sok formája vált mindennappossá és oldódott fel az adott informális hálózatok sűrű szövetében. A lengyelek jelentős többletbevételt jelentettek a kocsmában, nemcsak a fogyasztás, hanem a magasabb borralalók révén is, a faluból kilépvén pedig már nem voltak védettek a csalásokkal szemben sem. Nagyon valószínű azonban, hogy a Beremenden dolgozók többsége nem vett részt aktívan a harkányi kgst-piac tevékenységében.

A nyelvi nehézségek alacsony kulturális és érzelmi szinten tartották a mindennapi érintkezéseket és elősegítették a sztereotípiák kifejlődését is, bár ezek a sztereotípiák nem igazán akadályozták a mindennapi csereviszonyokat. Az együttes tevékenységek (kocsmázás, barkácsolás, üzletelés stb.) sokkal fontosabb szerepet játszottak, különösen a férfiak életében, mint a véleménycsere. A helyi női társadalom persze sokkal óvatosabban, csupán a távolból figyelte ezeket a tevékenységeket. Összességében, a lengyel munkások néhány éves jelenléte, noha évtizedekre rögzített bizonyos sztereotípiákat a lengyelekről, a helyi társadalmi viszonyokra nem volt befolyással.

KIRÁLY EDIT

Hordozható eszmék?

*Az Aktion Sühnezeichen és magyar kapcsolatai
(1969–1989)*

A*z Aktion Sühnezeichen-t* (ASZ) – a legmegfelelőbbben talán Engesztelési Mozgalomként lehetne magyarítani – Lothar Kreyssig¹ indította útjára 1958-ban, amikor a Németországi Evangélikus Egyház Zsinatán felhívást tett közzé, melynek első bekezdése így szólt: „Mi németek kezdtük a második világháborút, s már ezzel fölmérhetetlen szenvedést okoztunk az emberiségnek, többet bárki másnál. [...] Aki közülünk túlélők közül ezt nem akarta, az legalábbis nem tett eleget annak érdekében, hogy megakadályozza.” Az ASZ egész későbbi tevékenységét meghatározta ez a narratíva, különösen az a sarkalatos pontja, hogy a felhívás szubjektuma a németiség mint kollektívum („mi németek”). Ez garantálta, hogy a felhívás akkor is érvényes maradjon, amikor már rég nem a háborús túlélőkhöz szólt. Ahogy a németiség fogalmában való részvételnek, úgy magának az engesztelő cselekvésnek is elsődlegesen szimbolikus jellegűnek kell lennie. A felhívásban ugyanakkor a sajátos nemzeti szempont mellett megfogalmazódik az univerzális igény a megbékélésre. A mozgalom története során ezért hol az egyik, hol a másik elem domborodott ki. Hogy a látszólagos ellentmondás az utódok számára miként oldható föl, arra jó példa Ingolf Kschen-

¹ Lothar Kreyssig az evangélikus egyház szám szerint talán csekély, de elszántságában nem jelentéktelen „hitvalló” (Bekennende Kirche) szárnyához tartozott a Harmadik Birodalomban. Bírói állásából 1942-ben kényszernyugdíjazták, mert a gyámsága alá helyezett emberek meggyilkolása ellen tiltakozott.

kának, az ASZ egykori gyakornokának és vezetőségi tagjának magyarázata: „A Sühnezeichen emberei jelképesen azt mondták, hogy apáink vagy mi magunk előítélettel viseltettek irántatok [lengyelek iránt – K. E.], mi pedig azt próbáljuk mondani, hogy ezt jóvátenni ugyan nem lehet, de mi most adhatunk más jelzéseket.”²

Az ASZ éppen azokban az években indult, amikor német bíróságok először vontak felelősségre németeket olyan tettekért, melyeket nem Németország területén követtek el. Idesorolhatóak az ulmi SS-per (1958) és a frankfurti Auschwitz-perek (1963–68), melyek áttörést jelentettek a náci tömeggyilkosságok és a haláltáborok társadalmi megítélésében.³

A mozgalom persze – keresztény indíttatásából következően – nem a politikai számonkérést tekintette feladatának, hanem az engesztelést és a megbékélést. Ennek módja Kreyszig felhívása értelmében az egyéves önkéntes békeszolgálat lett volna, lehetőleg azokban az országokban, amelyeknek a harmadik birodalom a legtöbbet ártott. Már ekkor kirajzolódik, hogy ez a munkaforma nem alkalmazható Kelet-Németországban, és 1961, a berlini fal megépítése után az ASZ végképp két félre szakad, a két szervezet közötti kapcsolat pedig egyre inkább szimbolikussá válik.⁴ A mozgalom története ezért különös élességgel veti föl a kérdést, vajon miként „működnek” eszmék különböző társadalmi feltételek között. S valamelyest továbbgondolva: miként idomulnak megmaradásuk érdekében a mindenkori feltételekhez, s miközben megmaradnak, miként alakulnak át maguk is. Az összehasonlítás egyrészt jól mutatja, mennyire erős volt a tömbök kényszerítő ereje, másrészt azt is, a különböző keretek mennyire más munkatílusokat eredményeztek. A nyugati szervezet már a nevében is az aktuálisabb politikai cselekvés mellett kötelezte el magát: az *Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste* (ASF/BRD) erős társadalmi szervezetté fejlődött. A különféle békeszolgálatokra induló fiatalokat gyakran a polgármesterek búcsúztatták, a szövetségi kormány pedig pénzzel is támogatta őket. Következésképp a szervezet kevésbé szorult rá az

² Interjú Ingolf Kschenka lelkésszel, az ASZ magyar munkakörének jelentős figurájával, 2006. A tanulmányban idézett interjúk gépiratai és hangkazettái a szerzőnél hozzáférhetők.

³ Nem véletlen, hogy az ASZ fennállásának ötvenedik évfordulójára kiadott első történeti áttekintésben Gabriele Kammerer kísérletképpen párhuzamot von a mozgalom első évei és a perek között. Kammerer, Gabriele: *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste aber man kann es einfach tun*. Göttingen, LAMUV, 2008. 25.

⁴ A felhívásban Lengyelország, Oroszország (sic!) és Izrael szerepel, vö. Kammerer i. m. 12.

egyházak támogatására és ilyen jellegű kötődései az idők során jócskán lazultak. Az ASF 1968 után a nyugati diákmozgalmak hatása alá került.

Az NDK-ban működő ASZ ezzel szemben mindvégig szorosan kapcsolódott a keletnémet evangélikus egyházhoz és anyagi támogatást is onnan kapott. A mozgalomban résztvevő fiatalok a keresztény milióból jöttek és a legfontosabb munkaforma, a nyári táborok napirendjében jelentős szerepet játszott az áhítat és az imádság. A keletnémet szervezet munkája, kapcsolatrendszere lehetőség szerint informális maradt.⁵ A két szervezet közötti stílusbeli különbséget jól érzékelteti az ASZ füzetekben és kiadványaiban szereplő meghajló, kérő figura az egyik oldalon, a keresztény ikonok hiánya a másikon.⁶ A két német állam egyesülése után a két szervezet ASF néven egyesült, s a továbbiakban elsősorban a nyugati szervezet munkaformáit vitte tovább.

Az ASZ magyar kapcsolatainak kutatása nem utolsósorban épp azért tűnik érdekesnek, mert – ellentétben Lengyelországgal és Csehszlovákiával – Magyarország helye nem volt eleve meghatározva az akció meszter narratívájában. Az engesztelés nagy műve Magyarország irányában mindig hagyott réseket az értelmezés számára. A kapcsolatháló működésének, a kapcsolatok kölcsönös értelmezésének feltérképezése ugyanakkor rámutat arra is, hogy a történelmi különbségeket miként írhatták felül az aktuálisnak megélt közös (társadalmi-politikai) tapasztalatok. Bár az NDK és Magyarország viszonylatában más módokon és más helyeken jött létre a rendszert bíráló beszéd és cselekvés lehetősége, s mint ez a jelen kutatásból is kiderül, a helyek és beszédmódok nem voltak egy az egyben átültethetők, maga a kapcsolatrendszer mindenképp bőví-

⁵ A két szervezet különbségeinek megvilágításához jellemző adalék, hogy miképp próbáltak kapcsolatokat építeni Lengyelországgal és ezen belül a nagy koncentrációs táborokban végzett segítő munkával miképpen igyekeztek előbbre vinni az engesztelés ügyét. Míg az ASF a hivatalos utat választotta a lengyel államon, valamint a lengyel evangélikus (!) egyházon keresztül, addig az NDK-sok Günther Särchen katolikus szociálpedagógus remek informális hálózatára hagyatkozva, a Katolikus Értelmiség Klubjaival léptek érintkezésbe és minden bejelentés, csinnadratta és állami figyelem, s főleg megfigyelők nélkül jutottak el – ugyanoda. Sokatmondó, hogy Auschwitzban aztán óvakodniuk kellett a nyugati testvéreikkel való találkozástól, hisz azok nyilvánvalóan az állam és az állambiztonság legteljesebb figyelmét élvezték. Vö. Kammerer i. m. 2008. 92. Romberg, Romi, az ASZ munkatársa 2008; Magirius, Friedrich, lelkész, az ASZ korábbi vezetője 2008.

⁶ Az ASF világiasságára jellemzőek az olyan tételek, mint „A keresztény (Bonhoeffer szerint) nem a vallásos ember, hanem az ember mint olyan.” Sieze, Joop: Bericht über das Jahrestreffen 1965/66 EZA 97/196, vö. Kammerer i. m. 112.

tette a résztvevők számára az adott helyzetben gyakorolható szabadságot. Az ASZ magyarországi tevékenysége a szó legszorosabb értelmében „rejtetekutak” mentén zajlott, és mint azt tanulmányomban igyekszem majd megmutatni, maga az informális kapcsolatok fontos közösségteremtő és identitásszervező eleme volt.

Kutatási témámat az *histoire croisée* értelmében nem vettem alá valamiféle előzetes hierarchiának, hanem igyekeztem a kapcsolatokat a maguk sokrétűségében bemutatni. Mindez feltételezi, hogy a kapcsolatokban nem valaki ad és valaki kap, mint a kultúrtranszfer modell esetében, hanem mindkét fél a maga sajátos érdekeit és szempontjait érvényesíti.

Irodalom és források

Az eddig legteljesebb monográfiát az ASZ történetéről Gabriele Kammerer írta és a mozgalom alapításának 50. évfordulójára jelent meg 2008-ban, vagyis kutatásom kezdetén még nem létezett. A munka első-sorban az Evangelisches Zentralarchiv Berlinben (EZA) található anyagok alapján elemzi a mozgalom történetét, a különböző fejlődésvonalakat és konfliktusokat keleten és nyugaton.⁷ Az ASZ magyarországi kapcsolatait ebben a munkában egyáltalán nem játszanak szerepet. Részletelemzések terén megemlítenők az ASZ egyik régi munkatársának, Konrad Weiß-nak,⁸ valamint 1983–1990 közötti vezetőjének, Werner Liedtkének⁹ a visszaemlékezései, továbbá egyes részkérdésekről írt tanulmányok, így mindenekelőtt az ASZ lengyel kapcsolatainak története, valamint az ASZ ellenzéki „potenciáljának” vizsgálata, továbbá egyik alapítójáról, Lothar Kreyssigról szóló életrajz,¹⁰ és egy diplomamunka az ASZ

⁷ Kammerer i. m.

⁸ Weiß, Konrad: Aktion Sühnezeichen in Polen. In: Kerski, Basil – Kotula, Andrzej – Wóycicky, Kazimierz (Hrsg.): *Zwangsverordnete Freundschaft? Die Beziehungen zwischen der DDR und Polen 1949–1990. Veröffentlichungen der Deutsch-Polnischen-Gesellschaft Bundesverband e. V.* Bd. 1. Osnabrück, Fibre Verlag, 2003. 243–249.

⁹ Liedtke, Werner: Die Aktion „Sühnezeichen“ in der DDR. Betrachtungen eines Hauptbeteiligten. In: Dähn, Horst – Gotschlich, Helga (Hrsg.): *„und führe uns nicht in Versuchung...“ Jugend im Spannungsfeld von Staat und Kirche in der SBZ/DDR 1945 bis 1989.* Die Freie Deutsche Jugend. Beiträge zur Geschichte einer Massenorganisation, hrsg. vom Institut für zeitgeschichtliche Jugendforschung. Bd. 4. Berlin, Metropolis Verlag, 1998. 283–308.

¹⁰ Weiss, Konrad: *Lothar Kreyssig: Prophet der Versöhnung.* Gerlingen, Bleicher, 1998.

pedagógiai koncepciójáról, mely a tábori jelentések szisztematikus elemzését is tartalmazza.¹¹ Az ASZ külföldi kapcsolatai közül csak a – vélhetőleg legfontosabb – lengyel kapcsolatok kiértékelésére történt kísérlet.¹² Nagy idevágó levéltári anyagot tekint át Piotr Zariczny a keletnémet és a lengyel ellenzék kapcsolatairól szóló könyvében.¹³

Jóllehet az ASZ tevékenységének írásos dokumentálása során – legalábbis a munkatársak értékelése szerint – a lehető legkörültekintőbben és legóvatosabban járt el, az ASZ nyári táboraiban végzett munkát rendszeresen könyvelték tábori beszámolók és statisztikák olykor följegyzések és levelek formájában. A nyári táborokra illetve azok szervezésére vonatkozó anyag megtalálható a berlini ASF Központban. A legtöbb az ASZ történetére vonatkozó anyag az EZA-ban található. A magyar kapcsolatok periferikus jellegét jól mutatja, hogy magyar anyag itt nem található.

Kutatásaim során felhasználtam a berlini ASF központban található következő anyagokat: a magyar tábori résztvevők névjegyzékeit, a tábori jelentéseket és a statisztikákat. Az NDK-beli táborokról írott jelentések különböző terjedelemben és különböző stílusban, de feltehetőleg egy tematikus kérdéskatalógus szerint készültek. A tábort az ellátás, a gyakorlati munka, a tematikus munka, a szabadidő eltöltése valamint a csoporton belüli érintkezés, megértés, a csoportdinamika szerint értékelték, emellett többnyire személyes perspektívából íródtak. Az interkulturális tapasztalatokat egyrészt nemzeti reprezentációk stb. illetve a kommunikációs nehézségek mentén jelenítik meg. Alig maradtak fenn följegyzések külföldi táborokról. A magyarországi táborok közül néhány, a résztvevők neveit és a táborok helyeit tartalmazó listán túl csupán egyetlen följegyzés maradt fenn. Ezért és az ASZ egykori munkatársainak erre vonatkozóan részben ellentmondó visszaemlékezései miatt nem mind-egyik magyarországi tábor helyszíne rekonstruálható. A munkatársak elszórt jelentései külföldi utakról és levelek a külföldi kapcsolatfelvétel szándékáról viszont fontos kiindulópontul szolgáltak.

¹¹ Töbsch, Tabea: *Aktion Sühnezeichen in der DDR. Eine inhaltliche Analyse der Sommerlagerarbeit der ASZ im Zeitraum 1981–1989*. Vordiplomarbeit im Fach Allgemeine Pädagogik 2003. Betreuer: Prof. Dietmar Waterkam.

¹² Weiß i. m. 2003; Schneider, Claudia: *Konkurrenz der Konzepte? Die Arbeit der Aktion Sühnezeichen in der DDR*. Magisterarbeit am Institut für Politikwissenschaft der Universität Leipzig 2005. Betreuer: Prof. Dr. Sigrid Meuschel, Prof. Dr. Mária Huber.

¹³ Zariczny, Piotr: *Oppositionelle Intellektuelle in DDR und in der Volksrepublik Polen. Ihre gegenseitige Perception und Kontakte*. Toruń, 2004. Különösen a 2. fejezet.

Felhasználtam továbbá Stephan Bickhardtnak, az ASZ egykori munkatársának Lipszében a Polgárjogi Mozgalom Levéltárában (Archiv Bürgerbewegung in Leipzig – ABL) őrzött ASZ-anyagait, melyek többek között tartalmazzák az ASZ-táborokban használt, Magyarországról szóló információs anyagokat, valamint a vezetőségi ülésekre készített feljegyzéseket, kéziratokat.

A magyar állambiztonsági szolgálatok levéltárában (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – ABTL) jelentős anyag található a magyar egyházakról, illetve azok külföldi kapcsolatairól. Jóllehet mind az ASZ-kapcsolatháló jelentősebb gócpontjaival (Pannonhalma, Debrecen, a budapesti teológiák), mind egyes személyekkel, mind a protestáns egyházak NDK-beli kapcsolataival foglalkozó anyagokat átnéztem, ennek ellenére az ASZ-re és magyar kapcsolataira csak elvétve találtam utalást. Ennek egyik oka, hogy a levéltárban található egyházi dossziék az 1970-es évek második felétől rendkívül megcsappannak. A másik: bár itt-ott fölmerül, hogy az ASZ tevékenysége és magyar kapcsolatai állambiztonsági szempontból figyelmet érdemelnek, a pillanatnyilag hozzáférhető anyagban semmi jele, hogy a szerv bármikor is célzottan és átfogó jelleggel gyűjtött volna idevágó információkat.

Az ASZ-ről először egy a „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása” elnevezésű objektumdossziében tesz említést. A keltezés nélküli, feltehetőleg oroszról fordított közlés, mely egy 1966 júliusában megtartott „közös [feltehetőleg: szovjet–magyar] értekezleten” született megállapodás kapcsán készült, sorra veszi a kölcsönös tájékoztatás és közös „feldolgozás”, illetve az együttműködés lehetőségeit a különféle nemzetközi jellegű egyházi szervezetek révén megvalósuló „a szocialista országok ellen irányuló bomlasztó tevékenység” elhárítására. Az itt „Vezeklési mozgalom”, illetve „Czüenezeiche” (sic!) néven szereplő ASZ (a Gusztáv Adolf Werk, a Hilfswerk mellett) „az imperialista államok vezető körei” által „aktívan” felhasznált „vallásos szervezetek” egyikének minősül. A dokumentum viszonylag pontos leírást ad az ASZ profiljáról, miszerint az igyekszik kivenni „részét a templomok építésében, egyházi épületek, kisebb vállalatok építésében (mint a fasiszta rombolásért vezeklő aktus)”, nem tud viszont az ASZ kelet-németországi szervezetéről. A tény, hogy Müller Hanglof [sic!], a nyugati szervezet egyik vezetője gyakran utazik szocialista országokba, a közlés összekapcsolja azzal a feltételezéssel, „hogy az NSZK hírszerzéssel áll kapcsolatban”. Az irat ezzel kapcsolatosan anyagokat kér a fent említett

három „és más evangélikus szervezetek által a szocialista országok ellen folytatott tevékenységről”.¹⁴

A második említés az ASZ-ről egy Rajnai (olykor dr. Rajnai) fedőnevű hálózati személynek a Hajdú-Bihar megyei szervek által 1977. szeptember 22-én megnyitott, elsősorban a debreceni kollégium életére vonatkozó jelentéseiből álló munkadossziében található. Az 1978. február 6-án kelt, a későbbiekben még részletesebben elemzendő jelentés a keletnémet szervezet debreceni kapcsolatairól készült és egyúttal a kollégium ún. „politikailag szilárd gondolkodású” teológusainak ezzel kapcsolatos reakcióiról is beszámol.¹⁵

Végül 1985-ből származik egy november 10-ei, Harangozó Szilveszter r. altbgy és miniszterhelyettes által jóváhagyott „napi operatív információs jelentés” „belső ellenséges tevékenységről”, mely szerint „KSCHENKA INGOLF NDK-beli református lelkész felkérte M. Tamás F-dossziés személyt, hogy a Budapesten f. hó 17–20. között megrendezésre kerülő 'zsidók és keresztények nemzetközi szemináriumra' beutazó Dr. STEFAN SCHREINER és két társa részére f. hó 21–24. között teremtsen lehetőséget magyar ellenzéki személyekkel való találkozásra”. Jóllehet ez időben mind Stefan Schreiner, mind Ingolf Kschenka az ASZ munkatársa volt, a jelentés nem tesz említést a szervezetről. Feltételezhető, hogy Ingolf Kschenka ellenzéki kapcsolatokat közvetítő tevékenysége az NDK és Magyarország között az ASZ-től függetlenül került az állambiztonság látókörébe. A tervbe vett intézkedések között szerepel a találkozó létrejöttének „operatív lehetőségek” általi megakadályozása mellett az NDK illetékes állambiztonsági szervének tájékoztatása is.¹⁶

A Bundesbeauftragte für Stasi-Unterlagen (BstU) levéltárában található, az ASZ magyarországi kapcsolataira vonatkozó dokumentumokból ugyanakkor kiderül, hogy a két ország állambiztonsági szerveinek idevágó információcseréje ennél jóval szélesebb körű lehetett az 1980-as években. Fennmaradt egy 1985. július 5-én kelt, az NDK szervektől a magyar szervekhez intézett információkérés magyar keresztény fiatalok ún. építőtáborokban való részvétele ügyében, amely hálózati információkra hivatkozva 21 magyar fiatal július–augusztusra tervezett beutazásáról tájékoztat, és ebből felsorol 12-öt névvel, születési adatokkal és lakcímmel, továbbá megadja a keletnémet kapcsolatot, név, lakcím és

¹⁴ ÁBTL 0–13586/3 sz. dosszié, 148. f.

¹⁵ ÁBTL M-41622 sz. dosszié, 21. f.

¹⁶ ÁBTL 2.7.1. NO17 III/III -192–219/8/85.

életkor feltűntetésével és egy budapesti illetőségű, ám név szerint nem ismert (női) szervezőt. Az információkérés a nevezett személyek esetleges antiszocialista tevékenységére vonatkozik.¹⁷ 1986-ból pontos keltezés nélkül fennmaradt a magyar szervek oroszból fordított információkérése egy NDK-állampolgár ügyében, aki 1986. március 11-én Magyarországon tartózkodott, és Bulányi György bázisközösség abban érdekelt tagjait meghívta egy NDK-beli táborba. Végül egy 1986. december 10-én kelt levélben az NDK-szervek a magyar szervek kérésére átfogó tájékoztatást adnak az ASZ-ről és az ASZ magyar kapcsolatairól és közlik 8 olyan magyar állampolgár nevét (lakcímmel), akik 1986-ban NDK-ban voltak az ASZ berlin-weissensee-i, illetve görlitzi táborában, valamint további 13 olyan magyar állampolgár névsorát (lakcímmel), akik NDK-beli táborokba jelentkeztek.¹⁸

Fennmaradtak továbbá jelentések az éves ASZ-találkozókról és azok esetleges magyar résztvevőiről.¹⁹ Mindezek alapján megállapítható, hogy az ASZ Németországot átfogó kapcsolatrendszerén túl elsősorban a szocialista országokhoz, s főleg azok ellenzéki köreihez fűződő kapcsolatai révén került a Stasi, majd az 1980-as évek közepén a Magyar Állambiztonsági Szolgálat szorosabb látókörébe.

Oral History

Részben az írásos anyag hézagossága, részben a kérdésfeltevés miatt témám kutatására az egyik legalkalmasabb eszköznek a kvalitatív módszerek, mindenekelőtt az interjúk tűntek. Az interjúkat egy meghatározott vezérfonal segítségével készítettem, félig nyitott formában. Elsődleges figyelmet szenteltem az interkulturális kommunikáció és konfliktusok kérdésének, különös tekintettel az ASZ központi céljaira. Az interjúalanyok kiválasztása a kutatás kérdésfeltevésének valamint az írott források előzetes átvizsgálása alapján történt. Némely esetben csak email-kapcsolatot sikerült teremteni. A megkérdezettek főbb csoportjai:

¹⁷ BstU Archiv der Zentralstelle MfS HA XX Nr. 16922, 165–167.

¹⁸ BstU Archiv der Zentralstelle MfS HA XX Nr. 17562, 13–19.

¹⁹ 1981, 1983, 1985 – BstU Archiv der Zentralstelle MfS HA XX/ZMA Nr. 1693, 13–19, 36, 57.

- a) az ASZ-táborok egykori magyar résztvevői, elsősorban olyanok, akik többször is részt vettek a táborokban (Csökmei Edit és Csökmei Márta, Balog Zoltán, Győri István, Dévényi István stb.);
- b) az ASZ fontos magyarországi kapcsolattartói (Várszegi Asztrik, Győri István);
- c) olyan magyar egyházi személy, aki esetenként helyt adott az ASZ nyári táborainak (Győri János);
- d) az ASZ egykori vezetői és munkatársai (Friedrich Magirius, Werner Liedtke, Hans-Detlef Peter, Stephan Bickhardt, Romi Romberg);
- e) az ASZ egykori magyar munkakörének munkatársai (Birgit Matz, Ingolf Kschenka);
- f) és olyan magyar állampolgárok, akik nem a nyári táborokon keresztül, hanem más úton-módon kerültek kapcsolatba az ASZ-tel (Mártonffy Marcell, Varga Péter, Majsai Tamás stb.).

Azokat az interjúkat, melyek fontosaknak bizonyultak a kérdésfeltevés szempontjából, részben vagy egészben legépeltettem. A megkérdezetteknek részben olyan eseményekre és élményekre kellett visszaemlékezniük, amelyek több mint 30 évvel ezelőtt történtek. Ezért az interjúkat nem végeredménynek tekintettem, hanem tovább elemzendő forrásnak. Az interjúk állításait a meglévő írásos anyag valamint más interjúk alapján igyekeztem ellenőrizni, az írásos dokumentumokat, ha voltak ilyenek, az interjúalanyoknak is megmutattam, hogy személyes kommentárjaikat halljam. Az interjúk célja nem az volt, hogy tartalmi-konkrét információkat gyűjtsek, hanem főleg a személyes emlékek és azok cselekvést orientáló jellege érdekelt.²⁰

Az ASZ, az állam és az egyház

Az ASZ több ponton is kényelmetlen volt a keletnémet állam számára. Egyrészt azért, mert megkérdőjelezte az antifasizmus állami monopóliumát, másrészt azért, mert alapvetően nemzetközien működött. Az államilag elrendelt antifasizmus szempontjából zavaró volt, hogy az ASZ „rólunk, németekről” beszélt és nem javíthatatlan fasisztákról az egyik, bátor ellenállókról a másik oldalon. Másrészt az antifasizmus

²⁰ Vö. Kovács András: Szórol szóra. *BUKSZ* 1992. 1. sz. 88–94.

tökéletesen kiüresedett rituáléja helyett belső számvetésre és folyamatos emlékezésre ösztökélt.

Az állambiztonság szempontjából azonban jóval kényesebb kérdésnek tűnhetett a mozgalom nemzetközi jellege. Egy 1981-es, a teljes egyházra vonatkozó Stasi-áttekintésben az ASZ elsősorban lengyel kapcsolatai miatt szerepel.²¹ Az ASZ az *Amt für Kirchenfragen* (az NDK Állami Egyházügyi Hivatala) intézményén keresztül érvényesülő állami kontrollt leginkább úgy próbálta minimalizálni, hogy amikor vezetőjének évente kétszer be kellett számolnia az akció tevékenységéről, akkor átadta éves kiadványát, amely természetesen eleve csak igen megszűrt információkat tartalmazott. Így például soha nem került bele a külföldi résztvevők listája, akiket egyébként a rendelkezéseket megszegve a nyári táborok színhelyén se jelentettek be. Hasonlóképp nem számoltak be a külföldi utakról sem, a vízumot mindig egyénileg kérték és a külföldön szervezett táborokról csak elvétve maradtak fenn följegyzések. Bár az NDK hatóságok 1969–70-ben több ízben próbáltak nyomást gyakorolni az ASZ-re, az akció vezetőinek sikerült kibújniuk a beszámolási kötelezettség szigorítása alól, mégpedig oly módon, hogy az Evangélikus Egyház belső missziójától átigazoltak a nagyobb szervezethez, az Evangélikus Egyházak Szövetségéhez.²²

Az ASZ „ellenzékiisége”

Az ASZ tevékenysége az NDK-ban mindig is az engedélyezett és a tiltott határán mozgott. Kérdés, hogy sajátos munkastílusa, önmeghatározása vajon mennyiben járult hozzá ahhoz, hogy számos munkatársa közreműködött az 1980-as évek keletnémet béke- és polgárjogi mozgalmában.²³ Konrad Weiss, aki maga is ezt az utat járta be, úgy fogalmaz: az ASZ ugyan nem volt ellenzék, de az ellenzékiiség iskolája

²¹ Kelt 1981. július 15. MfS HA XX/4 Nr. 1224, 15. Bundesbeauftragte für Stasi-Unterlagen (BstU) Archiv der Zentralstelle.

²² Kammerer i. m. 146–149.

²³ Konrad Weiß újságíró és filmes 1964 óta dolgozott az ASZ-ben, 1986-ban annak az „Initiativgruppe gegen Geist und Praxis der Ausgrenzung” [Kezdeményezés a kirekesztés eszméje és gyakorlata ellen] elnevezésű csoportnak a tagja, melyből 1989 kinőtt a „Demokratie jetzt” [Demokrácia, most]. Ugyanebben a polgárjogi mozgalomban működött három másik régi ASZ-munkatárs is: Ludwig Mehlhorn, Stefan Birckhardt, Michael Bartoszek.

volt.²⁴ Az egykori keletnémet ellenzékhez sorolható interjúpartnereim, Stephan Bickhardt és Ingolf Kschenka, ezt a megközelítést tovább finomították, szerintük a szervezetet inkább a szabad vitatkozás, a szabad szó iskolájának lehetett nevezni.²⁵ Az ASZ magyar kapcsolatait vizsgálva ezt a kérdést ki lehet egészíteni egy másikkal: vajon milyen fogadtatásra talált tevékenysége, gondolatvilága Magyarországon? A kérdés megválaszolásához érdemes különbséget tenni az ASZ-nek a német történelemben gyökerező speciális üzenete és a szervezet munkastílusában, a munkatársak habitusában megjelenő alternatív jellege között.

Az ASZ ellenzékiségével kapcsolatosan két kontextus érdemel figyelmet. Egyrészt a keletnémet evangélikus egyház általános szerepe, másrészt az 1980-as évek ellenzéki békemozgalma. A kelet-németországi evangélikus egyház 4,4 milliós létszámával az NDK harmadik legnagyobb tömegszervezete volt és egyúttal a keleti tömb legnagyobb protestáns egyháza, amely megmaradt intézményei, befolyása folytán egészen egyedülálló lehetőségekkel rendelkezett. Jóllehet a keletnémet evangélikus egyházat (ellentétben a katolikkal, amely mindvégig az össznémet katolikus egyház része maradt) a pártállamhoz való nagyfokú alkalmazkodás jellemezte, s ezt a „*Kirche im Sozialismus*” típusú lózungok is kifejezték, ennek ellenére jelentős önállóságot élvezett az államon belül. Az 1980-as években az NDK társadalmában kialakuló különféle indíttatású civil csoportoknak éppen az evangélikus egyház nyújtott védelmet. Nem véletlenül szerveződött jóformán minden ellenzéki mozgalom egyházi terekben és egyházi szervezetekben. Az egyházi vezetők beszerzése az NDK-ban korántsem volt olyan sikerágazat mint pl. Magyarországon,²⁶ és a keletnémet protestáns egyház ún. társadalmi szerepvállalása összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint akár a magyar református vagy a magyar evangélikus egyházaké.

²⁴ „Az Aktion Sühnezeichen az NDK-ban bizonyára sosem volt ellenzék, jóllehet a Német Szocialista Egységpárt állama akadályozta és gyűlölte. [...] Az ellenzéki-ség iskolája volt, amelyben fiatal emberek megtanultak önállóan, nem megalkuvó módon gondolkodni és cselekedni [...] Sokan, akik 1989-ben részt vettek a békés forradalomban és a valójában létező szocializmus diktatúrájának eltávolításában, valaha az Aktion Sühnezeichenben kezdtek.” (Ford. K. E.) Weiss i. m. 367.

²⁵ Interjú Stephan Bickhardt-tal, az ASZ egykori vezetőségi tagjával (2008) és Ingolf Kschenka-val (2008).

²⁶ Vö. Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a béliügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, Corvina, 2008. 307.

Az 1980-as években radikalizálódott az a sokféle bázismozgalom, amely az NDK evangélikus egyházán belül tevékenykedett, elsősorban a béke, de részben a környezetvédelem ügyében is. Minthogy ez egybeesett a békemozgalom nyugat-európai terjedésével, az évtized második felére a keresztény békemozgalom komoly ellenzéki erővé lett. E tekintetben az ASZ már témáinál fogva is könnyen „fertőzhető” volt.

Az ASZ nemzetközi kapcsolatai és Magyarország

Az 1960-as években az ASZ és az ASF között kialakult egyfajta földrajzi munkamegosztás, ennek értelmében az ASZ partnerei a keleti-tömb országai lettek, mindenekelőtt Lengyelország és Csehszlovákia. Ezekhez társult az 1970-es évek elejétől Magyarország.²⁷ A két előbbi állammal ellentétben Magyarország nem tartozott a németek által a második világháborúban lerohant országok közé. Ha az ASZ az 1970-es évek elejétől mégis tudatosan törekedett a magyarországi kapcsolatok kiépítésére, az inkább a helyzet logikájából, mintsem a mozgalom eredeti célkitűzéseiből következett.²⁸ Magyar keresztény fiatalok meghívása az ASZ táborába helyzeti analógia alapján történt. Hiszen Magyarország azon (szocialista) országok sorába tartozott, ahova viszonylag könnyen lehetett ki- és beutazni, és egyházi szerkezete hasonlított a kelet-németországra.²⁹ Magyarország jelentőségét nem utolsó sorban az adta, hogy itt maradt meg a keleti tömb egyetlen rabbi-képzője.³⁰ Jellemző módon a budapesti Singer Ödön volt a kelet-berlini Ryke utcai zsinagóga főrabija 1965 és

²⁷ A nyári táborok összlétszáma az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek közepéig 300–400 fő között mozgott, az 1970-es évek második felétől az 1980-as évek közepéig 500–700 főt tett ki, ebből a külföldiek aránya 1980-ig többé-kevésbé azonos maradt és stabilan a résztvevők harmadát, negyedét tette ki, 1981-től viszont számszerűen és arányában is csökkent, ami elsősorban a lengyel résztvevők elmaradásával, a hadiállapot bevezetésével magyarázható. Ugyanakkor az évtized utolsó éveiben az összes résztvevők száma is csökkent.

²⁸ Erre számos interjúalany is reflektált, egy részük a magyarok helyzetét találta ellentmondásosnak, más részük a németek magatartását.

²⁹ Ezen a nyugati keresztény egyházak dominanciája, az ortodox egyház jelentéktelensége értendő. Vö. Hans-Detlef Peter, az ASZ egykori ügyvezetője, 2008.

³⁰ Mint Friedrich Magirius fogalmazott: számára, aki 1973-tól 1982-ig az ASZ vezetője volt, elsődlegesen ez adta Magyarország jelentőségét. Vö. Magirius, Friedrich 2008.

1969 között.³¹ Az ASZ kapcsolatba került vele, továbbá Seifert Gézával, a pesti izraelita hitközség vezetőjével és Schweitzer József főrabbiával is. Mindamellet a magyar zsidó hitközséggel ápolott kapcsolatok zömében valójában csupán jelképes cselekedetekre koncentráálódtak.³² 1984-ben a magyar zsidók deportálásának 40. évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepeken az ASZ képviselőiben részt vesz Stefan Schreiner és K. H. Lauschus. 1985-ben, a „*Kennzeichen H*” [Országjele H] címmel rendezett éves ASZ-találkozó alkalmával a magyar katolikus, református egyház és a zsidó hitközség részéről hívtak meg előadókat.

Ezzel szemben a magyarországi keresztény egyházakkal az első kapcsolatok szinte maguktól „adódtak”, és úgy tűnik, az ASZ nyári táborokban részt vevő első magyarok (1969-től) még különösebb irányítás nélkül kapcsolódtak az akcióhoz. Az 1970-es évek elején fogalmazódott meg az elképzelés az ASZ vezetőségén belül, hogy Lengyelországhoz és Csehszlovákiához hasonlóan Magyarországot is stabilabban be kellene vonni a kapcsolathálóba. Az első lépések valamiféle ASZ hálózat kialakítására az 1970-es évek elejére tehetőek. Ekkortól fordulnak meg az ASZ vezetőségének tagjai rendszeresebben a debreceni református kollégiumban. Előbb Rózsai Tivadar vallásnár, majd az évtized közepétől a nyári táborokba rendszeresen visszatérő kollégistákból kialakult kör osztotta el a „helyeket”. E körnek egyik fontos figurája Győri István volt, aki maga 6 ASZ táborban vett részt, s akit az ASZ éveken keresztül debreceni összekötőjének tekintett. Hasonlóképp kialakult egy kör Budapesten is, a református teológia ASZ táborokba járó hallgatóiból, de jellemző módon a két kör szinte alig tudott egymásról, még kevésbé arról, hogy a nyári táborokban részt vettek magyar katolikusok is.

Míg az ASZ református hálózatából mindvégig kimaradnak maguk az egyházi vezetők, addig a katolikus kapcsolatot 1976-ban egy akkor fiatal bencés paptanárról, Várszegi Asztrik teremtette meg, aki rendszeresen kijárt

³¹ Singer Stasi-kapcsolatairól lásd Wolfsohn, Michael: *Die Deutschland-Akte. Tatsachen und Legenden: Juden und Deutsche in Ost und West*. München, Edition Ferenczy bei Bruckmann, 1995. Regényes feldolgozásban: Szántó T. Gábor: *Mőszer*. Budapest, Magvető, 1997.

³² Az 50 éves évfordulóra összeállított ASZ-krónika két magyarországi munkáról is tud, amelyet 1982-ben a „budapesti zsidó temetőben”, illetve 1983-ban a „budapesti zsidó hitközségben” végeztek német fiatalok. Az ASZ akkori magyar referense, Birgit Matz ugyanakkor csak egy próbálkozásra emlékezett, amelyet a fogadó oldal közvetlenül a munka megkezdés előtt lemondott. Vö. Levélinterjú Birgit Matz-cal 2007.

az NDK-ba főként Erfurtba, az ottani Papi szemináriumba. „Egy ilyen alkalommal ismertettek meg az Aktion Sühnezeichen mozgalommal, amely az evangélikus egyház mozgalma volt. Egyrészt a gondolat, másrészt a kapcsolatok és a nyelvtanulás ösztönzött, hogy mindkét iskolánk diákjai között ismertté tegyem ezt a mozgalma” – írja levelében.³³ Az első négy bencés diák 1976-ban vett részt az ASZ nyári táborában és attól kezdve a kapcsolat rendszeressé vált. Mind a győri, mind a pannonhalmi bencés gimnáziumból tanáraik tudtával és támogatásával jártak ki gimnazisták az NDK-ba. Az ASZ vezetői, illetve munkatársai évente ellátogattak Győrbe és Pannonhalmára, hogy a kapcsolatokat ápolják és a tábori helyeket elosszák.³⁴ A tanárok közül az 1980-as években az ASZ rendezvényen kinn járt és különféle programokban részt vett pl. Pásztori Walter atya és Mártonffy Marcell fiatal paptanár is. Ekkoriban a kölcsönösség alapján az NDK-ból is jöttek fiatalok Győrbe, s ott a gimnáziumban különféle felújítási munkákban segítettek.

Az ASZ magyar kapcsolatrendszerének mindvégig ez a három egyházi elit iskola alkotta a magyát. Emellett léteztek személyes kapcsolatok az evangélikus egyházzal, mindenek előtt Kőszeghy Tamással, s mindvégig akadtak példák arra, hogy keresztény fiatalok az NDK-ban ismerkedtek meg a mozgalommal, s a kapcsolatot mintegy hazavitték. Ez utóbbira jó példa az 1980-as évek elején egy budai plébánia, ahol a plébános már csak a Jenában német szakos részképzésen tartózkodó egyetemistákon keresztül „ismeri” az ASZ-t és adja tovább a kapcsolatot.

A két – a zsidó hitközséghez és a keresztény egyházakhoz – fűződő szál sajátos módon legfőljebb az ünnepélyes megemlékezések szintjén kapcsolódott össze.

Magyarok a nyári táborokban

Magyarok 1969-től jártak az ASZ táboraiba, számuk az 1972-től nagyjából 25–45 fő között ingadozott, a nyolcvanas évek derekán volt a legmagasabb, de 1981, a rendkívüli állapot lengyelországi bevezetése

³³ Várszegi Asztrikkal levélinterjút készítettem 2007. decemberében.

³⁴ Az ASZ egykori munkatársai hol közvetlenül, hol közvetve, de lényeges különbséget tesznek a debreceni és a pannonhalmi egyházi kapcsolatok között. Interjú Birgit, Matz-cal, az ASZ 1982–87 közötti magyar referensével (2007) és Friedrich Magirius-szal (2008).

után volt olyan év, amikor 80 fölé emelkedett.³⁵ Ez a szám 1989 után drasztikusan csökkent, és azóta az ASF nyári táboraiban jóformán nincs magyar résztvevő. Természetesen már ez a tény is figyelmeztethet arra, hogy az egymás iránti fokozott érdeklődés a 1970–80-as években az adott lehetőségekből illetve azok hiányából fakadt.

Azt, hogy ki mit élt meg az ASZ nyári táboraiban, persze nagyon erősen múltott azon, hogy honnan jött. Ebben az értelemben egészen más jelentősége volt a tábornak olyan fiatalok számára, akiknek ez volt és hosszú ideig ez is maradt az egyetlen lehetőség a külföldi utazásra, és más azoknak, akik előtte már megjárták Nyugat-Európa valamely országát.

Megint mást jelentett azoknak, akik az 1970-es évek levegőtlen magyar egyházi életéből csöppentek egy jóval élettelebb keresztény miliőbe és mást azoknak, akik az 1980-as években ifjúságba jártak. Mást a reformátusoknak és mást a katolikusoknak. Mást azoknak, akik a két hetet jó alkalomnak tekintették nyelvtudásuk tökéletesítésére és mást azoknak, akiket ez nem motivált. Ugyanakkor a magyar résztvevők narratívája, bármennyire heterogén, többnyire néhány jellegzetes ponton eltér az ASZ-étől – mindenekelőtt az ASZ deklarált céljai tekintetében. Ez ugyanis a megkérdozteteknek csupán elenyésző kisebbségére tett maradandó benyomást, illetve keltette fel érdeklődésüket, s ezek maguk is reflektáltak a maguk marginális helyzetére.³⁶ Az interjúk zöméből az derült ki, hogy ezt a témát a legtöbb résztvevő distanciával kezelte. Kifejezhető volt ez úgy, hogy mellékesnek vagy úgy, hogy a helyi értékét eltúlzottnak érezték, mondván a dologban számukra nem volt semmi újdonság. Esetenként magát az engesztelést érezték erőltetettnek, vagy azért, mert épp a németek csinálják, vagy azért, mert épp azok a németek, akik maguk nem tettek (nem tehetek) semmit a háborúban. Más esetekben az derült ki, hogy az ASZ narratíva Magyarország második világháborús szerepének megítélését, pontosabban békés meg nem ítéletét zavarja meg. Itt a két narratíva egymást kizáró módon működött. Vagy az ASZ-ét kellett diszkreditálni, vagy azt a narratívát, miszerint Magyarország nem tehetett második világháborús szerepléséről. Mindössze ketten mondták, hogy az ASZ épp a holokauszt tematizálásával tett

³⁵ 1983-ban 611 fős összlétszám mellett 55, 1986-ban 448 fős összlétszám mellett 84 fő, majd a rendszer utolsó éveiben 20 fő alá esett vissza. Ezeket az éveket leszámítva a lengyelek, majd 1981-től a csehek és szlovákok létszáma mindvégig nagyobb volt.

³⁶ Interjú Majsai Tamás református teológussal, 2008.

nagy hatást rájuk, s egy valaki fogalmazott úgy, hogy ha tematikusan nem is, de a koncentrációs tábor meglátogatásával élményszerűvé tette a holokausztról szerzett ismereteit.³⁷ Érdekes módon voltak, akik a témát afféle ürügynek érezték, amellyel az evangélikus mozgalom csupán magát akarta volna az antifasiszta állam számára fogyaszthatóbbá tenni. Összességében úgy tűnt, hogy a legtöbb résztvevő számára a holokauszt miatti engesztelés sem elég fontos, sem elég vonzó nem volt ahhoz, hogy a részvételük lényeges okai között szerepeljen.

Jóllehet a nemzeti történeti narratíva többnyire erősebbnek bizonyult az ASZ narratíva univerzális igényénél, a mozgalom aktuálisabb témái s főleg a megközelítési mód sokszor felülírhatta ezeket a különbségeket. Ezzel kapcsolatban igen tanulságos az az egybevetés, amelyet egy egykori debreceni református kollégista a kétféle (az általuk Debrecenben és az NDK-ban megélt) emlékezési kultúra kapcsán tett. Míg a debreceni kollégium elrendelt állami ünnepeket se meg nem tartani, se komolyan venni nem mert, s ennek következtében november 7-én az iskola mindig moziba ment, hogy éveken keresztül mindig ugyanazt az orosz háborús filmet nézzék meg, addig az ASZ keretein belül szabadon lehetett történeti kérdésekben is véleményt formálni.

Voltaképp éppen ez – a demokratikus játékszabályok, a polgári magatartásformák és egy modernebb egyházi élet – jelentette sokak számára a legfőbb vonzerőt az ASZ táboraiban.

A nyári táborokban való részvétel egyik legfőbb oka sokszor maga a nyelvtanulás volt, amely konvertálható tudást jelentett. Ez a szempont némely esetben olyan fontos volt, hogy egyes visszatérő résztvevők vigyáztak, nehogy túl sok magyarral kerüljenek össze és ezzel is csökkentsék esélyeiket a nyelvtanulásra.³⁸ Másrészt az ASZ sokak számára az első külföldi utazást jelentette, de minden esetben egy viszonylag olcsó utazás lehetőségét. Hiszen a kiutazóknak csak az útiköltséget kellett állniuk, s sokuk számára még az sem volt egészen jelentéktelen összeg (egy berlini út az 1970-es években kb. 400 Ft-ba került). Ez az utazás ugyanakkor egyszerre jelentett az otthoni viszonyok, a szülői ház, az iskola tekintélye alóli fölszabadulást és egy védett (keresztény) környezetet.

Azon reformátusok számára, akik többször jártak ki az ASZ táboraiba, fontos motívum volt a keletnémet egyház szabadabb és demokratikusabb

³⁷ Interjú Vető András evangélikus lelkésszel, az ASZ nyári táborainak egykori résztvevőjével, 2008.

³⁸ Interjú Dévényi István egykori pannonhalmi diákkal, 2008.

szelleme. Fontos volt számukra a közös élet és közös munka formája, tovább az emberekben és emberi viszonyokban manifesztálódó tapasztalatok. Az NDK-beli egyházi életet gazdagabbnak, modernebbnek tartották a magyarországinál, mert jobban számolt az ifjúsággal, elevebb és nyíltabb volt mint a magyar.³⁹ Többen kiemelték a kreativitás jelentőségét a tábori életben. Az 1970-es években élményszámba ment a gitár,⁴⁰ a közösségépítő játékok, a vizuális, kézműves kifejezőmódok, amelyek az otthoni szigorúan a bibliára és a bibliamagyarázatra épülő hitéleti formáknál vonzóbbnak bizonyultak.⁴¹

Többek leírásában kulcsszó volt a szabadság.⁴² Rövid időre nemcsak a szülői ház és az iskola kontrollja alól szabadultak föl, de az itthoninál jóval szabadabb politikai légkör részeseivé is váltak.⁴³ Ebbe éppúgy belejátszott az általános tegeződés⁴⁴ (a táborlakók még az ASZ vezetőjét, Friedrich Magiriust is tegezték⁴⁵) és az oldottabb érintkezési szabályok, mint a demokratikus vitakultúra, a képviseleti „rendszer”, amely mint az egyik megkérdezett elmondta, „igazi demokráciára nevelés volt”.⁴⁶ „Ott [...] azzal indítottunk, hogy megalakítottuk a táborvezetővel szemben a saját magunk [képviselőjét] [...] ott lehetett demokráciát tanulni. Szót adni. Nem adni, izé, elmondtad, ő következik”.⁴⁷

A mindennapi érintkezésben is kevésbé merev szabályok érvényesültek. Különösen a 16–18 évesek érzékeny témáiban, a koedukáció, az alkohol stb. terén különbözött ez a magyarországi „nagyon szigorú törvényekkel körülírt egyházi világ”-tól.⁴⁸ Ez a megélt szabadság nem csak

³⁹ Interjú Csökmei Mártával, a debreceni református kollégium egykori tanulóival, 2007; valamint Csökmei Edit református lelkésszel, a debreceni református kollégium egykori tanulóival, 2007.

⁴⁰ Interjú Csökmei Edittel, 2007.

⁴¹ Interjú Csökmei Mártával, 2007.

⁴² Interjú Balog Zoltán református lelkésszel, a debreceni református kollégium egykori tanulóival, 2007.

⁴³ Interjú Csökmei Mártával, 2007.

⁴⁴ Hogy ennek jelentősége érzékelhető legyen: az NDK-ban egyébként még az egykorú fiatalok körében is jóval kevésbé volt elterjedt a tegeződés, mint Magyarországon.

⁴⁵ Interjú Balog Zoltánnal, 2007.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

a debreceni kollégiumhoz, de a magyar református ifjúsági táborokhoz képest is tetemesnek tűnt.⁴⁹

A Sühnezeichen tábor mint ellentársadalom

Külön figyelmet érdemel, hogy miért és miképp élték meg az ASZ-et sokan ellentársadalomként. Az ASZ, mely a magyar résztvevők számára óhatatlanul valamiképp az NDK részeként jelent meg, ugyanakkor határozottan el is különült a legtöbb interjúalany szemében az azt körülvevő világtól. Az ezzel kapcsolatban használt egyik legszemléletesebb kifejezés a politikai ellentársadalom fogalma volt: „a saját társadalmuk állapotával szemben ők magukat egy ellentársadalomként értelmezték, és ezt ki is fejezték. Nem elsősorban verbálisan, de egyszerűen a pusztá létükbe, ahogy voltak”⁵⁰ – mondta az ASZ politikai jellegzetességeire különösen érzékeny egykori résztvevő.

Más így fogalmazott: „ami nekem ilyen alapvető élmény volt mindig, amikor velük találkoztam, az tényleg, mint hogyha egy szigeten éltük volna meg egymást. Tehát hogy egy abszolút külön világ, amit ők maguknak fölépítettek.”⁵¹

Hogy ez a politikai alternativitás nem csupán stílus kérdése volt, hanem az állammal való szisztematikus szembenállást jelentette, az abból is kiderül, hogy némely beszámoló párhuzamot vont az ASZ táborokban tapasztalt politikai magatartás és vitakultúra és a politikai ellenzék között. Az egyik egykori debreceni kollégista pl. így fogalmazott: „Tehát ilyen értelemben egy alternatívát jelentett mindenkinek, egy óriási élményt jelentett, Magyarországon egyszerűen ilyen fórum nem volt, legalábbis mi nem tudtunk róla. Lehet, hogy volt esetleg pesti ellenzéki körökben, vagy valahol, fogalmam sincs. Így utólag lehet, [...] sokan mondják, hogy volt, csak meg kellett volna találni.”⁵² Hasonlóképp az egyébként számára nem hozzáférhető „pesti ellenzéki körök” hangulatát nyújtotta egy csupán az 1985-ös magyar témájú éves ASZ találkozón megforduló fiatal

---

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Interjú Varga Péter egykori pannonhalmi diákkal, 2007.

⁵² Interjú Győri István református teológussal, a debreceni református kollégium egykori diákjával, 2008.

bencés papnak a németekkel töltött este.⁵³ A „pesti ellenzéki körök” mint viszonyítási pont egyébként jól jelzi, mennyire nem létezett a keletnémet evangélikus egyházon belül működő alternatív mozgalmaknak megfelelője Magyarországon.

Az ASZ ellenvilág jellegét a demokratikus formák és az ebből következő nyílt vitalétkör tette lehetővé: „Történelmi kényes témá[k]ról szabadon lehetett beszélni, adott esetben dokumentumokat – megnézni.”⁵⁴ Politikai tartalmát és intenzitását viszont a jelenlévő személyekben és életrajzaikban összesűrűsödő történelmi tapasztalat adta, a szolgálatmegtagadóké és azoké, akik keresztény háttérük miatt nem tanulhattak tovább.

Hiteles beszéd, szabad véleményalkotás és a kényes témákhoz való hozzányúlás – nagyjából ezekben lehetne összefoglalni a magyar református egyházban tapasztaltakhoz képest oly megrendítően új („*óriási élményt*” jelentő – Győri István, 2008) nyílt viták hangulatát.

Végeredményben, ebben az összehasonlításban fogalmazódik meg az ASZ táborok alternatív, rendszerellenes, az otthoni egyházi életre nézve is veszedelmes jellege. Mert a keletnémet egyházzal való összehasonlítás azt tette világossá, hogy egy jóval erősebb állami diktatúrában is lehet „egyházként másként is létezni a szocializmusban”. „Tehát a- az NDK egyházat egy sokkal veszélyesebb egyháznak tartották a magyarországi Protestáns Egyházak, mint mondjuk a nyugatnémetet. [...] Számomra is ez volt később, ezt most egy kicsit visszavetítem, de az alapélmény az NDK-ban, hogy itt egy olyan egyház van, amelyik nem sunnyog a szocializmusban, hanem vállalja ezt a kihívást.”⁵⁵ Vagy másként fogalmazva: „Nem arról van szó, hogy mi, hogy keresztények lehessünk, ezért nem politizálunk. [...] Na most ott pont ez a szakadás nem volt meg.”⁵⁶

Hivatalos és nem hivatalos kapcsolatok Debrecenben

Az ASZ és a magyar református egyház közötti viszony jól szemlélteti az informális kapcsolatok előnyeit és persze hátrányait, mint ahogy azt is, hogy a kettő milyen könnyen egymásba váltható. Bár a kapcsolatok a debreceni református kollégiummal a hetvenes évek elején még egy vallástam-

⁵³ Interjú Mártonffy Marcellel, egykori pannonhalmi paptanárral, 2007.

⁵⁴ Interjú Győri Istvánnal, 2008.

⁵⁵ Interjú Balog Zoltánnal, 2007.

⁵⁶ Uo.

náron keresztül futottak, hamarosan a táborokban rendszeresen résztvevő kollégisták kezébe kerültek, ők osztották el a helyeket és ők hívták meg a táborokba azokat az ismerőseiket, akiket magukhoz tartozónak érezték. Ezzel az önszerveződéssel párhuzamosan alakult ki bennük az a benyomás, hogy ott a kollégiumban sem nézi őket mindenki jó szemmel,⁵⁷ s fogalmazódott meg egyúttal az a következtetés, hogy bár a résztvevők mind a kollégiumból jöttek, az ASZ képviselőjét nem volna helyes a kollégiumban elhelyezni, „és akkor úgy gondoltuk, hogy nem is lenne bölcs dolog őt [Hans-Detlef Peter ügyvezetőt] [...] odahozni.”⁵⁸ Így az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején az a sajátos konspirációs gyakorlat alakult ki, hogy az ASZ-s kollégisták az ASZ képviselőjét a városban, többnyire az egyik ismerős egyetemista lakásában helyezték el, ott, azaz semleges helyen találkoztak vele, s ott osztották el a helyeket is.

Ez az óvatosság minden jel szerint indokolt volt. Mint egy Rajnai fedőnevű hálózati személy aktájából megtudható, az ASZ-szel fenn tartott kapcsolat jelentendőnek minősült, a jelentés pedig „értékesnek”. Az 1978. február 6-án kelt jelentés az ASZ-t mint egykor „antifasiszta és haladó” mozgalmat mutatja be, amely azonban idővel „közvetetten cionista hatás alá került”, az ASZ kollégiumi kapcsolatait pedig röviden így jellemzi: „Egy idő óta megfigyelhető, hogy a debreceni teológusok közül sokan mennek az NDK-ba, többen, mint indokolt lenne az ottani ismeretségeik alapján. Kiderült, hogy a 'Sühnezeichen' mozgalom vezetője, egy MAGIRUS [sic!] nevű férfi, aki Drezdában székel, toborozza Győry [sic!] István teológuson keresztül őket.”

„A napokban tudomásomra jutott, hogy február első napjaiban Bartha Éva nevű volt diákunk járt a Kollégiumban, és abban a kérdésben igyekezett agitálni, ill. diákokat beszervezni, hogy Magyarországon tartsanak tábort a 'Sühnezeichen' patronálása alatt. A szervezés módja az lenne, hogy minden magyar diák, akinek köze van a mozgalomhoz, egyszerre több németet hívjon meg.” A jelentésben leírtakból egyúttal kiderül, hogy az ilyesféle esetek kezeléséhez a kollégium vezetőinek nem volt szüksége külső beavatkozásra. „A tanári kar ezek után szigorúan felülvizsgálja az NDK-ba irányuló kérelmeket” – ígéri „Rajnai”, Bartha Éva tervével kapcsolatban pedig már múlt időben írja: „a szilárd gondolkodású teológusok figyelmeztették azokat, akik hajlamosak lennének erre a kalandra, hogy

⁵⁷ Interjú Győri Istvánnal, 2008.

⁵⁸ Uo.

ez illegális tevékenység, amely nem egyeztethető össze az egyház és az állam közötti jó viszonyal.” Jóllehet a beszámolóhoz fűzött kommentár a további megfigyelést valószínűsítene – „Az ügyet továbbra is figyelni kell”⁵⁹ –, idevágó dokumentumok egyelőre nem kerültek elő.

Bár az egyházi vezetést maguk az ASZ képviselői is a legnagyobb óvatossággal kezelték,⁶⁰ a kollégisták kérésére 1974 táján néhány esetben kénytelenek voltak megsérteni ezt a szabályt.

Előbb a debreceni kollégisták kérték, hogy az ASZ ügyvezetője a kedvükért találkozzon Bartha püspökkel. Vajon miért? Ők mindekelőtt helyzetük legitimálását remélték ettől. Ezért emberüket annak rendje és módja szerint beöltöztették és felkészítették rá, hogyan szólítsa meg a püspök urat. Ebben a rituáléban is elővételezve a keletnémet és a magyar egyház közötti különbséget.

Máskor az ASZ-nek volt szüksége a hivatalos kapcsolatra, egy Magyarországon szervezendő tábor érdekében. Végül úgy tűnik, hogy az egyházi vezetők egy része is a kapcsolatok hivatalosabbá tételében volt érdekelt, ebben nem utolsó sorban a nagyobb kontroll reménye is közrejátszhatott. Az ASZ tehát hol az informális, hol a hivatalos kártyát játszotta ki.

Magyarországi munkák

Az ASZ 1960-as évek közepétől igyekezett az NDK mellett külföldi színhelyeket is találni a nyári táborokhoz. Ezek többségét Lengyelországban, kisebb részét Csehszlovákiában, illetve Magyarországon szervezték.⁶¹ A külföldi munkák esetében egyházi intézményekre, gyűlekezetekre kellett támaszkodniuk és ehhez másfajta kapcsolatokra volt szükségük, mint a tábori résztvevők toborzásakor. Különösen feltűnő ez Magyarorszag esetében. Bár az ASZ volt munkatársaival készített interjúk egyöntetűen a magyar egyházi vezetőkkel szembeni nagyfokú bizalmatlanságról tanúskodnak, az írásos dokumentumok némiképp árnyaltabb képet mutatnak.

⁵⁹ ÁBTL M-41622 sz. dosszié, 21. f. kelt 1978. február 6-án.

⁶⁰ Interjú Friedrich Magirius-szal, 2008.

⁶¹ Az 1960-as évek második felében évi 20–25 táborból 2–3-at tartanak külföldön, míg az 1970–80-as években évi 30–40 táborból minden harmadikat-negyediket külföldön rendezik.

Az ASZ óvatos tapogatózásainak és hivatalos kapcsolatteremtésének köszönhetően jött létre 1975-ben az első magyarországi nyári munka. Kettőn Budapesten az evangélikus gyermek-, illetve szeretetotthonban, hárman pedig Órbottyánban, a Református Egészségügyi Gyermekotthonban dolgoztak két héten át. Az órbottyáni munkáról fennmaradt az egyetlen magyar résztvevő, Győri István Hans-Detlef Peterhez intézett levele.⁶² Ebből megtudható, hogy jóllehet a gyermekotthonban, amely szellemi és testi fogyatékos gyermekek számára épült, több gyereket is ápolhatnának, hiányzik a személyzet. A munkát a résztvevők hasznosnak érezték és az otthon vezetője is elégedett volt velük. Mint az egyik résztvevő, Katharina följegyzí, a magyarok örültek volna, ha következő évben is kapnak 5–6 segítőt az NDK-ból. A délután kirándulásokkal telt, a nyári táborokban szokásos beszélgetések és szemináriumok azonban elmaradtak, a munka Pröhle Károlynál az Ökumenikus tanács főtítkárnál tett hivatalos látogatással zárult. A beszélgetésről készült jegyzetekből kiderül, hogy Pröhle Károly a hivatalos kapcsolattartásra helyezte a hangsúlyt.

Minden fellelhető adat szerint ezt az órbottyáni munkát nem követte másik, s csak találgatni lehet, hogy vajon a túlzott hivatalosság vette-e el a kedvét az ASZ-nek vagy csupán más munkalehetőséget kerestek. Az egyetlen magyar résztvevő több mint húsz év távlatából igen kritikusan ítélte meg a hely kiválasztását: „Na most ebben benne volt az, hogy egy ilyen fogyatékos otthon, az egy szeparált világ ugye, és ha nincsenek magyar fiatalokkal együtt, akkor vannak is, meg nincsenek is. Szóval így nem kapott olyan nyilvánosságot, mint hogyha ez például mondjuk egy gyülekezetben lett volna, ahol ugye eleve megvan az alkalom, hogy sok emberrel találkoznak, esetleg családoknál laknak.”⁶³

Az első órbottyáni próbálkozást később több másik követte. Rendszeresebben a győri bencés gimnáziumban (1978, 1981, 1982, 1984, 1985, 1988) és az ósagárdi evangélikus gyülekezetben (1982, 1983, 1985), továbbá Szentlászlón (1983), Erdőbényén (1984), Esztergomban (1986) és egy közelebbről meg nem nevezett helyen (1987). Az 1980-as évek második felében születtek tervek arra, hogy Hadházi Antal református lelkésszel egy cigányok lakta faluban, valamint a Rákosi-korszak táborainak színhelyén is legyen tábor.⁶⁴ Az ASZ-ben megfogalmazódó szabály

⁶² Győri István Hans-Detlef Peterhez írt levele, kelt Miskolc, 1975. aug. 19.

⁶³ Interjú Győri Istvánnal, 2008.

⁶⁴ Interjú Ingolf Kschenkával, 2006.

ekkor úgy szólt, hogy történelmi helyszínekre mindig csak valamely környékbeli lelkészen keresztül vezethet az út, aki a hatósággal szemben egyházi szempontokkal tudja indokolni az idegenek ottlétét.

Ezekről a magyarországi táborokról alig maradtak fenn följegyzések, többnyire sem a kapcsolattartó lelkész vagy pap személyét, sem a munka jellegét, de olykor még a pontos helyszínét sem lehet rekonstruálni. Kivételnek tekinthetők az óságarádi táborok, mert az egyikről 1983-ban följegyzés is készült. Ez esetben valóban élő gyülekezet volt a házigazda. A német fiatalok a „lelkészi kombinát” építésében segítettek. A kapcsolat eredetére már nem igen lehet fényt deríteni, a gyülekezet lelkésze Győri János elképzelhetőnek tartotta, hogy azért gondoltak rá, mert akkor az országban csak kevés helyen volt „ifjúság”, ő viszont ifjúsági táborokat szervezett, ráadásul németül jól tudó, agilis, nyitott ember volt, aki szívesen gazdagította a gyülekezeti életet külföldi kapcsolatokkal. A munka, amelyben a német fiatalok segítettek, egy imaterem önerőből megvalósuló építése volt, „fölszerelve színpaddal, világítással, székekkel, központi fűtéssel, sőt még orgonával is”.⁶⁵ A német fiatalok elhelyezését tábori körülmények között, ifjúsági teremben, padláson oldották meg, a falu főzött rájuk, az emberek „versengtek értük”. Ennek az általános adakozószellemnek legfőlőbb a málnaszüret szabott határt. A gyülekezet lelkésze alkalmakat teremtett a gyülekezettel és az ifjúsággal való találkozásra, ilyenkor ő tolmácsolt. A keletnémet fiatalok munkaszelleméről, szervezettségéről és kedvességéről még több mint húsz év távlatából is nagy elismeréssel beszélt, az ASZ céljairól azonban távolságtartóan nyilatkozott,⁶⁶ témáit idegesítőnek és erőltetettnek érezte, mert szerinte a kollektív felelősség eszméjében fogantak, de ellenérzésének nem a nyilvános alkalmakon adott hangot, hanem inkább személyes beszélgetésekben. Más témákban a németek érzékenységet elismerte,⁶⁷ történelmi kérdésekben viszont húsz évvel később is irritálónak tartotta.⁶⁸

⁶⁵ Interjú Győri János evangélikus lelkésszel, 2007.

⁶⁶ Interjú Győri Jánossal, 2007.

⁶⁷ „Sokkal érzékenyebbek voltak, ezt egy kicsit úgy túlzásnak is tartottam [...]. Tehát az, hogy a Tom és Jerry, az miért egy garázda film, és hát miért kéne betiltani, mert hát ilyen durvaságot. De utána rájöttem, hogy teljesen igazuk van. Iszonyatosan durva dolog, hogy minden pillanatban azt látom, hogy valaki szétesik, meg valakinek szétloccsan a feje, meg belerúgnak, meg arcul ütik, meg lelövik. Szóval ebbe igazuk van.” (Győri János, 2007)

⁶⁸ „Talán mi ezt nem értettük meg, hogy miért kell, szóval én ezt kicsit máig is erőltetettnek tartom ezeket a dolgokat, annak ellenére, hogy nagyon jó dolog, hogy

Az 1980-as évek hálózatai

Az 1980-as évek több szempontból is új helyzetet teremtettek az ASZ magyar kapcsolataiban. Egyrészt az ASZ fiatalabb nemzedékének egyes képviselői jóval messzebb mentek rendszerkritikus magatartásukban elődeiknél. Ennek következtében a magyarországi kapcsolatok terén, elsősorban Ingolf Kschenka közvetítői szerepének köszönhetően, a hagyományos hálózatok mellett egészen újfajta vonalak rajzolódtak ki. Idesorolhatóak mind a bulányisták bevonására tett próbálkozások, mind a Hadházi Antal református lelkésszel és cigány misszionáriussal kialakuló kapcsolat, mind a magyar demokratikus ellenzékhez közel álló személyek meghívása az ASZ Magyarország munkacsoportjának egy találkozójára. A nyári táborok lehetséges színhelyeire tett javaslatok között is új ötletek jelentek meg, például a Rákosi-korszak munkatáborainak vagy éppen cigány lakta falvaknak a felkeresése.⁶⁹

Másrészt a korábbi ASZ-es kapcsolatok számos esetben új ügyek mentén szerveződtek újjá. Előfordult, hogy egykori nyári tábori résztvevők a *Dialógus* békecsoport tagjaiként kapcsolatot keresve az NDK békecsoportjaival épp egykori ASZ-es ismerősüket keresték meg,⁷⁰ s az is, hogy az egykori ASZ-ügyvivő az INKOTA humanitárius segélyszervezet képviselőjében az egykori nyári tábori résztvevőknél állt meg Magyarországon, hogy azok vigyék át a segélyszállítmányt Erdélybe, majd a magyarországi és az erdélyi gyülekezet közti kontaktus állandósult.⁷¹ Bár ezek a példák a hálózat egésze szempontjából inkább marginálisak, jól jelzik miként „programozódhatnak” át kapcsolatok.

---

erre nevelem és edzem magam, mert ez nem rossz dolog semmiképpen. Csak erőltetettnek érzem azt, hogy azért, mert mit tudom én, hoztak Magyarországon egy cigányellenes, vagy homokos-ellenes, vagy zsidóellenes törvényt valamikor, akkor én most még máig is penitenciát gyakoroljak állandóan ebben az ügyben. Tehát kicsit olyan, olyan pótcselekvésnek tartom ezt, de önáluk nem volt ez világos, mindjárt hozzátésem, pótcselekvés, mert egyúttal építettek. A vitáimban ez volt benne. Meg hát minket ez nem érintett így.” (Győri János, 2007)

⁶⁹ Interjú Ingolf Kschenkával, 2006. Levélinterjú Ingolf Kschenkával, 2008. Ingolf Kschenka 1982–83-ban a budapesti Református Teológián tanult, kiterjedt magyarországi kapcsolatait politikai érzékenysége mellett kitűnő nyelvismeretnek is köszönhetette, a Stasi 1987-től célzottan gyűjtött anyagot ellene. Vö. MfS HA XX 397, 232–239.

⁷⁰ Interjú Balog Zoltánnal, 2007.

⁷¹ Interjú Csókmei Edittel, 2007.

Összefoglalás

Vizsgálódásaim során meglepődve tapasztaltam, mennyire eltolódtak a mozgalom profilját meghatározó hangsúlyok e gondolatvilág transzportálása során. Azaz, hogy a sajátos történeti mondandókat miképpen írják fölül általánosabb vagy talán épp nagyon is aktuálpolitikai kérdések. A magyarok leginkább a közös geopolitikai helyzetből fakadó azonos élmények alapján érezhettek (és sokszor éreztek is) közösséget a szervezettel. A mozgalom sajátos társadalmi és politikai üzeneteinek magjai „nem keltek ki” a magyar egyházi világ talaján, még ha egyes embereknek komoly élményt jelenthettek (és sokszor jelentettek) is. Sajátos módon az egyik legmulandóbb tényező látszik a legmáradandóbbnak: maga a hálózat, amely a rendszerváltáskor némely esetben egész más feladatok és célok érdekében újra összeállt.

ZAKARIÁS ILDIKÓ

Identifikációs narratívák Magyarországra áttelepült erdélyi diplomások élettörténeteiben*

Tanulmányomban egy 2005–2007 között végzett kvalitatív kutatás eredményeit ismertetem, amelynek alanyai a rendszerváltás környékén Erdélyből Magyarországra települt diplomások voltak. A kutatás során az önazonosság-képződés folyamatait vizsgáltam az élettörténeteken, és az élettörténetekbe ágyazódott vándorlástörténeteket keresztül.

Richard Jenkins szerint a szociális identitás sok szereplő együttes cselekvésének eredményeként, azonosulások és azonosítások dialektikus folyamatában jön létre. A szimbolikus határok megvonása során az embereket kategóriákba soroljuk, és ezekhez a kategóriákhoz azonosságokat és különbözőségeket rendelünk. Noha a hatalmi egyenlőtlenségek jelentősen leszűkítik az így létrehozható lehetséges csoportdefiníciókat, a szereplőknek mindig módjukban áll ezeket a domináns társadalmi képzeteket befolyásolni, alakítani. Éppen ezért Jenkins az azonosság-önazonosság jelenségeit inkább identifikációként, semmint identitásként nevezi meg, jobban hangsúlyozandó, hogy inkább folyamatokról és nem statikus állapotokról érdemes az azonosság-különbözőség viszonyrendszerében gondolkodni.¹ Jon Fox hasonló megközelítésben vizsgálta az etnikailag szegmentált munkaerőpiacon boldogulást kereső erdélyi vendégmunkások identifikációs narratíváit. Tapasztalatai szerint

* Jelen tanulmány a szerző 2007-ben írt szakdolgozatának rövidített változata. Segítségükért köszönettel tartozom Feischmidt Margitnak, Neumann Eszternek és Sik Domonkosnak.

¹ Jenkins, Richard: *Social Identity*. 2nd ed. London, Routledge, 2004. 19–28.

a munkaerőpiaci helyzet egyenlőtlenségei és a két ország hivatalos kultúrájának eltérései az azonosság és másság magyarországiakat és erdélyieket elválasztó képzeteit hozzák létre. A vendégmunkások a különbségeket etnikai kategóriákban értelmezik, ami részben az erdélyi magyar kisebbségi társadalom átetnicizált közéleti diskurzusaival, valamint a magyar politikai szereplők ambivalens diskurzusaival magyarázható.² Az erdélyi magyarokat és a magyarországiakat elkülönítő etnikus kategóriákról írt Feischmidt Margit is a román–magyar határátlépés történeteiről szóló tanulmányában.³ Pulay Gergely szintén romániai vendégmunkások identifikációs stratégiáit vizsgálta, rámutatott az idegen állampolgárságból adódó egyenlőtlen munkaerőpiaci helyzet szerepére az etnikai azonosulás és elkülönöződés folyamataiban.⁴

Dolgozatomban én is a szimbolikus határképzés mechanizmusait vizsgálom Budapesten élő erdélyi származásúak vándorlástörténeteiben. Míg az említett szerzők főként vendégmunkásokra koncentráltak, addig jelen tanulmány fókuszában az 1990-es évek fordulóján Magyarországra áttelepült diplomások élettörténetei állnak. A kutatás során arra kerestem a választ, hogy interjúalanyaim – a közös kultúrnemzeti hovatartozás ellenére – mennyiben különítik el magukat a befogadó közegtől, és ha igen, milyen formában. A különböző élethelyzetekben a vándorlás számos értelmezése lehetséges: a vándor önmagát felismerheti mint állampolgárságában különbözőt; mint keletről nyugatra, vidékről nagyvárosba érkezőt; vagy akár mint helyi társadalmak között közlekedőt. Fox és Pulay úgy vélték, hogy a vendégmunkások a különbségeket etnikus kategóriák segítségével értelmezték, az erdélyiséget a jobb, igazabb magyarsággal kapcsolták össze. Ehhez képest érdekes kérdés, hogy vajon diplomás interjúalanyaink esetében visszaköszönnek-e a vendégmunkások körében fellelhető reprezentációk, vagy ha nem, milyen alternatív identifikációk jelennek meg.

Az azonosság–különbözőség képzetait azon tapasztalatok kontextusában érdemes vizsgálni, amelyek életre hívják e képzeteket, amelyeknek

² Jon Fox: National identities on the move: Transylvanian Hungarian labour migrants in Hungary. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 29, no. 3, 2003. 449–466.

³ Feischmidt Margit: A határ és a román stigma. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Budapest, Akadémiai, 2005. 43–58.

⁴ Pulay Gergő: Etnicitás, állampolgárság és munkaerőpiaci kategorizáció. *Regio*, 2006. 2. sz. 25–42.

értelmezéseként ezek az önazonosságok és kategóriák (vagy inkább önazonosítások és kategorizációk) megjelennek. Az említett elemzésekben az erdélyiek és magyarországiak különbözőségének képzete jelentős részben a vendégmunkások idegen állampolgárságához, és az abból adódó munkaerőpiaci egyenlőtlenségekhez köthető. A bizonytalan jogi helyzetben a munkások munkaadóikkal szemben kiszolgáltatottá válnak, megaláztatások tárgyává lesznek; a magyarországi munkavállalók körében pedig az alacsonyabb béreik, és a csökkenő munkalehetőségek miatt érzett félelem gerjesztenek ellenszenvet. Az elutasítások feloldását a vendégmunkások elszigeteltsége is akadályozza: a munkahelyeken többnyire erdélyiek dolgoznak együtt, a szálláshelyek pedig gyakran vendégmunkás-lakások.⁵

Az áttelepült diplomások társadalmi státuszuk, munkaerőpiaci helyzetük, és kapcsolati hálójuk tekintetében is különböznek az időszaki migráns vendégmunkásoktól: másfajta kibocsátó környezetből indulnak, és másfajta befogadó környezetbe érkeznek. Amennyiben sikerült képzettségüknek megfelelően elhelyezkedni – márpedig ez a diplomások esetében valószínűbb, mint más csoportokban⁶ – sem az alacsony státuszú munka, sem munkaerőpiaci és lakóhelyi elszigeteltség nehézségeivel nem kellett megküzdeniük; az 1990-es évek elejének kevésbé szigorú bevándorlási szabályozása következtében pedig a magyar állampolgárság megszerzése is kisebb akadályt, kiszolgáltatottságot jelentett a munkaerőpiacon.⁷ Feltehetjük a kérdést: ilyen eltérő körülmények között mennyiben jelennek meg hasonló reprezentációk; a szegmentált munkaerőpiaci környezet hiányában milyen magyarázatokat találunk a hasonlóságokra, illetve milyen egyéni és társadalmi tényezők magyarázhatják az identitásnarratívák különbségeit?

Az Erdélyből áttelepülők migrációs tapasztalatairól az 1990-es évek közepéig több kvantitatív kutatáson alapuló tanulmány is született.⁸ Gödri Irén 1998-as tanulmányában Romániából Magyarországra települt

⁵ Fox (2003) i. m.; Pulay (2006) i. m.

⁶ Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon*. Püski, Budapest, 1997. 143.

⁷ Tóth Judit: Kívánatos immigránsok? Az állampolgársági és idegenrendészeti törvényről. In: Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Budapest, MTA PTI. Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 1994. 98–110.

⁸ Tóth (1997) i. m.; Szakáts Mária Erzsébet: Az Erdélyből áttelepült magyarok otthonképe. In: Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA PTI, 1996. 91–126.

értelmiségiek migrációs motivációit vizsgálta kvalitatív módszerekkel.⁹ Az utóbbi tíz évben – az áttelepülők számának csökkenését és stabilizálódását követően – azonban a jelenség kikerült a tudományos érdeklődés középpontjából. Gödri és Tóth 2002-es hiánypótló felmérése a környező országokból érkező, többségében magyar nemzetiségű bevándorlók¹⁰ társadalmi-gazdasági helyzetéről, beilleszkedéséről rajzolt átfogó keresztmetszeti képet, a kérdőíves módszertan azonban nem adott lehetőséget arra, hogy az identitásalkotás kérdéseiről finomabb felbontású képet kapjunk. 2002-ben Kovács Éva és Melegh Attila elemezte az áttelepültek identitásnarratíváit, felfigyelve az etnicitás fogalmaiba ágyazott migrációs elbeszélésekre.¹¹

Hozzájuk hasonlóan én is élettörténeti elbeszéléseket elemeztem. Olyan budapesti embereket kerestem, akik 1989 és 1991 közt önállóan, felnőttként (legalább 25 évesen) települtek át Magyarországra.¹² Rész-

⁹ Gödri Irén: Romániai magyar értelmiségiek kivándorlásának motivációs háttere és ideológiai vonatkozásai. *Regio*, 1998, 3. sz. 75–99.

¹⁰ A vizsgálat célpopulációja a környező országokból érkezett 2002-ben bevándorolt státuszt kapott egyének csoportja, akik 92%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Gödri Irén – Tóth Pál Péter: *Bevándorlás és beilleszkedés. A szomszédos országokból Magyarországra irányuló bevándorlás az ezredfordulón*. KSH NKI Kutatási Jelentések 80. 2005/3. Budapest, 2005.

¹¹ A szerzők etnocentrikus vándorlásnarratívának nevezték el azokat az elbeszéléseket, amelyekben a vándorlás az etnikai identitás megőrzésével illetve elvesztésével kapcsolódik össze. Kovács Éva – Melegh Attila: „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is. Vándorlástörténetek Erdély, Ausztria és Magyarország háromszögében. In: Sik Endre (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI, Budapest, 2000. 93–154.

¹² Ez az időszak több szempontból is viszonylag homogénnek tekinthető: a kilépés időbeli struktúrája (Kiss Tamás – Csata Zsombor: Migrációs potenciál Erdélyben. *Erdélyi Társadalom* 2003. 2. sz. 7–38.; Horváth István: A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása. *Korunk* (2) 2002. 31–48.), az áttelepedés motivációi (Horváth i. m.; Gödri – Tóth i. m. 72–73.), a magyar állam befogadási hajlandósága, a kibocsátó és fogadó társadalom attitűdjei (Enyedi Zsolt – Fábíán Zoltán – Sik Endre: Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport – 2004*. TÁRKI, Budapest, 2004.) az 1990-es évek elejéig hasonló mintázatot mutat. Anélkül, hogy megfelelkezni arról, hogy a 89–91 közötti időszakot kettévágja a rendszerváltás cezúrája (melynek hatásaival ebben a kutatásban nem tudtam külön foglalkozni), úgy gondolom, hogy a vizsgált időszakot, a felsorolt szempontok szerint egységesnek tekinthetjük. Ezt támasztja alá az is, hogy az áttelepedési hullám ekkor tetőzött (Horváth i. m.; Hárs Ágnes: Népeségmozgások Magyarországon a XXI. század küszöbén. In: Lukács Éva – Király Miklós (szerk.): *Migráció és Európai Unió*. AduPrint, Budapest, 2001.). Az életkori

vevő megfigyelést folytattam, illetve hét interjút készítettem egy erdélyi migránsokat tömörítő budapesti szervezet diplomás tagjaival.¹³ További kilenc interjúalanyomat az iwiw internetes kapcsolatépítő honlapon keresztül kerestem meg.¹⁴ A két különböző csatorna az áttelepültek eltérő csoportjához vezetett el: míg a migráns szervezeten keresztül olyan emberek engedtek életükbe betekintést, akik nem szakadtak el a migráns közösségektől, az iwiw segítségével a migráns hálózatokhoz nem kötődő beszélgetőtársakhoz is jutottam.¹⁵

Kutatásom során két kérdésből indultam ki. Elsőként arra voltam kíváncsi, hogy az áttelepülők mennyiben ismerik fel magukat a befogadó közegtől különbözőként, és ha igen, milyen formában (ez lehet az állampolgárság, földrajzi származás, etnicitás, lokális identitások). Másrészt azt próbáltam feltárni, hogy mi a szerepük e kategóriáknak az elmesélt történetekben és az identitásképzésben. A vándorlástörténeteknek, és a rajtuk keresztül létrejövő kollektív identifikációs formáknak kettős szerepét vizsgáltuk. Egyrészt tudósítanak arról, hogy a beszélő hogyan látja a folyamatot, amely során új lakhelyén gyökeret eresztett: megteremtette a létfeltételeit és a megélhetését, létrehozta új társas kapcsolatait, alkalmazkodott új értékekhez, normákhoz, kialakult otthonosság-érzete. Tükrözi tehát az új környezetbe való beilleszkedésének egy szubjektív tapasztalatát. Kiinduló hipotézisem tehát az volt, hogy az egyéni életeseemények, az új társadalmi környezetben való boldogulás, annak siker-keudarcai kapcsolatban lesznek azzal, ahogyan az egyének a kollektív

---

megkötés is szükségesnek mutatkozott, hiszen az alkalmazkodás, beilleszkedés folyamatai generációnként gyökeresen eltérnek – a generációs különbségek elemzése szintén meghaladta volna a vizsgálat kereteit. Fontos volt továbbá, hogy Budapest legyen a lakhely, ugyanis a beilleszkedés jelenségei feltehetőleg egy kisebb település esetében jelentősen eltérnek – ennek vizsgálata egy külön kutatás tárgyát képezhetné.

- ¹³ Jelenlegi, vagy nyugdíjazásuk előtti legutolsó foglalkozásuk alapján vegyészek, gépész-, és villamosmérnökök, illetve egyikük tanár.
- ¹⁴ Az iwiw keresőjében a román nyelvtudásra és a budapesti lakcímre rákeresve az összes megjelenő azonosítóra elküldtem egy felkérő levelet (amely az áttelepedési időszak kritériumát is tartalmazta), a pozitívan válaszolók kb. felével sikerült interjút készíteni.
- ¹⁵ Az iwiw-en keresztül főként 55 év alattiak kerültek be a vizsgálatba; foglalkozásuk szerint főként számítástechnikai szakemberek, mérnökök (3 informatikus, 2 gépész-mérnök, egy építész), valamint egy orvos, egy szociális munkás és egy tanár.

kategóriákat használják.¹⁶ Másrészt azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ezekről a tapasztalatokról retrospektíven értesülünk az áttelepülést követően másfél évtized elteltével. Ez azt jelenti, hogy valójában arról kapunk képet, hogy a jelen perspektívájából konstruált élettörténetben hogyan jelenik meg a vándorlástörténet, illetve az általa létrehozott kollektív kategorizációs formák. Az élettörténetbe ágyazott vándorlástörténet tehát nem csupán a beilleszkedés szubjektív tapasztalatának a lenyomata, hanem egy olyan eszköz, vonatkoztatási keret, amely segítségével az interjúalanyok nem migráció-specifikus tapasztalatai is elbeszélésre, értelmezésre kerülhetnek.¹⁷

A fentiek tükrében elsőként megvizsgálom, hogy az 1990-es évek elején Magyarországra települő diplomás interjúalanyaim hogyan látják magukat a munka világában: a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek mennyiben részei az élettörténeteknek, illetve mennyire jelenik meg a kiszolgáltatottság és létbizonytalanság tapasztalata. Látható lesz, hogy szinte kizárólag sikertörténeteket mutatnak be: munkával, munkahelyi interakciókkal kapcsolatos történeteik szakmai sikereik és elismerésük és/vagy sikeres anyagi boldogulásuk lenyomatai.

A vándorlástörténetek jelentős részében a tartós munkaerőpiaci egyenlőtlenségek tapasztalata nélkül is megjelennek az erdélyieket a magyarországiaktól elválasztó narratívák. A második részben megpróbálom rekonstruálni, hogy a munka világába sikeresen beilleszkedve hogyan teremthetnek meg mégis ezek a szimbolikus határok. Ígyek-

¹⁶ A beilleszkedés, és főleg az integráció/asszimiláció többszörösen terhelt fogalmak a migráció-szociológiában. (Lásd. pl. Adrian Favell: *Integration policy and integration research in Europe: a review and critique*. In: T. Alexander Aleinikoff – Doug Klusmeyer (eds.): *Citizenship Today: Global Perspectives and Practices*. Washington, DC, Brookings Institute – Carnegie Endowment for International Peace, 2000. 349–399.) Jelen dolgozat szemlélete szerint beilleszkedni nem egy, nemzetállami keretben elképzelt társadalomba lehet, hanem bizonyos intézményekbe, szervezetekbe, kapcsolathálókbá, szubkultúrákba; átvéve és ugyanakkor alakítva azokat a normákat és magatartásmintákat, amelyek a bennük való részvételhez szükségesek. Ennek megfelelően ebben a tágabb értelemben a beilleszkedés nem feltétlenül migráció-specifikus fogalom. Mégis indokolt a migráció esetén hangsúlyosan problematizálni, mivel a lakóhely-váltás esetén a beilleszkedések problémája átfogóan, halmozottan jelentkezik.

¹⁷ Ezen kutatási kérdések vizsgálatára félig strukturált interjúk készítése látszott alkalmasnak. Az interjú első lépéseként a migráció témájának megjelölésével életemek elmesélésére kértem a beszélőt; ezt követően a kutatás által kiemelt témákra részletesebben is visszakérdeztem.

szem feltérképezni, hogy milyen egyéni és társadalmi tényezők befolyásolhatják az azonosság és különbözőség felismerését, és azt, hogy ezek milyen keretben kerülnek bemutatásra.

Anyagi boldogulás, szakmai fejlődés

Durkheimnek *A társadalmi munkamegosztásról* c. könyve óta a szociológia egyik alaptézise, hogy az egyének a munka világán keresztül ágyazódnak be a modern társadalmakba. Noha az utóbbi évtizedek egyik nagy szociológiai vitája azt boncolgatja, hogy vajon a nyugati társadalmak középosztálya számára a munka mennyiben maradt meg társadalmi kulskategóriának, és milyen szerepet tölthet be az egyén koherens élettörténetének és énképének megalkotásában, az továbbra is bizonyos, hogy jelentős részben meghatározza az egyén identitását, a módot, ahogy saját magára, életére, illetve a társas környezetére tekint.¹⁸ Elsőként azt vesszük szemügyre, hogy interjúalanyainkat milyen tapasztalatok érték életük során a munka világában, e tapasztalatokat miként értelmezik, illesztik be egyéni élettörténetükbe. A történetek elemzése során nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy interjúalanyaink az 1990-es évek fordulóján kettős átmenetet éltek át: egyrészt az államszocializmus – kapitalista piacgazdaság átmenetét, másrészt az áttelepülés jelentette átmenetet.

Az interjúalanyok mindannyian egyetemet, vagy főiskolát végeztek. Főként műszaki értelmiségiek, de van köztük orvos, szociális munkás és tanár is. Az iskola elvégzése után mindannyian munkába álltak, és az 1980-as évek végéig végzettségüknek megfelelő pozíciót töltöttek be az iparban, az oktatásban vagy az egészségügyben. Az 1990-es évek elején, a szocialista ipar leépülése miatt vagy önszántukból, bízva a piacgazdaság feltároló lehetőségeiben (egyesek még az áttelepülés előtt, mások csak utána) bizonytalan munkaerőpiaci helyzetbe kerültek. Ebben a helyzetben volt, aki az eredeti szakmájában próbált boldogulni, és volt olyan is, aki újabb képesítéseket szerzett, vagy új szakmát választott. Amint azt a következőkből látni fogjuk, interjúalanyaink többsége úgy érzi, hogy mindezt sikeresen tette. Néhány kivételtől eltekintve a foglalkozási/

¹⁸ Claus Offe: *Work: The Key Sociological Category?* In: Claus Offe: *Disorganized Capitalism*. Cambridge, The MIT Press, 1985. 129–150; Schnapper, Dominique – Petit, Philippe: *Contre la fin du travail*. Textuel, Paris, 1997.

munkavállalói történeteket sikertörténetekként mesélik el, méghozzá az egyéni boldogulás sikertörténeteiként.¹⁹

Az esetek legnagyobb részében (12 esetben) olyan „karriertörténeteket” találunk, melyekben a munka- és munkahely-változtatások során egyre előnyösebb munkaerőpiaci helyzetbe került az elbeszélő. A fejlődés-történeti narratívákat előadó interjúalanyaink elégedetten számoltak be karriertörténetükről, a jelenben sikeresként mutatták be magukat és történeteikben a siker általában egy lineáris fejlődéstörténet végállomása.²⁰

Leggyakrabban interjúalanyaink magukat szakértőként, elismert munkaerőként mutatták be. Adott munkakörbeni nélkülözhetetlenségükről, a munkahelyi ranglétrán elfoglalt előkelő helyről és szakmai elismertségről szóló történetek jellemezték ezeket az önbemutatókat. A munkával kapcsolatos sikernarratívák másik fajtája az anyagi boldogulás, a jó kereset, a jó élet anyagi lehetőségeinek megteremtéséről szolt. Egy esetben a sikerességről szóló történetnek részét képezi a hivatástudat, a küldetés-szerep, és annak sikeres betöltése.

A munka világában történő változások vizsgálatával párhuzamosan azt is megfigyelhetjük, hogy az áttelepülés hogyan illeszkedik a történetbe: mennyire jelent törést, cezúrát, vagy éppen ellenkezőleg, hogyan simul bele a munkáról szőtt élettörténet folytonosságába. A történetek többségében a migráció egy töréspontot jelöl. Interjúinkban ennek két lehetséges oka merült fel: vagy azért, mert a munkanélküliség és szegénység tapasztalatát vonja maga után, vagy azért, mert a szakmai hozzá-

¹⁹ A magas iskolázottság mellett ezt részben magyarázza, hogy 15 évig Magyarországon élni önmagában előfeltételezi, hogy sikerült egzisztenciális alapokat lerakni – valószínűsíthetjük, hogy azok többsége, akiknek ez nem sikerült, még az 1990-es évek elején vagy tovább vándoroltak, vagy visszatértek Erdélybe. A bevándorlók kibocsátó társadalomba visszatérő, vagy más országokba továbbvándorló mozgásáról pontos adatok nem ismertek.

²⁰ Voltak azonban ettől eltérő felépítésű narratívák is. Három esetben nem találtam a foglalkozási mezőben értelmezhető karriertörténetet. Ezek közül két interjúalany vagy olyan vándor-történetként meséli el munkáinak történetét, melyben a térbeli helyváltoztatás a munkával kapcsolatos siker-kudarccal szemponthoz nélkül kerül elbeszélésre, vagy pedig olyan boldogulás-történetként, melyben már a pusztán létfenntartás biztosítása a sikeresség élményét nyújtotta, így itt időbeli fejlődésről nem esett szó. Egy harmadik interjúalanyunk számára a munkával kapcsolatos történetek nem állnak össze az idődimenzió mentén értelmezhető folyamattá. Esetében az állandó munkanélküliséggel való küzdelem, illetve az időszakos, nehéz fizikai munkák magyarázzák a munkával kapcsolatos siker és elégedettség-történetek hiányát, a munkáról szóló történetek töredezettségét.

értés, a kivívott szakmai elismerések hirtelen leértékelődnek vagy eltűnnek. Ha megvizsgáljuk, hogy interjúalanyaink hogyan értelmezik ezeket a nehézségeket és megoldásukat, azt találjuk, hogy a karriernarratívák esetében főként individuummként, aktív egyéni cselekvőként jelenítik meg magukat interjúalanyaink. A felmerülő nehézségek nem tematizálódnak a magyarországi munkaadók és munkavállalók, valamint a bevándorlók szembenállásaként. Azok a hátrányok, amelyekkel az áttelepülés során szembesülnek, és amelyek a szakmai lemaradás, a ranglétrán való lecsúszás, a szakmai újrakezdés kényszerének kategóriáiban értelmeződnek, nem vonják maguk után a kollektív azonosságok megidézését. Az elbeszélések középpontjában az áll, hogy egyéni erőfeszítésekkel hogyan sikerül ezeket a hátrányokat leküzdeni, olyan egyéni döntéseket, aspirációkat feltételező kategóriákban megfogalmazva, mint a versenyképes tudás, folyamatos tanulás, átképzések, önfeljesztés.

Az ember átjön, és rájön, hogy nemcsak a világot nem érti, hanem nincs versenyképes tudása sem, elhalad a világ mellette, és nem halad semmire. Én három évig dolgoztam egy szervizcégnél, ahova jöttem. Utána munkanélküli lettem, elkezdtem tanulni. Hát számítástechnikát. Mivel otthon is szerszámgéptervező voltam, itt azért még egy félévet felvettem ilyen számítógépes tervezést. Aztán rájöttem arra, na és akkor a sorsom úgy hozta, hogy újságnál helyezkedtem el, hirdetésszervezőként. Számítástechnikai lapot csináltunk. Ott is az volt, hogy az ember beszél valamiről, amit nem ért. Aztán ezért beiratkoztam a Gábor Dénesre, és elvégeztem. Kopaszon, ősz hajjal, ősz szakállal. Csak úgy néztek, hogy mi van. És én azt hiszem, hogy még egy-két évem van, hogy tanulásal olyan mértékű versenyképes tudást szedjek össze. Szándékom volt még egy MA-t rátenni, még nem tettem le róla. Gondoltam, jövőre itt a Műegyetemen elkezdem a Mastert. Igyekszem utolérni, hogy legyenek lehetőségeim. (Gyula)

A szakmai önmegvalósítás mellett, azokkal összefonódva találjuk az anyagi biztonság megteremtésének sikertörténeteit. Ahogy azt fent is említettük, az anyagi nehézségek, a létbizonytalanság elleni küzdelem több interjúban megjelenik, ezek azonban a „szakmai előrehaladás” narratívákhoz hasonlóan nem vezetnek ahhoz, hogy válszóloink etnikai vagy más kollektív kategóriák segítségével jelenítsék meg magukat. Az anyagi nehézségekről szóló szövegek legtöbbször

egyéni küzdelmeket mutatnak be, arról szólnak, hogy rengeteg munkával, kitartó próbálkozással, rátermettséggel hogyan sikerül végül úrrá lenni ezeken a helyzeteken. Ezekben a történetekben irrelevánsak a csoportazonosságok: sem az eltérő állampolgárság, sem a származás különbsége nem tematizálódnak.²¹

Itt kezdődött a szokásos dolog, amit mindenki végigjár, álláskeresés, szocialista vállalatoknál, kevés fizetésekért. Mint mérnök 8500 forintot kerestem, aztán villanyszerelőként 10000 forintot. 2 bőrdöm volt, amivel eljöttem otthonról, az egész vagyonomat mindig magamnál tartottam. A kollegák gyerekeinek matek korrepetálást tartottam, így sikerült félretenni 5000 Ft-ot. Vicces volt a dolog. Mit meséljek. [...] Még konduktornak, a Pető intézetbe is jelentkeztem, azt hittem menetjegykezelő, el nem tudom mondani mikre jelentkeztem. Végül bejött az ötös a lottón, felvettek Gödöllőre egy kft-hez, indulófélben levő kft volt. Onnantól kezdtem révbé érni. (Bálint)

Önmagában is érdekes, hogy – a fentiekkel szemben – interjúink harmadában a migráció és az azt követő időszak belesimul a munkával kapcsolatos élettörténetbe: a fejlődéstörténetek közül néhány esetben a migráció és az azt követő időszak nem jelentett törést, mélypontot vagy átmeneti, bizonytalan állapotot: a szakmai előrelépés illetve a szakmai pályáiv magától értetődő követése, illetve a jobb anyagi helyzet szempontjai kapcsolódnak ezekhez a helyváltoztatásokhoz.

Közben elkezdtem dolgozni egy műszergyártó cégnél, itt Budapesten, és nagyon tetszett. Ez is volt az egyik fő oka, hogy itt maradtam, mert egyből olyan érdekesnek láttam a munkát, ahhoz képest, amit otthon csináltam. (Attila)

Jelentősen eltér az anyagi sikerek és a szakmai önmegvalósítás kariertörténeteitől az a keret, amelynek segítségével egyik interjúalanyunk a foglalkozási mezőben elfoglalt helyét értelmezi. A hivatástudat nar-

²¹ Interjúalanyaink közül egyetlen egy mutatta be a szakmai és anyagi nehézségek legyőzésének mai napig tartó kudarcát: János, akinek munkáról szóló történetei töredezetek és a szegénységről, munkanélküliségről, nehéz, alacsony státusú munkákról szólnak, Kolozsváron a magyarok ellen, Budapesten pedig az erdélyiek ellen táplált előítéletekben látja gyökerezni problémáit.

ratívát egy magyartanártól halljuk arról, hogy előbb az erdélyi magyar kisebbségi kultúra ellen fellépő diktatórikus rendszerben majd abból a rendszerváltás utáni Magyarországra érkezve hogyan próbál pedagógus szakemberként az értékek védelmében, illetve a magyar kultúra és identitástudat szószólójaként fellépni. Küldetéstudat narratívájának központi eleme a „magyar identitástudat” és Magyarország, illetve Erdély lakosainak ehhez való viszonya.

1989 szeptemberében telepedtem át, megkínzottnan, megfáradtan érkeztem Magyarországra, ahová hitem szerint csak a pedagógusi mivoltomat hoztam, amiről azt hittem, hogy az érték, ahol aztán szembesültem azzal, hogy nem úgy érték, ahogy azt én gondolom. [...] 89 októberében, egy volt egyetemi tanárom mondta, hogy keresnek egy gimnáziumba félállásba magyartanárt, megjelentem, örömmel fogadtak, a legrosszabb osztályokat leadták, azt vállaltam, úgyhogy volt egy félállásom, január egytől teljes állásban dolgoztam már, és azóta is ott vagyok. Nyugdíjas tanárként, egészen tavalyig teljes állásban, közalkalmazotti jogviszonyom teljes megtartása mellett, idéntől félállásban. Megkezdett osztályokat pedagógiai erkölcsösség az, hogy végigviszi az ember, várhatóan jövőre is félállásban fogok dolgozni. Nem tudok az iskolától elszakadni, megtartóerő volt számomra és az is maradt az iskola. [...] Itt nagyon sok a látvány, kevés a tartalom, nem beszélve a magyarországi tartalmi elemekről, identitástudatról, ami nem érték. Ez nem érték. Lehet, hogy iskolánként változik, és az amit elmondok, az nem a mi iskolánkra jellemző, hanem az egész magyarországi oktatási rendszerre. (Árpád)

Az anyagi helyzetről szőtt elbeszélések helyhez kötött kollektív identitásokat is megidézhetnek: amennyiben a boldogulás tapasztalata a társas környezet elutasításával kapcsolódik össze, megjelenhet a sikeres, minden környezetben boldoguló erdélyiekre irigy magyarországiak toposza. Ehhez kapcsolódóan paradox módon az egyéni (anyagi/szakmai) előrelépés szövegeiben is fellelhető az erdélyieknek lenni kollektív kategóriája, méghozzá az „egyedül is mindig jól boldoguló erdélyiek” képeiben. Ennek alaposabb bemutatása azonban már a következő rész tárgya, ugyanis az anyagi és szakmai irigység impulzusai interjúalanyaim számára soha nem a munkahelyi környezetükből – munkatársaiktól, feletteseiktől – érkeznek, hanem a személyes ismeretségi körön kívülről: személytelen interakciókból, a tágabb közvélemény részéről.

Láthattuk, hogy a munka világában boldogulás egyéni története interjúalanyaink esetében jelentősen eltértek a vendégmunkás léttel járó tapasztalatoktól. Élettörténetük elmesélése során azonban – a vendégmunkásokhoz hasonlóan – több interjúalanyunk számára központi jelentőséget kapott a magyarországiaktól való elkülönböztetés, amely különbséget a kultúra nyelvén – sokszor az etnicitás – segítségével fogalmazták meg. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a vendégmunkásokhoz képest milyen hasonlóságok illetve különbségek fedezhetők fel abban, ahogy interjúalanyaink önzonosságukat meghatározzák; továbbá arra is választ keresünk, hogy milyen társadalmi és egyéni tényezők magyarázhatják ezek megjelenését.

Ennek megfelelően a kategorizációs minták elemzése során figyelmünk fókuszában állt egyrészt a különbségtevés tartalma, a különbözőség alapjául szolgáló dichotómiák, másrészt a különbségtevés helye, kontextusa az élettörténetben. Azokat a tapasztalatokat írjuk le, amelyeket interjúalanyaink jellemzően a magyarországi–erdélyi kategóriarendszer megidézésével interpretálnak. Ezek olyan események, élethelyzetek, amelyek az azonosság-másság történeteit beágyazzák, az élettörténethez horgonyozzák. Ezzel párhuzamosan az ezekhez kapcsolódó esszencializáló narratívákat is bemutatjuk.

Elsőként a társas kapcsolatok kiépítésének nehézségei, kudarca és az ezekhez kapcsolódó különbözőség-narratívák kerülnek bemutatásra. Ezt követően azokat a történeteket mutatjuk be, amelyek a kívülről érkező kategorizáció elbeszélései, azon tapasztalatoké, amelyek során a beszélő a környezete szemében Másikként tételeződik. Részletesen elemezzük a külső kategorizáció azon helyzeteit, amelyeket az etnikai elutasítás, a nemzeti szolidaritás megtagadásának tapasztalataiként mesélnek el interjúalanyaink, valamint az etnikai sérelmi narratívát, amellyel interjúalanyaink ezeket a helyzeteket értelmezik. Végezetül megkísérelünk számba venni néhányat azon tényezőket és mechanizmusok közül, amelyek az azonosság és különbözőség e történeteinek létrejöttét vagy éppen hiányát magyarázhatják.

Közösségközpontúság és individualizáció

A belföldi illetve nemzetközi migrációs mozgások rendszerint inkább iparosodott és modernizálódott területek, főként városok felé irányulnak.²² Emiatt a migráns-élettörténetek különbözőség-tapasztalatának egyik alapmotívuma az életvilágok individualizációs-modernizációs tengelyen megélt különbözősége. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor erdélyi bevándorlók történeteiben részletesen elemezte ezeknek az individualizációs különbségeknek az elemeit.²³ A közösségi értékek, a közösségi részvétel háttérbe szorulása az egyéni boldoguláshoz képest (a magánélet informális és a munka jóval formálisabb társas kapcsolatainak különválása, az anyagi javak felértékelődése a közösségi szolidaritással szemben, az időbeosztás és időfelhasználás szabályozottsága, annak emberi kapcsolatokra gyakorolt hatása) gyakori alapja a különbözőség elbeszélésének.²⁴

Itt mindenki fut a pénze után, el van havazva, nincs idő semmire. Olyan barátság, mint régen, olyan nincs. [...] Kertes házban mindenki tolja a fűnyírót, vágja az ágakat, de a munkahelyen sem lehet igazi barátságokat kötni. Biztos van, akinek sikerül, nekem nem. Olyan, hogy összejárjunk a kollegákkal, olyan nincs. Megint visszajutottam oda, ahol kezdek, önző nép. Még az időt is sajnálja egyik a másiktól. (Bálint)

Az elkészített interjúk alapján nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy az így elbeszélte individualizációs különbségek milyen földrajzi helyekhez, vagy társadalmi csoportokhoz köthetők. A narratívákat vizsgálva azt találjuk, hogy noha interjúalanyaink mindannyian erdélyi városokból, megyeszékhelyekről érkeznek Budapestre, érdekes módon az individualizáció mértékének különbsége jellemzően nem értelmeződik

²² Douglas S. Massey – Joaquín Arango – Graeme Hugo – Ali Kouaouci – Adela Pellegrino – J. Edward Taylor: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, No. 3, 1993. 431–466.

²³ Kapitány Gábor – Kapitány Ágnes: Kultúrák találkozása – Kultúraváltás. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Budapest, MTA PTI, 1996. 67–95.

²⁴ Az individualizáció jelenségeinek, folyamatainak értelmezése nem tartozott a kutatás fókuszához, annak mélyreható elemzése egy további kutatás tárgyát képezheti.

a vidéki város – főváros ellentétpár segítségével.²⁵ Az azonosság–másság fenti történeteiben legtöbbször dichotóm erdélyi–magyarországi szembeállítást találunk.

A különbözőség tapasztalatának alapját képezheti az a társadalmi változás, amely a második világháborút követően kezdődött, és az azt követő évtizedekben teljesedett ki Magyarországon. Hankiss Elemér és kutatócsoportja az 1970-es évek végén kezdték el értékszociológiai vizsgálódásaikat, amelynek eredményeit az atomizáció és individualizáció fogalmaival írták le.²⁶ Míg a depolitizáció és klientelizáció a romániai kommunista diktatúra évtizedeit is jellemezték,²⁷ a második gazdaság által lehetővé tett fogyasztói értékrend térhódítása, az anyagi javak életcélá tett birtoklása az 1990-es évekig csak Magyarországon következett be.

A különbségek, amelyek a földrajzi elmozdulás, a helyváltoztatás történeteivel kerülnek elbeszélésre másfajta társadalmi folyamatok tükrői is lehetnek. A rendszerváltást követő demokratikus átalakulások, és a piacgazdaság megjelenése együtt járt a társadalmi dezintegráció bizonyos jelenségeivel, a bizalmatlanság növekedésével, a nem vérségi kapcsolatok fellazulásával.²⁸ Interjúalanyaink az 1990-es évek fordulóján változtattak lakóhelyet – a vándorlás során észlelt különbségeket tovább erősíthették ezek az 1990-es évek elejétől végbemenő strukturális változások is.

Ahogy az a fenti részletből is látszik, ezekkel a másság–történetekkel interjúalanyaink legtöbbször a személyes kapcsolatok kiépülésének kudarcát értelmezik. A beszélő a saját csoportját felértékeli, a külső cso-

²⁵ Korábban néhány interjút készítettem Budapesten tanuló egyetemistákkal; esetükben a különbségek egyik központi interpretációs keretét adta a vidék-nagyváros oppozíció.

²⁶ Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1989. 53–58.

²⁷ Bodó Julianna Marc Garcelon elméletét idézi; bemutatja, hogy a romániai kommunista diktatúra alatt az egyének az állam uralma elől a privát szférába menekülve egy tradicionális életvilágot hoznak létre, amely életvilágot a kölcsönös függőségek hálója szövi át. Bodó Julianna: A nyilvános és a privát. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Pro-Print, Csíkszereda, 2000. 161–184.

²⁸ Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Ríport 1998*. TÁRKI, Budapest, 1998. 237–257; Utasi Ágnes: A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég*, 2002. 2. sz. 3–25; Dávid Beáta – Albert Fruzsina: Kit nevez Ön barátnak? A barátság szociológiai megközelítésben. *Századvég*, 2005. 4. sz. 91–127.

porthoz pedig negatív jelzőket társít (*önző, magánakvaló, pénz-központú*). Mindezzel párhuzamosan esetenként megjelenik az „individualista” magyarországiakkal szembeállított „közösségibb” román képe. „*A román olyan, hogy ha az utolsó darab kenyere van, azt is megosztja a szomszédjával, itt nem.*” (Bálint) Az etnicitás fogalmának a helye ebben a különbség-narratívában az, hogy kijelöl egy referencia-pontot a társadalmi távolságok értelmezéséhez: egy már korábban ismert Mi-Ők viszony keretében helyezi el a „Mások”, a külső csoport egy újabb kategóriáját. Ugyanakkor, ezzel egyidőben a narratíva maga is módosítja és újraértelmezi a referenciaként idézett Mi-Ők viszony jelentését: a román és az erdélyi kategóriák az új kontraszt által közelebb kerülnek egymáshoz.

Az individualizációs különbségek említése során a határmegvonás egyéb formáival is találkoztunk. Interjúalanyaink egy része szintén tematizálta a kibocsátó és befogadó közeg közösségéhez való eltérő viszonyát egy asszimilációt elbeszélő narratíva segítségével folyamatában bemutatva azt, ahogy maga a beszélő kategóriát váltott, és átkerült az egyik csoportból a másikba.

A másik [furcsaság volt], hogy valakihez csak akkor mész el, ha először felhívod, és nem az hogy jövünk, hanem mikor jöhetünk, és ha azt mondja, hogy egy hónap múlva, akkor egy hónap múlva. Főleg azokkal, akikkel volt kapcsolatom Romániában, velük megváltoztam, ilyen szempontból. Anyám csinálja, hogy van kulcsa hozzám, és akkor néha ott van. És pár éve megemlétttem neki, hogy jó lenne, ha telefonálna, amikor jön, és halálra megsértődött. Ő meg azt nem bírja felfogni, hogy mért kell telefonáljon. Én meg azt nem bírom, hogy nem szól. Az elején ezek voltak, amiket így. (Melinda)

Az elutasított és befogadott erdélyi

A politikai színtéren a határon túli magyarokról ellentmondásos kép alakult ki az utóbbi két évtizedben. Miközben 1988 óta a hivatalos politika a diskurzus szintjén felkarolta a kisebbségben élő határon túli magyarságot, a kulturális nemzet fontosságát hangsúlyozva, a szülőföldön való boldogulás eszméjét hirdetve újra és újra akadályokat állított a szabad vándorlás elé. A politikai közbeszéd bevándorlás-ellenessége erősödött a státustörvény, és még inkább a kettős állampolgárság

körül zajló politikai csatározások idején.²⁹ A politikai kettős kommunikáció mellett a gazdasági folyamatok sem kedveztek az Erdélyből érkezők megítélésének: a rendszerváltást követő gazdasági nehézségek, a növekvő létbizonytalanság az erdélyieket övező kezdeti szimpátia csökkenéséhez vezetett.³⁰ A kedvezőtlen közhangulatot fokozták azok a médiában megjelenő műsorok, amelyek a külföldieket és vendégmunkásokat rendszeresen deviánsként mutatták be.

A következőkben olyan történetekről lesz szó, amelyekben interjúalanyaink arról számolnak be, hogy a személyes környezetük őket idegennek, máshonnan (Erdélyből, Romániából) származónak tekintette.

Ahogy azt fent már említettem, a létbiztonság megteremtése, az anyagi boldogulás történetei összekapcsolódhatnak a környezet elutasításának a tapasztalatával. Többen számolnak be arról, hogy anyagi, szakmai sikerességük irigységet váltott ki környezetükben.

Az egyik kislány azt mondja, ő azért nem szereti az erdélyieket, [...] azért mert jönnek, mondja az egyetemista volt a kislány, és aztán már azonnal vezetők akarnak lenni. Azt mondja, utálok őket, mert mindenki vezető szeretne lenni. Van egy ilyesmi, van ismerősöm is, adja a névjegykártyáját, nem tudom hányfajta igazgató, na most lehet hogy valamennyire igaz, de meg vagyok győződve, hogy nem mindenki. (Árpád)

Ezek a történetek egyaránt tükrözik az 1990-es években a létbizonytalanságába sodródott emberek sikereikkel szemben érzett frusztrációit; az erdélyieket övező, az 1990-es évek elejétől romló közhangulatot; valamint beszélgetőtársaink hajlandóságát arra, hogy az elutasítottságukat mint az idegennek szóló elutasítottságot interpretálják.

A munkahelyüket erdélyiektől féltő magyarországiak toposza mindössze két interjúban jelenik meg. Feltételezhetjük, hogy ennek részben az az oka, hogy interjúalanyaink legálisan vándoroltak be, és telepedtek

²⁹ Kántor Zoltán: Nemzet, nacionalizmus, státustörvény. In: Tamás Pál – Eröss Gábor – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások*. Új Mandátum – MTA SZKI, Budapest 2005; Kántor Zoltán – Majtényi Balázs: A „kettős állampolgárság” – népszavazás, politikai vita, érvek. In: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv 2004/2005*. Temesvár, Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó, 2005. 213–228; Feischmidt Margit válasza. Fórum a kettős állampolgárságról. *Kisebbségkutatás*, 2005. 1. sz. 33.

³⁰ Enyedi – Fábíán – Sik (2004) i. m.

le, nem az illegális, szakképzetlen munkaerőt is foglalkoztató szegmentált munkaerőpiacon helyezkednek el; a középosztálybeli (műszaki) diplomás pozíciókban kisebb a létbizonytalanság, az alkalmazottak kevésbé pótolhatóak illetve kevésbé felcserélhetőek egymással, mint a vendégmunkásokat is jelentős számban foglalkoztató iparágakban. Ezzel magyarázható, hogy amennyiben valaki be is számol ilyen tapasztalatról, az nem a munkaerőpiaci verseny személyesen megélt fenyegetése, hanem egy általánosabb társadalmi diskurzus leképeződése: nem interjúalanyaink munkahelyén, munkatársaikkal, feletteseikkel való interakciói során jönnek létre, hanem a tágabb társadalmi környezetből érkeznek.

Ezekben a helyzetekben az „erdélyi” (tényleges vagy képzelt) negatív konnotációját a beszélő a sokat dolgozó, a legnehezebb munkákat is elvállaló, talpraesett, „jég hátán is elbodoguló erdélyi” képének segítségével kapcsolja össze. Ez a narratíva egyrészt a kiszolgáltatottság és kizsákmányolás helyzeteit értelmezi újra úgy, hogy cselekvőként, kompetens egyénként, nem pedig áldozatként mutatja be magát a beszélő; másrészt, egy meritokratikus értékrendet idézve legitimációs alapot teremt az előnyösebb pozíció elfoglalásához. Ezt a legitimációs narratívát többféleképpen fogalmazták meg beszélgetőtársaink. A következő interjúrészlet azt mutatja be, hogy a beszélő hogyan távolodott el ettől a kezdetben elfogadott helyzetértelmezéstől, és hogy tette részben magáévá a külső csoport nézőpontját.

Volt olyan taxis megjegyzés régebben, hogy az erdélyiek jobban élnek. Sőt volt egy olyan, aki azt mondta, hogy azért élnek jobban, merthogy elvállalnak olyan munkát, amit egy magyarországi nem vállalna el. Ezt ő rossz értelemben gondolta, én ezt nem gondolom, azt viszont gondolom, hogy szerintem minimum két fajta erdélyi van: a szomorkodós, akivel én nem foglalkozom. De az, aki akar valamit, azokban van egy ilyen megoldom, jég hátán is megélek, lehull a hó, nem esik kétségbe, merthogy egy magyarországi hajlamos rá. Sokkal nagyobb a tűrőképessége, megoldó-képessége, talpraesettebb. Ugyanúgy, ahogy lehet nyomulásnak venni, hogy rátörsz valakire, meg lehet úgy venni, hogy szia, itt jártam, bejöttem, ugyanúgy azt is lehet nyomulásnak venni. Mert ha ugyanezt levetíted egy török-német dologra, akkor nyilván a német, nem örül annak, hogy a török nyolc helyett tíz órát dolgozik. Mert nyilván a munka értékét is rontja, és a németet ugye megérted. A magyarra meg azt mondd, hogy az erdélyit nem. Szóval ez nagyon, nem egy

egyértelmű dolog, hogy kinek van igaza. Vagy hogy van. Most már én is néha hajlamos vagyok, amikor az elején megvolt ez a sikersztori, és kvázi kipipáltam, hogy megcsináltam az életem, most már nem dicsekszem ennyire vele. Mert ezekben volt egy pár olyan kulcsmomentum, amikor a magyarországi azt mondta volna, hogy nem. (Melinda)

Az elutasítotttság és kizárás tapasztalatai mellett interjúinkban megjelennek a környezet általi elfogadás és befogadás elbeszélései is, azok a helyzetek, amikor a környezet szemében erdélyinek, székelynek lenni vonzó tulajdonság. Magyarországon a civilizálatlan és szegény Erdély képével párhuzamosan él az autentikus magyar kultúra bölcsőjének Erdély-képe is.³¹ Ennek az Erdély-romantikának az eredménye az a rokonszenv, amelyről több beszélgetőtársam is beszámolt migrációs történetében. Ha elfogadja ezt a vonzalmat, ekkor ez kevésbé tematizálódik, magától értetődő az élettörténetben.³² Ám erőteljesebb reflexió övezi akkor, hogyha a beszélő ezt a romantikus vonzódást, annak elfogadásával járó passzív szerepet visszautasítja:

Én ezt azért adtam fel, mert a papírférfj-jelöltem³³ belém szeretett, és én ezt nem akartam, hogy komolyan vevődjék. Főként azért nem, mert ő nem belém szeretett, hanem egy erdélyi menyecskebe. És tudtam, hogy én nem vagyok egy erdélyi menyecske típus, tehát én nem tudom prezentálni, amit ő belém álmódott ebbe a kapcsolatba...

Nem vagyok pl. házias. Ezt a pasit, egy táncházba vitt el valaki, turistaként voltam itt, és akkor mondták, hogy menjünk el a táncházba, és

³¹ Ennek forrásai és csatornáit pl. az Erdély-turizmus, a Duna TV műsorai, vagy a Wass Albert kultusz. Feischmidt Margit: A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In: Feischmidt Margit: *Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok.* Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 2005; Kürti László: *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination.* State University of New York Press, New York, 2002.

³² Ha rákérdeztem, hogy jelentett-e hátrányt a származása, többször kaptam ellenkező választ: *voltak már ilyenek, hogy mennyire szeretik az erdélyieket, hogy kimondták, így. Meg voltak segítőkész emberek, pl. az az osztályvezető, aki engem felvett az első munkahelyemre, ő is szimpatizált az erdélyiekkel, és szerintem ez is közrejátszott abban, hogy felvett. Nem tudom mennyire, remélem, hogy nem csak azért.* (Attila)

³³ Az 1980-as években igen nehéz volt a kitelepedés legális útját járni Romániában, a lehetséges egéruak egyike volt egy külföldivel formálisan kötött névházasság, más néven papírházasság.

akkor elmentünk, és ugye egy erdélyi a táncházban, akkor arról van az embernek egy elképzelése, hogy milyen típusú. Én meg nem vagyok ilyen. Én meg azt éreztem, hogy ő abba szerelmes, akit ő a táncházban. Hamis elképzelés. Hogy otthon főzök, s népdalokat énekelek közben. Nem népies beállítottságú vagyok. (Melinda)

Interjúinkban a befogadás, a rokonszenv tapasztalatai kevésbé hangsúlyosak, mint az elutasítottság sérelem-történetei; és amennyiben tárgyalásra kerülnek sem jellemző hogy ezt a beszélő valamilyen kollektív kategóriával kapcsolja össze. Az erdélyiként való befogadás és elfogadás történetei a fent említettek mellett azokról a helyzetekről szólnak, amikor interjúalanyaink egy magyarországi kisebbségi közegbe kerülve meleg fogadtatásra találhatnak. Ilyenkor a kisebbségi léthelyzetre irányuló szolidaritás keretében értelmezik pozitív élményeiket, eközben pedig szembeállítják azokat az általános magyarországi tapasztalataikkal.

Végtelen rendes társaság volt ott a tsz-nél. Megjegyzem kilencvenöt százalékban horvátok voltak, nem magyarok, itteni horvát nemzetiségűek, akiket a magyarok Kanizsa környékén nem szerettek, én viszont nagyon. Ők meg tudták érteni az én régebbi kisebbségi voltomat, mert ők érezték, ha nem is annyira, érezték, hogy ők itt kisebbségnek számítnak. [...] Amikor mentem az utcán, igaz, hogy én is mindenkinek köszöntem, mindenki fogadta, százból kilencvenöt megállt velem beszélgetni, és hozzá hasonló dolgok. Én nem tudtam mindenkiről, hogy ki, de rólam mindenki tudta. (Károly)

Ezek a befogadás-történetek összekapcsolódhatnak a kettős kisebbség etnikai sérelmi narratívájával, amelyet a következő rész tárgyal.

Elutasítottság és etnicizálás – a sérelmi narratíva

Az előzőekben láthattuk, hogy interjúalanyaink jellemzően nem mutatják be magukat mint dolgozó migránsokat a különbözőség és azonosítás kategóriáival. Mégis, interjúink jelentős részében a Fox és Pulay által leírt etnikai sérelmi narratíva központi elemként, hangsúlyosan van jelen. A migráns életutak egyik központi állomása azoknak az élethelyzeteknek, tapasztalatoknak az elmesélése, amelyeket interjúalanyaink a magyarságuk, a nemzeti szolidaritás megtagadásaként mutatnak be.

Ezek a történetek helyet adnak az azonosság-különbözőség etnicitásra épülő esszencializáló elbeszéléseinek.

A nemzeti kategóriákkal elbeszélte elutasíthatóság leggyakrabban a „lerománózás”-helyzetek – amelyben a beszélőt környezetében valaki a „román” jelzővel illette – bemutatásán keresztül jelent meg az interjúkban. A lerománózás-narratívák elemzése, mint tényleges vagy vélt etnikai stigmatizáció tapasztalata szinte az összes hasonló témájú munkában helyet kapott az utóbbi időben.³⁴ A lerománózás-helyzetek mellett ilyenek a határátlépéskor és az idegenrendészeti bürokrácia,³⁵ útvesztőiben átélt nehézségek (leghangsúlyosabban a magyar állampolgársági vizsga, illetve a hosszú és kiszámíthatatlan várakozási időszak), amelyeket válaszolóink etnikai keretben – magyarságuk elutasítása-ként – értelmezhetnek. Szintén ennek az esszencialista narratívának az egyik pillére a 2004. decemberében megrendezett népszavazás a határon túli magyarok kettős állampolgárságáról. *„Párhuzamot vonnék, hogy megint lerománózták a népet. A székelyeket. Megint lerománózták. Nagy tömegben lerománózták a testvérek. Vagy leszlovákozták? Vagy lejugózták? Mindegy hogy nevezzük.”* (Gyula)

Ahogy azt a lerománózással kapcsolatban korábbi kutatások is leírták, számos interjúalany az etnikai szolidaritás megtagadásának tapasztalatát úgy oldotta, hogy az elutasító-elutasított szerepeket felcserélve a magyarországiakat egy új magyarságfogalom alá sorolta be. Ezekben a történetekben a magyarországiak kevésbé magyarok, vagy egyáltalán nem azok,

³⁴ Rogers Brubaker – Feischmidt Margit – Jon Fox – Liana Grancea: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, 2006. 326–332.; Feischmidt Margit: A határ és a román stigma. i. m.; Fox (2003) i. m.; Pulay (2006) i. m.

³⁵ Az idegenrendészeti hivatal egy olyan szintér, ahol a különböző nem magyar állampolgárságú egyének a magyar állampolgárság megszerzéséért egymás mellett, és egymás ellen küzdenek. Az idő és a tér kontrollja, a várakoztatás, sorbanállás kényszere egy hatalmas teret hoz létre, ahol gazdasági tőkével rendelkezni (pl. megfizetni egy ügyvéd költségeit) előnyös pozíciót jelent. A hatalmi tér az etnikai hovatartozással összekapcsolódó gazdasági egyenlőtlenségekkel együtt az etnikai kategóriákban értelmezett alárendeltség tapasztalatát hozza létre, ez a frusztráció az etnocentrikus és xenofób gondolkodás mintáiban köszön vissza. *Volt olyan, hogy mentem a rendőrségre tartózkodási engedélyt meghosszabbítani, jött a ferdeszemű, „szia” „szia” s adta oda a nemtudommit az ügyintézőnek, s intette el, ment a dolgozóra „szia”.* Ugyanezt láttam az állampolgársági vizsgánál, ott állt egy kínai csajszi, tisztán emlékszem erre, ilyen kis diplomata táskával, ő már a többiek útját egyengette, szó szerint. (Bálint) Az idegenrendészet mint identifikációs mechanizmusokat generáló hatalmi tér elemzése egy külön kutatás tárgya lehetne.

míg az igazi magyarság hordozóivá az erdélyiek, határon túli magyarok, székelyek válnak.

Ezekben a narratívákban a nemzeti szimbólumok használatában észlelt eltérések, a (magyar) magaskultúra ismerete és szeretete, illetve a nyugati kultúrához való viszony a központi motívumok. A nemzeti szimbólumok használata (kitenni a magyar zászlót, a magyar címet, népviseletet hordani, a Himnuszt átéléssel énekelni, nemzeti ünnepeket tisztelni) számos interjúalanyunk számára a magyarországi-erdélyi szimbolikus határmegvonás egyik eleme.

A nemzeti ünnepeink, azokat mondjuk más tartalommal éljük itt meg, aki megéli. Aki a tökmagot köpi jobbra balra, amikor a Himnuszt énekelik, az biztos nem éli meg, az nem éli meg, mert mi mindig lelki vigyázásban álltunk, amikor meghallottuk a Szózatot vagy Himnuszt. Iskolában az történik, hogy nem énekelik a Himnuszt, hanem meghallgatják. (Árpád)

A határmegvonás másik eleme a magaskultúra, ezen belül a magyar magaskultúra ismerete és szeretete az erdélyiek és határon túli magyarok körében, ezzel szemben a magyarországiak, mint a nyugati (tömeg-) kultúra „nyugati világba asszimilálódó” fogyasztói jelennek meg: *„általában mindig a többségi nemzethez szoktak asszimilálódni. Itt a mi helyzetünkben azt mondjuk, hogy a nyugati kultúrához.”* (Árpád) Néhány esetben a nemzeti fogalomtárhoz való eltérő viszonyulás tematizálásától egyenes út vezet ahhoz, hogy beszélgetőtársaink az erdélyiek jobb, igazabb magyarságát hangsúlyozzák.

Nemrég voltunk külföldön, hát én elhatároztam, hogy ha megnyerem az ötöslottót, akkor elmegyek innen, valahová. Mert itt nem lehet megmaradni magyarnak. A magyart itt már csak második idegen nyelvként tanulják. Hazudnak az ember szemébe, töltik a műsort a hülyeségekkel. Be sem kapcsoljuk, ott van letakarva. Nem tudom más hogy van ezzel, de én nagyon szomorúnak tartom. Lehet hogy más nem érti meg, de én másfél éve voltam itt, már rögtön kitettük a zászlót. Mert én 40 évig nem tehettem ki, mert vagy Romániában éltem, és ezért megöltek volna, vagy albérletben voltam. Most kint van. Nagyon szomorúnak tartom, hogy az emberek még az ünnepeken sem teszik meg, hogy kitegyék. Másikokat meg a Délvidéken ütik, ha magyarul megszólálnak. (Bálint)

A nemzeti beszédmódra, az etnikai kategorizáció használatára való fogékonyság az erdélyi kisebbségi társadalom kontextusában többféle forrásból ered. Az utóbbi kétszáz évben a magyar és a román közbeszédben, kulturális életben és politikában jelentős szerepet kaptak a nemzeteszmék gyakran ellentmondó értelmezései. A Ceaușescu-diktatúrában is igen erőteljes elem volt a nemzeti sovinizmus, ami a román állammal szemben erős ellenállást gerjesztett a kisebbségi magyarságban; másrészt a kisebbségi magyar társadalom is megteremtett egy kvázi nemzeti diskurzust a maga számára. Ez egyrészt a – helytől és időtől jelentősen függő – mindennapi etnikai kategorizációt³⁶ jelenti, „a kollektív mi-reprezentáció külön szótárát és grammatikáját”,³⁷ másrészt jelenti egy erdélyi magyar intézményrendszer létrehozását. Kántor Zoltán ezt úgy fogalmazta meg, hogy az erdélyi magyar társadalom „nemzetesülő kisebbség”.³⁸

Más szerep jutott a nemzeti tematikának Magyarországon. A belpolitikai csatározások során az 1980-as években, majd a rendszerváltás idején a magyar kulturális nemzet témája, a határon túl élő magyar kisebbség helyzetének tematizálása eszközzé vált a rendszerváltó elit kezében, amelyen keresztül kritizálhatta a fennálló rendszert.³⁹ Ezt követően is a politikai hadszíntér eszköztárának része maradt, mint egy olyan elem, amely segítségével a szereplők magukat a politikai mezőben pozícionálhatják.⁴⁰ A nemzeti szimbólumok jelentései átalakultak a különböző politikai szereplők kezében, létrehozva a nemzeti tematizáció egy plurális rendszerét, amelyben egymás mellett, a legitim jelentésekért egymással küzdel-

³⁶ A mindennapi etnicitás működéséről természetesen nem beszélhetünk általános terminusokban: függ a településtípustól, a földrajzi helytől, a település etnikai megoszlásától, a társadalmi-gazdasági státustól; emellett időben is változik. Más lesz tehát az 1990-es évek elején egy székelyföldi faluban, és más az ezredforduló Kolozsvárján. Gagyfi József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. KÁM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996; Brubaker et al. (2006) i. m.

³⁷ Biró A. Zoltán: Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989–1995 között. In: Biró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák – Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Pro-Print, Csíkszereda, 1998. 15–48.

³⁸ Kántor Zoltán: Nationalizing Minorities and Homeland Politics. In: Balázs Trencsényi – Constantin Iordachi – Zoltán Kántor – Cristina Petrescu – Dragoș Petrescu (eds.): *Nationalism and Contested Identities: Case Studies on Romanians and Hungarians*. Regio Books. Budapest, Iași, 2001. 249–272.

³⁹ Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarok kapcsolattörténete. Problémakatalógus*. Kalligram, Pozsony, 2004. 97–98.

⁴⁰ Szabó Ildikó: *Nemzeti tematika és politikai szocializáció*. MTA Doktori Értekezés. Budapest, 2006.

met folytatva több nemzeti tematizációs nyelv is megjelent. Másrészt a határon túli magyarok maguk is a politikai szimbólumrendszer részévé váltak.⁴¹ Valószínűleg pusztán a kisebbségi illetve többségi pozíció különbözősége önmagában elegendő lett volna ahhoz, hogy az etnikai-nemzeti hovatartozás különböző jelentésekkel bírjon egyazon kulturális nemzet két tagja számára. A magyarországi illetve romániai és erdélyi politikai mező folyamatai ezeket a különbségeket azonban jelentősen megnövelték, és a jelentéseket diverzifikálták. Mindezek a folyamatok hozzájárultak a nemzeti szimbólumok használatának kölcsönös félreértéseihez a befogadó közeg különböző nemzeti nyelvet beszélő tagjai és az áttelepülők között, hiszen utóbbiak esetében továbbra is a kisebbségeit beolvasztani próbáló diktatúra emléke maradhatott a meghatározó irányzéka azok jelentéseinek, míg előbbieket esetében e szimbólumok a napi politikai küzdelmek, azonosságok és elhatárolódások eszközeivé váltak.

A következő interjúrészlet jól illusztrálja azokat a nehézségeket, amelyeket a kisebbségi helyzetből kikerülő élhetnek át akkor, amikor szembesülnek a nemzetiség és etnicitás megváltozott jelentéseivel.

Ez a legnagyobb baj, itt mindenki lehet bármi, Magyarországon bárki lehet kínai, lehet román, lehet tót, vagy lehet mittudomén szerb, de ha azt mondom, hogy én márpedig magyar vagyok, akkor már magyarokodok. Miért? Miért? Mert tulajdonképpen ez van. Ez van. Ha én kiteszem a magyar szentkoronát, vagy a magyar címet, akkor engem leköpnék az utcán mer.....Büdös magyar, s leköpnék. A taxisofőr, itt a sarkon. (Károly)

Ezek a tényezők hozzájárulnak a nemzeti-etnikai fogalomhasználat félreértéseihez, így az állampolgárság és kulturális nemzet fogalmainak ellentmondásos összemosásához, összemosódásához. A lerománosítás, a határátlépés, a bevándorlási ügyintézés és a kettős állampolgársági népszavazás helyzeteiben az a közös, hogy mindegyikben az állampolgárság és etnikai hovatartozás, a politikai és kulturális nemzet ütköző fogalmi állnak középpontban. Míg a magyarországi közember, illetve az állam képviselőiként fellépő hivatalnokok a politikai nemzet fogalmain keresztül értelmezik ezeket a helyzeteket, erdélyi interjúalanyaink

⁴¹ Waterbury, Myra: *Ideology, Organization, Opposition: How Domestic Political Strategy Shapes Hungary's Ethnic Activism. Regio. Minorities, Politics, Society*. Vol. 9. 2006. 65–86.

számára mindez a magyar (kultúr)nemzeti identitásuk elutasítását jelentheti. Az 1990-es évek fordulóján Magyarországra vándorló diplomás emberek áttelepülésük előtt a nemzetesülő kisebbségi diskurzus célközönségébe tartoztak – számukra ez az elutasítás az önazonosság egyik központi idiómáját érintheti.

Másrészt a nemzet fogalomrendszerét mindennapi küzdelmeibe bevonó magyarországi politikai nyilvánosság ténylegesen kitermelheti az etnikai stigmatizáció gesztusait, jelentéseit is: Feischmidt Margit a kettős állampolgárság politikai vitája kapcsán reflektál a politikai xenofóbia megnyilvánulásaira.⁴² Részben a nyilvánosság diskurzusaira épülve a mindennapi beszéd is működésbe hozhatja az etnikai kirekesztés és stigmatizáció mechanizmusait: Fox és Pulay bemutatják, hogy a magyarországi munkások és az idegen állampolgárságú vendégmunkások munkaerőpiaci pozíciójának viszonya hogyan tükröződik a „román stigma” működésében.⁴³

Az „igazibb” magyarság narratívája tehát a vélt vagy tényleges negatív külső kategorizáció sérelmi helyzetét hivatott orvosolni, a megkérdőjelezett dimenzió mentén helyreállítva a sértett fél önértékelését. Ugyanakkor, az autentikus magyarság narratívája önmagában is létrejöhet, a negatív külső kategorizáció tapasztalata nélkül: a nemzeti szimbolika kisebbségi illetve többségi (plurális) használatának eltéréseit érzékeltesen kifejezheti. Ezen narratívák megalkotásához az erdélyi migránsok a magyarországi nyilvánosságban is elterjedt fent említett autenticitás-diskurzusok eszköztárából is meríthetnek.

Meglepő, hogy az autentikus magyarság esszencialista narratívájában alig tükröződik az a pluralitás, amellyel a magyar közéletben a nemzet témaköre tematizálódik. Elenyésző az olyan utalások száma, amely a magyarországiak egyes csoportjai közt (pl. a „nemzeti érzelműeket” kiemelve) az etnicitás alapján tenne különbséget. További kutatásokat kívánna választ találni, hogy magyarázhatja-e ezt a nem-migráns magyarországi kapcsolatok hiánya, vagy az, ha a narratíva az erdélyiként átélt negatív tapasztalatokat értelmezi (és ez a központi szimbolikus határmegvonást az erdélyiek és egy külső csoport közt rögzíti).

Ahogy Pulay is bemutatta a „lerománózás” elbeszélések kapcsán, az etnikai elutasítottság narratív mintája nem szükségszerűen konkrét,

⁴² Feischmidt Margit válasza. Fórum a kettős állampolgárságról. i. m.

⁴³ Fox (2003) i. m.; Pulay (2006) i. m.

egyéni átélthelyzetek lenyomata.⁴⁴ Gyakran a saját, személyes tapasztalat hiányzik, mégis, a beszélő ismeri és felhasználja az etnikai elutasítottság történeteit saját helyzetének értelmezéséhez. Az etnikai sérelmi narratíva készen kapott minta, amely a személyes élettapasztalatoktól elvonatkoztatva alkalmas lehet az etnikai sérelmi helyzetektől különböző személyes nehézségek interpretálására, elbeszélésére. Válasz lehet az idegennek szóló előítéletekre, a közvetlen társas környezetből érkező, vagy a tágabb közvélemény részéről megfogalmazott elutasító gesztusokra. Interjúinkban az erdélyi gazdasági dimenziók mentén elkülönítő, szegénységéért lenéző, vagy annak sikerére irigy magyarországiak képe gyakran szervesen kapcsolódik az etnikai sérelmi narratívához. Az etnicitás és a nemzet fogalmi erdélyi kisebbségi pozícióból érkező megfelelő keretet jelenthetnek nem etnikai kategóriák mentén létrejövő elutasítás-helyzetek értelmezésére is.

Amikor a 16. kerületben esztékában elmentem orvoshoz, és egy adott pillanatban egy diplomás ember azt mondja nekem, egy diplomás embernek, hogy beszéljek már magyar akcentussal, ne románul. Na ezt nem fogom neki elfelejteni. Ez volt 92-ben, 2 évvel azután, hogy itt éltem. Kijöttem 90-ben és első hét azzal telt, hogy mentem intézni az iratokat, útlel, személyi, hát a harmadik kerületi rendőrséghez mentem be, amikor jöttünk ki, azt mondja a rendőr elvtárs, feszített egy ekkora ember az ajtónál, mondja, na jobb a vajas kenyér, mint a zsíros kenyér? Szó szerint. Úgyhogy itt is megkaptuk. De az előző az Ikarusban is a főnököm nem rosszindulatból, csak elszólásból volt, rákérdezett egyszer, hogy hogy is van az, hogy a román magyarok? (Bálint)

Egy másik jellegzetes példa a barátságok, társas kapcsolatok kudarcának összekapcsolása a magyarként való elutasítottság történeteivel. Az elbeszélésekben az elutasítás különböző társadalmi szintereken átélthelyzetek összefonódnak; ebben a sérelmi narratívában a magyarabb, kulturáltabb erdélyiek illetve a közösségibb, önzetlenebb erdélyiek önmeghatározási kölcsönösen értelmezik, erősítik, és legitimálják egymást.

Fontos látnunk, hogy az interjúban azok a témák, amelyekre az etnikai sérelmi narratíva építkezik, nem csupán az esszencialista különbözőség történeteiben kapnak helyet. Számos élettörténetben a lerománosítás,

---

⁴⁴ Pulay (2006) i. m.

az állampolgársági ügyintézés vagy a közélet bizonyos eseményei másfajta keretben kerülnek tárgyalásra, gyakran az otthon maradó, vagy áttelepült erdélyi ismerősökkel, családtagokkal való feszültségek, konfliktusok kapcsán. Több interjúalany úgy beszélt a „lerománózásról”, hogy közben etnikai stigmatizáló hatásától megfosztotta a tapasztalatot: hivatkozott eközben a cselekvő szándékaira („viccből mondta”, „nem úgy mondta”) illetve a helyzet extremitására („részek voltak”). Egy másik interpretációs stratégia volt a helyzet újraértelmezése a társadalmi pozíció mentén. A társadalmi hovatartozással, iskolázatlansággal, butasággal magyarázva a sértést a szerepek felcserélődnek, a stigmatizálás aktusa jelentőségét veszti.

Ugyanígy megtaláljuk a bevándorlási folyamat, vagy az állampolgársági népszavazás alternatív értelmezéseit is. Az utóbbi esetében a nemzeti esszencialista beszédmóddal szemben leginkább a politikai játszma, politikai manipuláció narratívája jelenik meg.

Rám nagyon megsértődtek az erdélyi ismerőseim, mert amikor szavazás volt, igen-nem izé, akkor nem mentem el szavazni. Hogy hogy nem mentél? S ha elmentem volna, és nemmel szavaztam volna, mit szóltál volna? Na mondom, ezért inkább el sem mentem. [Nevet] Hülye kérdésre csak hülye választ lehet adni, akkor már inkább nem megyek el, tudod? [...] De ezzel azért nem vagyok túl sűrű jelenség az erdélyiek körében. (Géza)

Ami közös ezekben a történetekben, az az, ahogy az erdélyi önazonosítást aktiválják: a beszélő véleménye megfogalmazása során gyakran reflektálni kényszerül erdélyi mivoltára, arra, hogy véleménye eltér, miért tér el a beszélő által dominánsnak érzékelt „tipikus erdélyi” narratívájától.

A sérelmi szövegekkel szemben megfogalmazott vélemények szimbolikusan elhatárolják a beszélőt az erdélyi kategóriájától. Éppen ezért ezek alkalmazása egy stratégia lehet a beszélő részéről, amellyel magát egy csoporttal azonosítani, vagy attól megkülönböztetni igyekszik; ugyanakkor ezek vállalása gyakran nehezen elbeszélhető feszültséget okoz az egyén önbemutatózásában. A következő interjúrészletben azt láthatjuk, hogy a kettős állampolgársági szavazás kapcsán hogyan próbálja a beszélő egyszerre megfogalmazni szembenállását az áttelepedés során hátrahagyott közeg elvárásaival, és egyszerre elutasítani az állásfoglalást, ezzel elkerülve a konfliktust.

Ezért is nem jó az, hogy hogy mondjam, úgy érzem, nem szabad egy itt élő magyar családtagnak egy ott élővel politikai vitába bonyolódni, mert csak terheli a családi kapcsolatokat. [...] Én az hogy 16 éve én itt élek, aki csak 5 évvel régebb is él itt, aki az előző rendszerben is élt, annak inkább lehet beleszólása, én úgy érzem, nekem annyira nem. Nem éltem át, hogy milyen volt a 80-as években Magyarországon élni, hogy milyen volt utána, az egy más dolog. De új emberként becsöppentem az országba, teljesen másképp élem meg én a mindennapokat, vagy éltem meg az első jónéhány évet, mint egy itt született ember. Ő megélt valamit, nekem van egy véleményem, de az, hogy előtte milyen volt, és mennyi változás történt az országban, az jobban látja, aki itt élt mint én. A politika egy nagyon bonyolult dolog, és nem is szerettem sosem. És ha valaki foglalkozik vele, olyan tegye, aki ért hozzá. Mert így könnyű, hogy nézem a tévét, és mondok valamit. Ezért is én kerülöm. Apukám szokott időnként mondani valamit, és akkor én mondom, hogy igen, úgy van. (Anna)

Az etnikai sérelmi narratíva lehetséges pilléreinek, az elutasítottság helyzeteinek ilyen értelmezései együtt járnak az esszencializáló etnikai különbözőség, az igazibb magyarság narratívájának hiányával. Másrészt annak megidézésével párhuzamosan, együtt járhatnak az attól való explicit egyéni elhatárolódással. Az interjúkban megtalálható az etnikai esszencializáló narratíva egy olyan változata is, amely a magyarországi-erdélyi megkülönböztetést földrajzi határok mentén úgy írja felül, hogy a beszélőt elhatárolja az autentikus magyarság hordozóitól. Ekkor a magyarsághoz fűződő viszony csoportok között érzékelt különbségei többször a Kelet-Nyugat diskurzív mintája szerint kerül tárgyalásra.⁴⁵ Ezekben a narratívákban a beszélő a székelyeket jelöli meg mint a nemzeti szimbólumokhoz jobban kötődő csoportokat. A fokozott nemzeti érzés ekkor összefonódik a barbarizmus, primitívség képzeteivel.

Az Erdély nyugati részén élők sokkal nyitottabbak, tájékozottabbak, sokkal rugalmasabbak voltak, mint a székelység, akik egy elzárt közösség, próbálta a saját hagyományait őrizgetni, és olyan csökönyösen, hogy néha mér ettől volt hülye. [...]

⁴⁵ Attila Melegh: *On the East-West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University Press, 2006.

Székelyföldön úgy volt egészen 90-ig, hogy kiderült utána, hogy minden második házban megvolt a magyar zászló elrejtve, meg mittudoménmi, mert én annyi régi magyar zászlót előkerülni, 50–100 éves zászlók, olyan helyen őrizték, hogy képesek voltak 2 mestergerenda közé, ott vészelt át 30–40 évet, elővették, kibontogatták, magyarkodtak. Én mondjuk nem szerettem ezt sem igazából. Én nem vagyok híve ilyen túl nemzetieskedő, sem magyar, sem román, sem egyéb, nem igazán szeretem. (Géza)

Minták és mintázatok

Az eddigiekben a migráns élettörténetek munkával kapcsolatos elbeszéléseit vizsgáltuk meg, és azt találtuk, hogy ezek főként individuális sikertörténetek. Ezt követően olyan epizódokat azonosítottunk, amelyekben jellemzően a migrációhoz kötött kollektív azonosságok jelennek meg, mindenekelőtt az erdélyi-magyarországi megkülönböztetés. Ezek főként a társas kapcsolatok kialakításának nehézségei, valamint a szűkebb-tágabb környezetből érkező elutasítás tapasztalatai kapcsán fogalmazódtak meg. A történetek helye, fontossága és értelmezései jelentősen eltértek a különböző élettörténetekben; jelen részben megkísérelünk rámutatni néhány olyan tényezőre, amely e különbségekkel kapcsolatban állhat.

Elemzéseink során azt találtuk, hogy a kétféle módon – az erdélyi szervezeten keresztül illetve az internetes megkereséssel – mintába került interjúalanyaink között jelentős különbségek mutatkoztak. Míg munkájukról mindannyian individuális sikertörténeteket meséltek, a befogadó közegben a társas kapcsolatok kiépítésének kudarca, az erről szóló panaszok és csalódottság jellemzőbb az erdélyi szervezet tagjai körében. Az interjú módszer nem adott módot arra, hogy a társas beilleszkedést valamilyen objektív mércével mérve a kapcsolathálókat, kiterjedtségüket, sűrűségüket feltérképezzük, az azonban kijelenthető, hogy társas beilleszkedés szubjektív megítélése tekintetében különbségek találhatók a két alcsoport között. Míg az interneten megtalált emberek vándorlástörténetükben több barátságról, szoros társas kötelékekről számolnak be, illetve azok hiányát individualista nézőpontból, elégedetlen tárgyalták, a szervezet tagjai számára a kapcsolatok, ha létrejönnek sem elegendőek, kielégítőek. Ez az eredmény nem váratlan figyelembe véve, hogy a migráns szervezetek részben a befogadó közeggel kiépített hiányos kapcsolatokat, az elvesztettnek vélt közösséget pótolhatják. A szervezeti tagság tehát strukturálisan

tükrözheti a társas kapcsolatok kiépítésének egyéni kudarcát, vagy a társas normák, a közösségi értékrend térbeli makrotársadalmi különbségeit.

Egy homogén migráns környezet megfelelő közeget jelenthet a migránsokat személyesen érintő elutasítás-tapasztalatok feldolgozására is, ez részben magyarázhatja, hogy a társas kudarcok mellett az erdélyinek szóló elutasítás sérelmei is inkább jelen vannak a szervezeti tagok élet-történeteiben. Az erdélyiek szervezetének tagjai többségükben az etnikai sérelmi narratíva kereteit használva mutatták be magukat. Noha munkájukról ők is egyéni sikertörténeteket meséltek, ezek a migrációs élettörténetben kisebb hangsúlyt kaptak az elutasítás, a társas kudarcok tapasztalatához képest. Utóbbiak gyakran a fent leírt etnikai-nemzeti keretben kerültek elbeszélésre, azaz beágyazódtak olyan kollektív identitásokhoz kötődő elbeszélésekbe, amelyek a magyarsághoz való viszony különbségéről, az erdélyiek „igazibb” magyarságáról szóltak. Az erdélyiséget az igazibb magyarsággal felruházó narratíva az elutasítás és társas kudarcok élménye nélkül is elbeszélésre kerülhet, mint pl. a magyartanárpár Árpád hivatás-élettörténetében.

Az etnikai sérelmi narratíva viszonylag egységes mintája részben azért jöhet létre, mert az erdélyiek diaszpóráközösségei (mint amilyen az általunk kiválasztott szervezet is) megfelelő helyszínt biztosítanak a megerősödéséhez, fennmaradásához. Ahogy azt fent is láttuk, ezek a helyszínek részben olyan emberek közösségei, akik kevésbé illeszkedtek be nem-migráns társas közegekbe, vagy kevésbé elégedettek meglévő kapcsolataikkal. Így az elutasítottság és különbözőség élményét a résztvevők újra és újra átbeszélik, újra és újra megalkotva, frissen tartva az etnikai fogalmakkal értelmezett sérelmi történeteket.⁴⁶ A szoros társas kapcsolatok hiánya megnehezíti, hogy ezek az általánosító esszencialista narratívák a mindennapi tapasztalatok hatására megkérdőjeleződjenek.

Az internetes kapcsolatépítő oldalon keresztül az identifikációs narratívák szélesebb palettájával találkoztunk. Jellemzően olyan elbeszéléseket találtunk, amelyekben az erdélyiség csak töredékesen vagy egyáltalán nem jelenik meg, az élettörténet, – mind a munka, mind pedig a társas interakciók és beilleszkedés – az életük irányítását kezükbe vevő egyéni cselekvőkön kerülnek bemutatásra. Ezek az élettörténetek főként sikeres

⁴⁶ 2005 tavaszán több hónapig rendszeresen látogattam az erdélyi migránsok szervezetének közösségi eseményeit. A tagok egymás közti beszélgetéseiben rendszeresen megjelentek, tematizálódtak – a közéleti eseményekre, vagy a személyes tapasztalatokra reflektálva – az azonosság és különbözőség narratívái.

karriertörténetek, amelyek összefonódhatnak a társas beilleszkedés elégedettség-történeteivel. Amennyiben érintik azokat a tapasztalatokat, élethelyzeteket, amelyekre az etnikai sérelmi narratíva épül, interjúalanyaink gyakran az etnikai sérelmi narratívával szembehelyezkedve, attól elkülönülő módon fogalmazták meg saját magukat. Az erdélyieket övező előítéleteket a beszélő is magáévá teszi (vagy legalábbis önkritikusan viszonyul hozzájuk), a lerománózás személyes tapasztalata hangsúlyozva hiányzik, vagy stigmatizáló éle eltűnik, a közéleti-politikai események külső, kritikai nézőpontból jelennek meg, az erős magyarság-tudat pedig egy külső csoport attribútumává válhat. A beszélő többféle határ-megvonási stratégiát követhet: bemutathatja, hogyan kerül át egyik csoportból a másikba; a határt eleve úgy definiálhatja, hogy ő az erdélyivel szemben, kvázi-magyarországiaként jelenjen meg; vagy többnyire (vallási) univerzalista elvekre hivatkozva kerülheti, és tagadhatja a szimbolikus elhatárolódást.

Az iwiwe is örülök, hogy sikerült bejelentkezni, mert így sikerült azon keresztül leveleznem az egyik unokatestvéremmel, akivel majd 30 éve nem láttuk egymást. Ő kint van Svédországban. Amikor én Magyarországra jöttem, ő Svédországba. [...] nem is tudom mikor találkoztunk, mert a szülők nem voltak olyan jó viszonyban. De most az iwiwen sikerült. [...] Alig hogy beléptem, a Gazdasági rádión beszélte az iwiw egy kitalálója, hogy szociológusok azért találták ki ezt, hogy a családtagok attól függetlenül, hogy hol vannak, megtalálják egymást. Hát, sikerült. Rákerestem a vezetéknevemre, így találtam rá. Négyet találtam, kettővel felvettem a kapcsolatot, a másik kettő meg még nem válaszolt, majd meglátjuk. Mert ez a név nem egy elterjedt név, itt Magyarországon, Franciaországban vannak sokan, meg Szenegálban. Franciául meg kéne tanulni. [...]

Ahogy azt mondtam, nekem ezen a Földön mindegy, hogy hol vagyok. Nekem ilyen szinten soha nem volt honvágyam. Mindenütt bárki-vel a lehető legrövidebb idő alatt próbáltam baráti viszonyt kialakítani, emberi hangnemben beszélni, tiszteletben tartva az álláspontját, de elvárva azt, hogy ő is tiszteletben tartsa az enyémet. Mert ahol úgy láttam, hogy nem, akkor odébbáltam. [...] Ha hazamegyek, akkor is jól érzem magam, de most itt alakítottam ki az egzisztenciámat. De ha holnap arról szólna a dolog, hogy menjek Szenegálba, az ottani név szerinti rokonokkal felvenni a kapcsolatot, és úgy érezném, hogy innen-től itt szeretném élni az életemet, akkor ott élném az életemet. Tehát. Nem

gondolkodnék rajta sokat, hogy jaj istenem most otthagytam Budapestet, jaj istenem, ott hagytam Romániát. A Földön élek, nem? (Péter)

Azok a szimbolikus határ-megvonási stratégiák, amelyben a beszélő magát mint atipikus erdélyit mutatja be, sokkal kevésbé öltenek egységes formát, mint a sérelem narratívák. Ennek egyik magyarázata, hogy társas kapcsolatainkban sokkal kevésbé szegregált egyénekről lévén szó, ezek a történetek sokkal kevésbé kerülnek folyamatos átbeszélésre, és kevésbé öltenek intézményesült formát.

Interjúalanyaink élettörténeteinek különbségei nem csupán a migráns szervezeti tagsághoz köthetők. A migránsok életkora a migrációs időszakban jelentősen befolyásolhatja a társas kapcsolatépítési lehetőséget, és részben magyarázhatja a fiatalabb interjúalanyaink sikeresebb társas beilleszkedését.⁴⁷ Az életkor továbbá kapcsolatban állhat az etnikai-nemzeti kategóriarendszer használatával: fiatalabb korban elvándorolva az egyén rövidebb ideig részesült az erdélyi „nemzetesülő” kisebbségi tematika szocializáló hatásából. Hipotézisként megfogalmazható, hogy generációs különbségek is lehetnek a nemzetesülő kisebbségi diskurzusok iránti fogékonyságban. További kérdésként fogalmazható meg, hogy az identifikációs mintákban mennyiben fedezhetők fel regionális különbségek a származási hely szerint.

Elemzésünk végén fontos megjegyezni, hogy az iwiw-es tagság a kutatásban a migráns hálózatokhoz nem feltétlenül kötődő egyének elérésének eszközét jelentette. Ezzel azt tudtuk megvalósítani, hogy ne kizárólag migráns közösségeken keresztül, vagy hálódba-módszerrel – tehát migránsok networkjein keresztül – találjuk meg interjúalanyainkat. Az, hogy az iwiw-tagság milyen kapcsolatban áll az egyéni (szocio-ökonomiai, vagy kulturális) jellemzőkkel, vagy mennyiben jelent egyben közösségi (akár migráns, akár migrációtól független közösségekben) tagságot, arról nem volt előzetes információm, és a kutatás is csak kis részben volt alkalmas ennek feltárására.⁴⁸ Éppen ezért az elemzés során elsődlegesen

⁴⁷ A 2002-ben bevándorolt népességre vonatkozóan az életkor és a kapcsolatháló összefüggéseiről lásd Gödri – Tóth (2005) i. m. 172., 177., 186.

⁴⁸ Eleve csak a román nyelvtudásukat feltüntetők kerülhettek be az interjúalanyok közé; a jelentős számú interjúttal visszaautasítóról nem állt rendelkezésre információ. Másrészt a teljes iwiw-es populációt tekintve is fontos lenne ismerni, hogy milyen társadalmi rétegek érik el az oldalt, illetve milyen típusú közösségek ágyazódnak be a hálózatba, milyen típusú közösségi kommunikáció és cselekvés helyszíne.

nem a két alcsoport összehasonlításának a célja vezetett – a két alcsoport megkülönböztetése csupán akkor került előtérbe, amint a migráns-közösséghez tartozás, vagy annak a hiánya mint az identitásformák megjelenésének egyik magyarázó eleme jelent meg. Ezzel azonban jelentősen leszűkítettük a magyarázatba bevont tényezőket. A jelenség komplexebb képét adná, ha a jövőben válaszolni tudnánk arra, hogy a szervezeti tagság, illetve az internetes elérés mögött – a fent elemzett életkoron kívül – milyen tényezők mentén találunk homogén csoportokat. Így például további kutatás tárgya lehetne, hogy a migráns szervezetnek vagy az internetes közösségépítő oldal tagjának lenni mennyiben jelent hozzáférést esetleg szubkultúrákhoz, amelyek az életmódot, értékválasztásokat, az identifikációs mintákat jelentősen meghatározzák.

Összefoglalás

Dolgozatomban megkíséreltem az 1990-es évek fordulóján Erdélyből áttelepült diplomások két csoportjában megvizsgálni, hogy milyen származási helyhez kötött kategóriák játszanak központi szerepet a vándorlástörténeteikben: milyen tartalommal telik meg az erdélyi-magyarországi ellentétpár, illetve milyen alternatív önazonossági formák jelenhetnek meg. Fox és Pulay erdélyi magyar vendégmunkások közt azt figyelték meg, hogy leginkább a magyar állampolgárság hiányából fakadó munkaerőpiaci egyenlőtlenségek és azok következményei hozzák létre a tapasztalatokat, amelyek segítségével az erdélyieket és magyarországiakat elválasztó szimbolikus határok létrejönnek. A két csoport különbségét a vendégmunkások az erdélyiek erősebb, igazibb magyarságát hangsúlyozva az etnicitás nyelvén fogalmazták meg.

A diplomások, akikkel interjúkat készítettem, nem számoltak be a munkaerőpiaci helyzet hasonló egyenlőtlenségeiről, mégis, köztük is megjelenhetnek a fenti önazonosságok. Az individualizációs különbségek, és a részben ennek következtében megtapasztalt nehézségek a társas kapcsolatok kialakításában, valamint a negatív külső kategorizáció helyzetei (az erdélyieknek szóló, vagy akként értelmezett elutasító gesztusok a szűkebb személyes környezet vagy a tágabb magyarországi közvélemény részéről) olyan tapasztalatok, amelyek az erdélyi-magyarországi megkülönböztetés pilléreivé válhatnak. Az etnicitás és nemzet kategóriáinak eltérő kisebbségi és többségi szerepe az erdélyi magyar „nemzetesülő” kisebbségi társada-

lomban, illetve a magyarországi plurális közéletben magyarázhatja részben az „igazibb magyarság” autenticitás-narratíváit.

Ez az etnikai esszencialista sérelmi narratíva azonban nem az egyetlen identifikációs minta interjúalanyaink élettörténeteiben. A vándorlástörténetek jelentős részében a beilleszkedés – beleértve a társas beilleszkedés – egyéni individualista sikertörténeteit találjuk. Ezen interjúk jelentős részéből hiányoztak a negatív külső kategorizáció helyzetei, illetve a beszélő azokat a sérelmi narratívától eltérően értelmezte; továbbá megjelenhetnek az esszencialista etnikai autenticitás-diskurzusoktól való elhatárolódás narratívái. Az etnikai sérelmi narratívához hasonlóan utóbbiak is megidézik az „erdélyi” kategória használatát: a beszélő magyarázza, hogy saját narratívája miért atipikus, miért tér el az erdélyiekre jellemző narratívától. Mindezek következtében az erdélyiek-magyarországiak esszencializáló megkülönböztetése kevésbé van jelen ezekben az élettörténetekben, és amennyiben szerepet is kap, ritkábban fogalmazódik meg az etnicitás nyelvén.

Tanulmányom végén igyekeztem felvázolni néhány olyan tényező szerepét, amely az önazonosság ezen mintázatainak hátterében állhat. A társas beilleszkedéssel összefüggésben a migráns szervezeti tagság egy lehetséges oka és okozata az etnikai sérelmi narratívák létrejöttének, fenntartásának. A migráció időszakában jellemző életkor, valamint a generációs különbségek szintén jelentős szerepet játszhatnak az identifikációs narratívák alakulásában.

BALOG IVÁN

Tükör (a tükörben) által – világosan

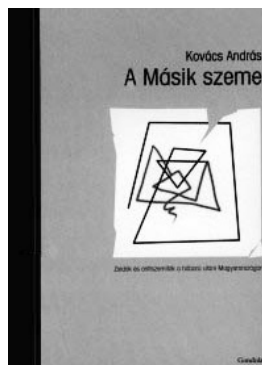
Kovács András: *A Másik szeme.*

Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon.

Gondolat Kiadó, Budapest, 2008. 318 oldal

A demokratikus ellenzék egykori oszlopos tagja, a történész és filozófus végzettségű Kovács András a rendszerváltás után szociológussá nőtte ki magát, és a zsidóság, valamint az antiszemitizmus kérdőíves kutatásának szakértőjeként határainkon túl is elismertséget szerzett. Az idén megjelent kötetében csaknem három évtized tanulmányait szedte csokorba.

A könyv három fő fejezetre tagolódik, amelyek közül az első az 1944 utáni magyar zsidósággal, a másik a soá utáni hazai antiszemitizmussal foglalkozik, a harmadikat pedig a két említett téma vizsgálata során felmerülő elméleti és metodológiai dilemmáknak szentelte a szerző. Ezek közül elsősorban a második fejezet teljesíti a leginkább a koherens tanulmánygyűjtemény kritériumait, amit a zsidóellenességről a rendszerváltásról készült kérdőíves kutatások elemzése biztosít. Az első és a harmadik részben¹ is kivétel nélkül színvonalas dolgozatok olvashatók, de ezekben egyfajta mozaikszerűség is észlelhető, amit

¹ A harmadik fejezet különösen értékes darabja *A magyar holokauszt és a történészek* címet viseli, amely ezt az elfogulatlan választ adja arra a kérdésre, hogyan menekülhetett volna meg több zsidó hazánkban a második világháború során: „1941 és 1944 között talán meggyőzőbb kollaboráció révén, a német megszállás és

a *Zsidók a háború utáni Magyarországon* címet viselő első részben az rendez mégis egybe, hogy jól érzékelteti: hogyan ment végbe a fejezet által felölelt két évtized (1984–2004) alatt egyfajta zsidó „coming out” – a pusztá stigmakezeléstől az etnikai öntudatosodásig.

Az alábbiakban nem ezt a felosztást követem, hanem a kötetben megjelenő két súlyponti problémára koncentrálok: az (1) asszimilációra és (2) az antiszemitizmus és az anti-antiszemitizmus közti tükörhatásra. Mindkét téma – főleg a második – a kötet egyik fő értékét képező címadó tanulmányra utal, amelyben a szerző igen izgalmas témát jár körül: a percepció percepcióját, a „tükör a tükörben” effektust. Azt fejtegeti, hogy a zsidók és a nem zsidók egymásról alkotott képe saját identitásukat is nagymértékben befolyásolja, mert Ego Alter szemébe pillantva, az ő tekintetéből következően, az ő percepciójának saját percepciójára támaszkodva végez introspekción, és keresi a választ a kérdésre: ki vagyok én?

(1) Kovács épít az asszimiláció társadalomtörténeti-statisztikai alapozású, hagyományos megközelítéseire (Gordon,² Karády³), de túl is lép rajtuk. *Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás* című 1992-es írásában az asszimiláció kategóriájának irrelevánssá válása mellett érvel. Rámutat: a kommunista hatalomátvétel után ismét az az álláspont vált kizárólagosan uralkodóvá, mely szerint az egyetlen út „a zsidó teljes asszimilációja, amelynek lezáródása után a zsidóság legfeljebb csak felekezeti értelemben marad fenn [...], és [...] a nem vallásos zsidóság számára legfeljebb az elhagyott tradícióra való [...] ’emlékezésben’ enged meg valami környezetétől megkülönböztethető identitást. [...] Nem különös tehát, ha azt, ami ennél több, a környezet az asszimilálatlanság jeleként könyveli el, és ez ekként rögződik a problémával küzdő zsidók tudatában is.” (80.) Ez ugyanolyan ideologikus és ezért teljesíthetetlen asszimiláció-felfogás, mint az 1945 előtt kialakult, de máig tovább élő nemzetkarakterológiai elképzelés volt. Mindkettő csak arra jó, hogy az ettől eltérő képleteket, egyáltalán „mindenféle másságot [...] az asszimiláltság-disszimiláltság inadekvát dimenzióiba helyezték”. (81.) Az asszimilációs dilemma tehát megoldhatatlan. A szerző által javasolt alternatíva egy olyan megközelítés, amely „objektív” csoportismérvek helyett a csoportok által konstruált

---

a normandiai partraszállás között a szabotázs és a kollaboráció révén, és a partraszállás után határozottabb ellenállással”. (315.)

2 Milton M. Gordon: *Assimilation in American life. The role of race, religion and national origins*. S. I., S. n., 1964.

3 Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi, Budapest, 1997.

határokból indul ki: a szimbolikusan – tehát önkényesen, bár konszenzuálisan – definiált csoporthatár fontosabb, mint az általa határolt tulajdonság-együttes. (81–82.)

A *Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon* címet viselő, egy évtizeddel később írt munka ezen a nyomvonalon halad tovább. Tajfel felosztását⁴ alkalmazza, amely a kisebbségi helyzetet elfogadók és az azt elutasítók között tesz különbséget (elvégre az előnyösebb többségi státuszt nyilván senki se veti el). Tajfel interakcionista, interpretatív megközelítése különböző identitásstratégiákra támaszkodik, ezért mentes azoknak a korábbi paradigmáknak esetenkénti szubsztancialista felhangjaitól, amelyek az *ethnic traits* egyfajta katalogizálására törekedtek. Kovács ezt a döntését azzal indokolja, hogy „a Soá után a zsidó és nem zsidó csoport közötti határokat olyan zsidó identitásstratégiák jelölték ki, amelyeket már nem lehet az asszimiláció kategóriájával elemezni”. (141.)

Ez az állítás látszólag ellentmond a következőnek: „a csoport-határ szimbolikus konstrukció, amelyet a többség hozott létre és tart fenn”. (142.) Valójában azonban a határok megvonása terén is kettőn áll a vásár, ahol Ego és Alter auto- és heterodefiníciói csak interakcióik erőterében értelmezhetők. A kirekesztésre adott, a beolvadást, a határelmosást túlhangsúlyozó válasz önmegsemmisítő proféciaként működik, amit a szerző igen érzékletesen, finoman ábrázol: „Sok zsidó van Magyarországon, aki azt mondja, hogy csak akkor tekinti magát zsidónak, ha antiszemizmussal találkozik. Úgy érzik, hogy kívülről definiálják a határokat, amelyek a többiektől elválasztják őket. De az a definíció, a stigma beépül az érintettek gondolkodásába, viselkedésébe. A stigmatizáltak – még ha úgy érzik is, hogy stigmatizáltságuknak semmi alapja – törekszenek olyan viselkedési formák, kommunikációs szabályok kialakítására, amelyek megkönnyítik a stigmával való együttélést. Ennek egyik következményeképp akarva-akaratlan maguk is határt húznak csoportjuk és a többiek közé. Tartanak – most mindegy, hogy joggal vagy jogtalanul – olyan társadalmi konfliktusoktól, politikai jelenségektől, retorikától, amelyek másokban nem keltenek félelmet. Másként cselekszenek, másként beszélnek, más jelentést tulajdonítanak bizonyos gesztusoknak, szavaknak, viselkedéseknek a csoporton belül, mint kívül. Ez a magatartás azonban, amit a stigmával való együttélés

⁴ Henri Tajfel: *The Social Psychology of Minorities*. In: *Human groups and social categories*. Cambridge – London – New York, Cambridge Univ. Press, Ch. 15. 309–344.

megkönnyítésére alakítanak ki, azonosítható – mind a csoporton belüliek, mind a csoporton kívüliek számára. Azonosítható – tehát identitást jelent, mégpedig gyötrő, terhes identitást.” (164.)

Némileg eltérő – kevésbé cizellált, ugyanakkor egyértelműbb – megközelítést és fogalmakat használ Kovács azokban a fejezetekben, amelyekben a szociológusi gondolatmenetet a történésszível is ötvözi, például a zsidó szervezeteknek a hatalomhoz való viszonyának elemzésekor. Mint – korábbi tanulmányaira hivatkozva – megállapítja: ezt a viszonyt már a kiegyezés korszakától kezdve meghatározta, hogy „a magyarországi zsidók számára a politikai életben való részvétel maximája egyetlen alapszabályból állt: tilos zsidóként megjelenni, partikuláris zsidó érdekeket képviselni a politikában”. (86.) Ebben, olvassuk, a két világháború közti éra sem hozott érdemi változást, csak a koalíciós időszak, de az epizódnak bizonyult. A Rákosi-rendszer egyházellenes politikája egy fajta „fordított emancipáció” volt: jogfosztással sújtotta a soá által sújtott izraelita felekezetet éppúgy, mint azokat a keresztény egyházakat, amelyek a Holocaust idején nem álltak ki eléggé az üldözött zsidók mellett. (11.) A hitközségi vezetés ebben a helyzetben a hitélet viszonylagos zavartalanságának biztosítása érdekében túlzott kompromisszumokat kötött a szocialista állammal. Amikor sok zsidó származású volt „kiszákmányolót” kitelepítettek, a zsidó közösség olyan értelmű nyilatkozatot adott ki, hogy úgy kell nekik, miért szolgálták ki az antiszemita Horthy-rendszert. (113.) A neológ és az ortodox hitközség, valamint a nem sokkal később megszűnt cionista szövetség vezetői Mindszenty letartóztatásakor is elégedettségüket fejezték ki. Nem azért a mulasztásáért marasztalták el a katolikus főpapot, hogy 1944-ben nem tett eleget a zsidókért, hanem kifejezetten azzal vádolták, hogy akkor és a háború után is a zsidóság életére tört. (114–115.) Ez a politikai irányvonal 1956 után is folytatódott. Ekkor már a hitéleti szempontok is háttérbe szorultak, és „a zsidó közösségnek [...] az antiszemitizmustól való megvédése volt [...] az a cél, amelyet a teljes állami függőségben levő hitközségi vezetés a kommunista pártállamhoz való feltétlen hűség igazolására használt” (119.). E politika részét képezte az az indoktrináció, miszerint „a fasizmus elleni védelmet csakis és kizárólag a kommunista rendszer biztosíthatja” (119.), és hogy a szintén fasiszta felkelésnek minősített 1956-os forradalom legfőbb tanulsága is – legalábbis egy 1958-as válasz-

tási felhívásban (120.)⁵ – az, hogy „nincs harmadik út a magyar zsidóság számára sem. Csak két út van: szocializmus, vagyis az élet lehetősége – fasizmus, vagyis a halál”.

A Kádár-rendszerbeli új „asszimilációs társadalmi szerződés” feltételeit a hatalom akként szabta meg, hogy aki „a zsinagóga falain kívül is lehetségesnek tart bármiféle zsidó identitást, ’elveivel Hitlert és a gázkamrákat igazolja” (120.),⁶ és „nincs joga senkinek velük kapcsolatban a mi és ők névmásokat használni” (120.).⁷ Ez azzal járt, hogy a tárgyalt korszakban akik „akár a ’zsidó ügyek’ szószólójaként, akár a zsidók ellenségeként tűnnek fel, a hatalom kemény fellépésével kell számolniuk”. (121.) Szimptomatikus Kádár János nyilatkozata az Eichmann-perről a Politikai Bizottság egyik ülésén: „Nem jó ezekkel (sic!) a nyomorult fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. Ha ebben a dologban fellépünk, a döntő az legyen, hogy ez az Eichmann a *magyar állampolgárok* [kiemelés – K. A.] ezreit gyilkolta meg. [...] Eichmann nemcsak zsidókat gyilkolt meg, mások is voltak ott. Ez nem zsidókérdés, ez a fasizmus és antiszocializmus kérdése.” (121.)⁸ Amikor viszont a hatnapos háború idején a zsidó származású párttagok körében megnőtt az Izraellel való szimpátia, Kádár így fakadt ki: „Mert hogy mi jó állásokban hizlaljunk embereket, akik kritikus helyzetekben így lépnek fel, az nem engedhető meg!” (123.)⁹ „A ’se zsidók, se antiszemiták’ politikájának” (124.) – amint azt később látni fogjuk – mindmáig komoly befolyása van a magyar lakosság jobboldali politikai szimpátiákkal rendelkező rétegei között is. A Kádár-korszakbeli asszimiláció feltételeit még az is meghatározta, hogy a kollektív azonosságtudatukat megőrző zsidó csoportokat hátrányok érték, az azt feladókat viszont

⁵ A felhívást Kovács Csorba László alapján idézi. Vö.: Csorba László: *Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig*. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évszázad a magyar zsidóság életében*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 141.

⁶ Kovács itt Száraz György könyvét citálja: *Egy előítélet nyomában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976. 256.

⁷ Itt pedig a szerző Pozsgay Imrét idézi: Bevezetés. In: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984. 11.

⁸ Az eredeti forrás, ahonnan Kovács idéz: Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. június 28-ai üléséről. Javaslat az Eichmann-üggyel kapcsolatban. MOL, M-KS-288/5/204/15–18.

⁹ Az eredeti forrás, ahonnan Kovács idéz: Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1967. június 13-án tartott üléséről. MOL, M-KS-288/5/427/. 1967. jún. 13.

ez a döntésük segítette a felfelé mobilitásban, ami pedig a közösségi identitás további feladására sarkallta őket. (133.)

(2) A kötet számomra legfontosabb tanulmánya a *Lehet-e előítélet az előítélet?* címet viseli, és a mai magyar politikai élet egyik fő törésvonalára reflektál: a baloldal és a jobboldal antiszemitizmussal, illetve „antiszemitázással” vádolja egymást, mert a nyugati demokráciáktól eltérően nálunk nincs konszenzus arra nézve, hogy mi tekinthető zsidóellenességnek. Kovács a lényegre tapint, amikor felteszi a kérdést: lehet-e előítélet az is, ha másokról netán tévesen tételezünk fel előítéletességet?

A kutató – illetve mindazok, akik a zsidóságra vonatkozó köz- és magánéleti megnyilvánulások értékelésére vállalkoznak – dolgát nehezíti, hogy a zsidók ellen irányuló beszéd és tett a soá óta társadalmanként eltérő mértékben és módon, de az európai kultúrában szinte mindenütt tabu. Így azonban az antiszemitizmus percepciójában társadalomoptikai zavarok keletkeznek; megnehezül annak kimutatása és bizonyítása, ha valaki ellenségesen viszonyul a zsidókhoz. Minálunk e nehézségeket az elmúlt hat évtized történelme tovább fokozta, és ezért mindez annyira neuralgikus ponttá vált, hogy a szerző példaértékű megfogalmazását érdemes szó szerint idézni: „A mai európai világban illetlen dolog előítéletesnek lenni. [...] De [...] közismertek azok a kommunikációs kódok, amelyek segítségével minden, ami amúgy politikailag nem korrekt, kifejezésre juttatható. [...] A kód nyilvánvalóan csak akkor töltheti be kód szerepét, ha konszenzus van értelmezését illetően. [...] Lehetséges, hogy valaki olyan kifejezéseket használ, amelyek egy kódolt nyelven előítéleteket fejeznek ki, de mivel a kódnak nincs konszenzuális interpretációja, a beszélő szándéka lehet teljesen ártatlan is. Olyan esetekben azonban, amikor a kommunikációban résztvevők csoportjai között valós vagy vélt történelmi, politikai, szimbolikus vagy a történelmi emlékezet terén élő konfliktus van, szinte biztos: a kódként is használt fordulatot a másik fél előítéletként fogja érteni. Ilyenkor akár azt is mondhatnánk, hogy az előítéletesség vélelmezése előítélet is lehet. [...] Van a vélekedéseknek egy hosszú sora, amit a véleményhordozó nem tart előítéletnek, a vélemény tárgya viszont annak tarthat, és ezt az előbbi, ellene irányuló előítéletességnek tekinthet. Eszerint az előítéletesség vélelmezése pusztán előítélet.” (286–287.)

Az a forma, amelyben a kettős, nem konszenzuális értelmezések a leggyakrabban előfordulnak, lehet köznyelvi formula („cigány-útra megy”); a csoporthoz tartozás köznapi regisztrációja (N. cigány stb.); a csoportok között kulturális különbségek hangoztatása („magyar

ember evés közben nem beszél”); bizonyos csoportközi viselkedési formák támogatása, amelyek motívuma lehet az előítélet, de nem feltétlenül (pl. cigány szomszédság elutasítása); „a csoporthatárok és a csoportidentitás szempontjából szimbolikus jelentőségű tartalmak szimbolikus tartalmának negligálása” – itt Kovács többek között a tót-szlovák népnevek használatát, illetve a holokauszt egyedisége vs. összehasonlíthatósága közti állásfoglalást hozza fel példának. (287.)

Egy kérdőíves előítélet-vizsgálat kérdéseire adott válaszok közül a kutatók négyféle választ szoktak előítéletnek minősíteni, folytatja Kovács. Az első csoport a nyilvánvalóan előítéletes vélekedés – ilyen, ha valaki nem engedné be a szórakozóhelyekre a cigányokat, vagy például a zsidók kivándorlását akarja. A másik három választípus esetében nem ilyen egyértelmű, hogy csakugyan előítélettel állunk-e szemben. Van, amikor diskurzív rövidítésről van szó (pl. „X olyan buzisan viselkedik”); ez sokszor inkább egy előítéletes eredetű kommunikációs séma, mint előítélet, mert a beszélő egyszerűen egy közismert nyelvi konvencióra hivatkozik, a könnyebb megértés kedvéért. (290. old.) A következő esetet Kovács hasonlóan írja le, ahogy Merton az előítélet-mentes diszkriminálót (*non-prejudiced discriminator*¹⁰), akit pl. a cigány szomszéd miatti telekáreséstől való félelem is motiválhat – itt már az ún. intézményes, tehát előítéletes személyek nélkül is működő rasszizmus is meghúzódhat a háttérben. Az utolsó ilyen válaszfajta az, amikor valódi vita van csoportok között történelmi jelenségekről, társadalmi folyamatokról: ilyen téma a holokauszt egyedisége is.

A Kovács András által az utóbbi másfél évtizedben vezetett survey-k közül az 1995-ös és az 1999-es tartalmazott olyan itemeket, amelyekben zsidókat és nem zsidókat nemcsak arról kérdeztek, hogy ők maguk támogatják-e ezeket az állításokat, hanem arról is: antiszemitának tartják-e azokat, akik egyetértenek velük. (288.) A nem zsidók többsége a hét itemből csak a zsidókkal kötött házasság elutasítását minősítette antiszemitizmusnak, míg két kijelentést – a zsidó kérdezettek többségének véleményével szemben – nem talált annak: azt, hogy a zsidók keresztényellenesek és azt, hogy a zsidókkal szemben sem követtek el nagyobb bűnöket, mint a kommunizmus áldozataival szemben. (289.)

¹⁰ Robert K. Merton: Discrimination and the American Creed. In: R. M. MacIver (ed.): *Discrimination and National Welfare*. New York, Harper and Row, 1949. 99–126.

Csak egyetérteni lehet a szerző konklúziójával: „nemcsak az elmélet által javasolt kritériumokat kell használni az előítéletesség fokának mérésére [...], ha azt akarjuk, hogy az előítélet-mérésre használt kijelentések a megkérdoztetek túlnyomó többsége számára ugyanazt jelentsék”. (289.) Ahogy azzal is, hogy „az előítéletességnek ez a kontextusa széles teret nyit a kódolt előítéletes beszéd számára”. (292.)¹¹

Miért nincs hazánkban olyan antiszemitizmus-ellenes konszenzus, mint a nyugati demokráciákban? A válaszhoz akkor juthatunk el, ha a kötetnek a pártállami időszakról szóló fentebb taglalt darabjait összevetjük *A szerződés elévült* című fejezettel: Magyarországon létre sem jött az az íratlan szerződés, amely az európai zsidóság és az európai államok között a kontinens nyugati felén kötött. (167–173.)¹² Amíg minálunk a „se zsidók, se antiszemita” mottójú, jellegzetesen kádárista kétfrontos harc határozta meg a követendő irányvonalat, addig Nyugaton a hidegháború időszakában az arab országokat támogató kommunista országokkal, 1989 után pedig a tekintélyelvű (és a mind népesebb muzulmán bevándorló réteg körében egyre népszerűbb) iszlám fundamentalizmussal való szembenállás tette Izrael, és így a zsidóság szövetségeseivé e demokráciákat, állította melljük a közvéleményt, és fordította szembe a legenyhébben antiszemita-gyanús közéleti megnyilvánulásokkal is.¹³ Az eltérő közelmúlt magyarázza azt is – ezzel foglalkozik a kötet *Van-e új (antiszemitizmus) a nap alatt?* című írása (232–245.) –, hogy a magyarországi antiszemitizmus még mindig viszonylag archaikus jellegű és jobbra jobboldali ihletésű, mert sok mindent megörzött a második világháború

¹¹ Ezen utóbbi tétel alátámasztása Kovács 2005-ös könyvében található, amelyből kiderül: aki sok antiszemita-gyanús állítást nem minősít zsidógyűlölőnek, ugyanakkor számos kérdésre megtagadja a választ, emellett becslesé szerint sok antiszemita van az országban, és legalább két olyan kijelentéssel egyetért, amelyek szerint a zsidóellenességet jobb eltitkolni – arról jó okkal feltételezhető, hogy latens antiszemita. A latens antiszemitizmushoz hasonló jelenséggel foglalkozik a jelen kötet *Szégyenlős antiszemita-e a filozemita?* című fejezete is, amely kiemeli: van egy csoport, amelynek társadalomképét erős „judeocentrizmus” jellemzi, és az a meggyőződés, hogy a „zsidók csinálják a történelmet”, amihez, illetve a mindig jelentős Másikként észlelt zsidókhoz pedig ambivalensen, tehát hol ellenségesen, hol pedig filozemita módon viszonyulnak.

¹² Kovács ebben az írásában – amint azt a cím – is mutatja, éppen afeletti aggodalmát fejezi ki, hogy ez az állapot már a múlté, jelen fejtegetéseim kereteit azonban szétfeszítené, ha reflektálnék erre az érdekes felvetésre.

¹³ Ez vonatkozik a már tárgyalt diskurzív rövidítésekre, az előítélet nélküli diszkrimináló magatartásformákra és a soá egyediségének megkérdőjelezésére is.

előtti sajátságából, és aránylag kevésbé jellemzi az anticionista, alapvetően baloldali neoantiszemitizmus, ami tőlünk nyugatabbra mindinkább dominánssá válik: „Itt még mindig sokkal könnyebb ’rég’ antiszemitának lenni, és az, amit új antiszemitizmusnak szokás nevezni, rendszerint nem a régi helyett, hanem azzal együtt jelenik meg.” (244.)

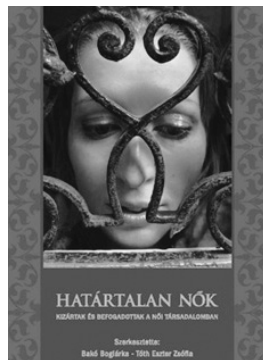
Nagyfokú problémaérzékenység, kiegyensúlyozottság – amely az alapos felkészültségből, és nem valamiféle politikai közéletességből vagy ideológiai semlegességből ered –, gondolatgazdagság, széles látókör és mindenekelőtt néhány kulcsfontosságú kérdéstről szóló, egyben megvilágító erejű, mesteri tanulmány: ezek azok az erények, amelyek *A Másik szemét* esetenkénti szerkezeti egyenetlenségei dacára is nívós olvasmányná teszik.

TAKÁCS JUDIT

Keresd a nőt!

Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.):
Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban.
Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 414 oldal

Bevallom, lelkesen fogadtam a szemlélés ötletét: érdekel a *női határtalanság* – hívogató a sokszínű tematika és rögtön megtetszett a szépen kivitelezett borító is (mely Cser Petra terve alapján készült). A téma- és borítóválasztás a kiadót is dicséri: a Nyitott Könyvműhely, melyre 2004-es alakulása óta – többek között a remek *artcomix* képregények megjelentetése mellett – a hazai kulturális antropológusok amolyan házi kiadójaként is tekinthetünk. E könyv azonban nem szintisztá antropológia, ha létezik ilyesmi egyáltalán,¹ hanem egy *nő- és társadalmi nem kutatási, diszciplináris határon átívelő* vállalkozás, melynek szerzői közt találunk történészt, iro-

¹ Bár ahogy a szingalézek és a tamil tigrisek konfliktusait politikai antropológia órákon vizsgálják immár, s a néhai néprajzost már történeti antropológusként emlegetik, úgy például a (társadalmi) nemek antropológiáját művelők közül a *biologizálók* akár a női lét gondolati *logikaelőttiségére* is hivatkozhatnak Lévy-Bruhl nyomán (vö.: az „inferior társadalmak mentális funkcióival”). Míg mások, mondjuk a tyloristák, a férfi-női kulturális eltéréseket a történeti – s nem az intellektuális – fejlődés különbségeiként boncolgathatnák...

dalomtörténészt, levéltárost, néprajzkutatót, szociológust, pszichológust, kulturális antropológust és gender szakértőt is.

Gyáni Gábor az előszóban a társadalmi nemek tudományának eredendő multidiszciplináris jellegét hangsúlyozva egy új fogalmi perspektíva megjelenítésével kecsegtet – szemben a csupán „a nő esszenciális történeti-társadalmi fogalmával foglalkozó” (8.) tudományos megismeréssel. Az esszencializmus pedig itt (is) negatív referencia: mintha lenne valamilyen megfejtendő és megfejtendő lényegi titok a *valójában* biológiailag meghatározott és univerzálisan adott *nőség* vagy női lét körül. De valljuk be, ez a fajta – a mindennapi magyarázatokban továbbra is jól funkcionáló, s gyakran éppen funkcionalizmusával lenyűgöző – megközelítés a társadalomtudományos elemző munkákra a 20. század utolsó harmadától egyre kevésbé hatott. Sokkal jellemzőbbé vált az a kiindulópont, hogy a különböző társadalmi kategóriákra vonatkoztatható szerepek, normák, elvárások jelentéseiket különféle hatások és kölcsönhatások révén az adott szocio-kulturális környezettől nyerik. S ha ez így van, akkor optimális kutatási célként kínálkozhat a történetileg fokozatosan önállósodó nővel, illetve a nő társadalmi kategóriájával kapcsolatos témák kutatói számára, hogy a változatos történeti, politikai, gazdasági, kulturális környezetekben zajló jelentéskonstruáló mechanizmusokat tetten érvék, dokumentálják, értelmezzék.

A *Határtalan nők* esetében ugyanakkor kiemelt elemzési szempont, hogy a *nem* nem (feltétlenül) független változó, sőt: a női társadalmi kategória magyarázó ereje folyamatosan megkérdőjelezendő és monolitikus tömbjének (le)bontogatása ajánlatos. Szóval lehet, hogy nincs külön nőtörténet, de a nőknek olyan saját történeteik vannak, melyek (immár) társadalmi figyelemre érdemesülnek. Gyáni szerint – aki egyébként a kötetre a butleri szemléletmód magyarországi terjedésének bizonyítékként tekint² – a mű úttörő újdonsága is éppen abból adódik, hogy szerzőit a személyes identitásokból kibomló női létformák izgatják, melyek az egyénre és mikrokönyezetére ráközelítve vizsgálhatóak személyre szólóan, esetenként kifejezetten testre szabott módszerekkel – többek között magándokumentumok, feljegyzések, korábban figyelmen kívül hagyott, elhallgatott vagy titkosan kezelt tények, (intim) narratívák és mélyinterjúk alapján.

² Ezt ugyan számomra nem támasztotta alá a kötet, melyben egyáltalán nem tengnek túl a Butler által alkalmazott megközelítések: sehol egy kis performativitás vagy identitásillúzió...

E megközelítésbeli közösség feltételezése magyarázhatja talán a kötet tagolatlanságát. A tanulmányok ugyan kettéosztattak aszerint, hogy egyéni vagy csoportos normaszegőkről szólnak, de a nyúl farknyi *bevezető* (ami olyan, mintha lenne, pedig tulajdonképpen nem vezet sehová) csupán azt ígéri, hogy a nőket érintő közösségi normáktól valamilyen szempontból eltérő nőszemélyeket, illetve -csoportokat fognak majd bemutatni. A *normatörés* mint kulcsszó árulkodó: közösséget és normákat feltételez, melyekről aztán a szövegekben viszonylag kevés szó esik. Néhány szerző ugyan eltöprengeni látszik a határfeszegetések valós és szimbolikus jelentésein és jelentőségén: amikor egy jelenség úgy vizsgálható határsértésként, mint ami szükséges a *határ mint olyan* megalkotásához; amikor a normatörés legalább annyira minősíti a normaalkotókat, mint a normatörőket (ld. például Bakó Boglárka, Borgos Anna vagy Németh Barbara írását). Mégis úgy vélem, megérdemeltünk volna, olvasók és alkotók egyaránt, egy világosa(bba)n áttekinthető szerkezetet és egy rendszerező bevezetést, amiből fény derülhetett volna a könyv *genealógiájára*: milyen elvek és gyakorlatok vezérelték a kötet létrejöttét, mi volt a könyvcsinálók vágya, célja, a megírás története, az összeállítás módszere.³

A szerkesztők (ön)értelmező koncepciójának hiányát betölteni az elméleti kereteket kijelölő előszó sem segít. (Persze szerintem sem az előszó-írók feladata a programhirdetés – sokkal inkább valamilyen prelüdszerű hangulatteremtést várunk tőlük, és talán egy olyan *mentális térkép* felrajzolását a mű köré, ahol az előszó-író igen jól kiismeri magát, sőt szerencsés esetben magát az egyik fő kartográfust köszönhetjük benne.) Így tehát nem tudható, miért nem sikerült a remek tanulmányokat, illetve tanulmányrészeket is magában foglaló alapanyagot organikus egésszé gyúrni, jól megszerkeszteni.

A kötet szerkesztetlensége a tanulmányok hullámzó színvonala mellett⁴ olyan zavaró gondatlanságokban is megnyilvánul, melyeket elég egyszerűen el lehetett volna kerülni. Például a források megjelölése több helyen pontatlan: két tanulmány esetében a felhasznált irodalmak listájából egyszerűen kimaradtak a kiadók; volt, ahol az adott kiadó és a kiadás helye nem tartozott össze; és előfordult, hogy tanulmánykötet-

³ Úgy tűnik, az alkotók egymás munkáját sem követték figyelemmel: egyik írásban sem szerepel utalás a kötetben szereplő másik szerző munkájára.

⁴ Egy-két munkára biztos ráfért volna még a további érlelődés vagy egy kis szerkesztői érlelés az empirikus anyag feldolgozása, a szerkezeti felépítés, illetve a szakirodalmi tájékozottság tekintetében.

ből idézett forrás megjelöléseként az adott kötet szerkesztői szerepeltek, nem az aktuális tanulmány szerzője. Az előszó utáni hivatkozáslistában a külföldi szerzők nem család-, hanem keresztnévük kezdőbetűje szerint kerültek alfabetikusan egymás után. A források kezelését nem sikerült egységesíteni: néhol lábjegyzetelve, néhol szövegen belüli utalásként szerepelnek. S a kötet végén a szerzőket bemutató felsorolásból ketten hiányoznak: pedig Németh Barbara kitűnő munkájának olvastán szívesen tudnék meg egy kicsit többet róla, és Bokor Zsuzsa is több figyelmet érdemelne. Könnyen belátható, hogy az említett gondok zöme némi odafigyeléssel kiküszöbölhető lett volna. Mindezt azért hánytorgatom, s a szerkesztők szemére azért vetem, mert úgy gondolom, a *Határtalan nők* megérdemli(k) az odafigyelést!

A tanulmányokban megjelenő női (élet)történetek eddig ismeretlen vagy nem eléggé ismert társadalmi kontextusokra irányítják a figyelmet. Példaként említhetők: a Matthée – Pető szerzőpáros holland-magyar összehasonlító vizsgálata az „extrém önmegvalósítás” (298.) útját választó nemzetiszocialista nők életútjáról, melynek különös aktualitást ad az antidemokratikus radikalizmus nők körében is tapasztalható térnyerése; vagy Kovács Nóra Argentínába kivándorolt romániai magyar hősnőjének többszörös kisebbségi létéből fakadó konfliktusai, melynek mintázatai vele vándoroltak a határokon túlra; vagy Csurgó Bernadett sokat ígérő kutatásának a Budapest környéki falvakba családotul kiköltözött főszereplői, akik *városias értékeikhez ragaszkodó vidéken élő nőként* definiálják magukat.

Egyes szerzők olyasmit mondanak el, amire mások nem (eléggé) figyeltek – gyakran éppen azért, mert a női tetteket, gondolatokat és vágyakat általában nem tartották olyan jelentőségűnek az adott társadalomban vagy közösségben, amivel foglalkozni kellene. Bakó Boglárka például egy több hónapos résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunka eredményét tárja elénk esettanulmányában, ahol Zsuzska, az *amúgy is többszörösen hátrányos helyzetű* dél-erdélyi falusi cigány nő a falubeli cigány női normák folyamatos áthágójaként válik közössége által is kitaszított „rosszá”. A tanulmány fókuszja az egyéni élettörténet motívumait alakító közösségi elvárások és szankciók, melyek mögött fölsejlenek a cigány házassági-együttélési rend lokális változatának jellegzetességei.

Németh Barbara mélyfúrásai ékesen bizonyítják, hogy egy jól felépített és módszertanilag gondosan kivitelezett kvalitatív munkában a *reprezentativitás hiánya* nem teszi lehetetlenné a lényegi közléseket (sőt!).

Itt a leszbikus élettörténetek narratívái az identitásteremtés színterei, ahol egyén és társadalom *kölcsönhat*, s a lét meghatározza az – identitástagadástól a nyilvánosan vállalt leszbikusságig terjedő spektrumú – (identi-
tás)tudatot.

Más szerzők ismerős részleteket elevenítenek föl a múltból, de másként. (Például élő interjúalanyok híján lévő társadalomtörténészek korábban feltáratlan vagy elnémitott forrásokat szólaltathatnak meg úgy, hogy közben a források társadalmi, politikai, hatalmi kontextusát is kritikusan vizsgálják.) Más szögből látatják azt, amiről talán azt gondoltuk már, hogy kerek – most pedig munkájuk nyomán mindenféle új szögletek türemkednek elő korábbi ismereteink terén.

Szilágyi Márton *Egy múzsa hétköznapjai* című írása például *re-materializál* egy irodalmi mítoszt: az irodalomtörténetben Lillaként jegyzett, s jelentőséggel csupán Csokonaival összefüggésben bíró Vajda Julianna itt ugyanis Csokonaitól független és igen aktív női személyiségként jelenik meg. Csokonai Vitéz Mihály 1797-es sikertelen házasodási kísérletének bemutatása az akkor 21 évesen már „öregedő lánynak” (74.) számító Vajda Juliannával felütésként szolgál a nő saját történetéhez. Julianna 22 évesen házasodik először és mondhatni, hogy a 19. század elejére kibontakozó Lilla-kultuszba kényelmesen befészkelődve éli háziasszonyi életét. Megözvegyülve 8 éven át tartó pert kezd első férje rokonságával a közös vagyon használatáért, miközben 68 évesen – Csokonait jóval túlélve – másodszor is férjhez megy, s ekkor a hivatalos református anyakönyvi bejegyzés is már Csokonai Lillájaként említi. Külön öröm a Lillaként azonosított nőalak képének lelkes leírása 1901-ből: „a 18-ik tavasz küszöbét átlépett szép leányzó [...] erős növésű, sőt, már is hizásra hajlandó szép alak volt, mint hogy később asszony korában egészen el is hizott”. (87.) Valamikor a 18. század végén Vajda Julianna és Csokonai találkozásából tehát múzsa születik, majd e Lilla fedőnevű irodalmi reprezentációból retrospektív bontja ki a szerző a hús-vér s közel sem légius Julianna alakját. Minő élvezetes mutatóvány!

Mátay Mónika a (hon)derűsen építkező magyar reformkor sokakban élő képét kapargatja meg, s nehéz eldönteni, hogy az akkori nődandykról, illetve arszlánnókról írtak vajon a mai *celebvilág* vagy inkább a *plázázás flingjét* idézik fel előbb... Mindenesetre ők lennének azok, akik – egyes aggodalmas, ámde önkritikátlan 19. századi közírók szerint – férfitpiperkőc-társaikkal a nemzetrontás felelősségében osztozva „csak abban lelik örömüket, ha bámulhatnak, s magukat is egyúttal csodáltathatják”. (400.)

Kövér György krimiszerű izgalmat kelt, amikor özvegy Solymosi Jánosné, az 1882-ben Tiszaeszlárról eltűnt Solymosi Eszter édesanyja cselekedeteinek mozgatórugóit kísérli meg föltárni, különös tekintettel a különleges helyzetben fölvillanó női karakterszerepekre. A nyomozás fő kérdései közé tartozik, hogy van-e az a *pénz*, amiért vállalja valaki, hogy saját gyermeke holttestét föl nem ismerheti, s el nem temetheti – vagy az esetleges szökés és az öngyilkosság gondolata az, ami elfogadhatatlan *erkölcsi teher* lenne? Tulajdonképpen az egész falu gyanús: ha „ugyanis nem a zsidók veszítették el Solymosi Esztert, a bűn a keresztényekre háramlik vissza”. (40.) A tanulmány a *hétköznapi asszonykoalíciók* által közvetített *paraszti önvédelmi* mechanizmusok működését mutatja be gazdag levéltári és korabeli irodalmi anyag alapján. A női hangok fölerősödése az adott helyen és időben átmeneti ugyan, Kövér azonban jól figyel (ami persze nem meglepő, hiszen a szerző évek óta behatóan vizsgálja Tiszaeszlár korabeli mikrotársadalmát), és lebilincselő módon tárja elénk a 19. század végi magyar falusi asszonysorsok e speciális szeletét.

Bódán Zsolt írása szintén a régi magyar falusi társadalmakba kalauzol: a megesett lány alakján keresztül a *paraszti morál* kifejeződéseit vizsgálja kimerítő szakirodalmi áttekintés keretében. S amikor túllép az olyan általánosságokon, mint hogy a „népszokásokat az emberi szükségletek kielégítése hívta életre” (317.), remekül illusztrálja a paraszti erkölcs férfiközpontúságát. A korabeli erkölcsi üzenetek zömét ugyanúgy belengi a szexizmus, mint a maiakét. Ezért is őrzik frissességüket az olyan *régi igazságok*, hogy „nem jön be a kutya a pitarba, ha beteszik az ajtót, nem esik meg a nő, ha nem hagyja magát”. (326.) Ugyanakkor szintén ismerősen hangozhat a néhány „tudatosan megesett” esetének tanulsága a második világháború után: *pártában maradt 25–30 évesnél is öregebb vénlány vigasza a gyermek*. Íme, meglettük tán a karrierszingli-nagyikat? – E tanulmány egyfajta tematikus párja lehetett volna Tóth Eszter Zsófia írása a lányanyaság fogalmi változásairól az államszocializmusban, ha a médiareprezentációs elemzés módszertanilag megalapozottabb és az ebből kiinduló értelmezési kísérlet rendezettebben sikerül.

Szécesényi Mihály a „prostituczióról” szóló szabályrendeletek és a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék peres iratai alapján a kéjnlők egy olyan csoportját mutatja be (n=99), akik a törvénnyel összetűzésbe kerültek, s így – jellemzően *megélhetési bűnözőként* például ágyneműlőpáson vagy leitatott kliensük kifosztásán rajtakapva – hagytak nyomot az

igazságügyi rendszerben a 20. század első évtizedeiben.⁵ Szécsényi adatai egy meglepően liberális szabályozású rendszerben cizellálják a prostituáltképet (mert voltak ugye a hivatások: a bordélyházi és a bárcás vagy magánkéjűk – meg az amúgy rendes főfoglalkozással bíró igazolványos kéjűk, akik átmeneti kereset-kiegészítésként kezdtek e mellékállás művelésébe), akik a férfikliensek, stricik és rendőrök uralta társadalomban, gyakran más (kerítő- és lakástulajdonos)nőknek is kiszolgáltattak. – Bokor Zsuzsa kolozsvári „démonikus női” (168.) között is találunk prostituáltakat, akikről jó lett volna többet megtudni. Különös tekintettel a szerző birtokában lévő egyik kincsre: Bálint Zoltán hagyatékából a kolozsvári Női Kórházban 1919 és 1923 között 151 prostituálttal készített kérdőíves felmérésre gondolok (174.), melyből – talán a többi forrás nyilvánvaló gazdagsága vagy a tanulmány tematikus túlbujánzása okán – sajnos csak amolyan étvágygerjesztő rövid leírást kaptunk.

Borgos Anna ellenben kritikus betekintést enged a forrásaiként szolgáló orvosi följegyzésekbe, amikor hisztéria-kórrajzok alapján dokumentálja a 20. század eleji hisztériás nőképet. A kórrajzokból visszaköszönők hisztérikus tüneteket prezentálnak, mert úgy tűnik, megtanulták, hogy ez a dolguk, ezt várják tőlük... Az élettörténeti narratíva terápiás célú felhasználási lehetőségeinek tárháza pedig, láthatjuk, a *freudi „beszédkúrától”* (392.) kezdve máig kimeríthetetlen.

Kiemelendő még két, a maga nemében páratlan női emancipációs, illetve karriertörténet: egy világi és egy egyházi. Dr. Molnár Olgáé, aki valószínűleg a legjobban fizetett budapesti köztisztviselőnő volt az 1930-as években; és Vargha Gyuláné Szász Póláé, aki 1897-ben 43 évesen ötgyermekes „mivelt házinőként” (369.) kezdett buzgó keresztyén „hitébresztő munkába” (368.) oly hatékonysággal, hogy Bécsben már az „első magyar református papnőként” (373.) kezdtek emlegetni. Sára Szabó Katalin tanulmányában úgy mutatja be Szász Pólát, mint aki jelentősen hozzájárult a 19. század végi, 20. század eleji református nőideál kereteinek szelíd, ám elkötelezett tágitásához: az *anya-feleség-háztartási menedzser* szerepek mellett (nem hirdette, hanem) fáradhatatlanul

⁵ Az igazságügyi rendszerben hagyott nyomokat használja föl Horváth Sándor is, amikor Hippi Anca történetéről mesél az 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji Budapesten. A szerző valószínűleg a női bandatagok viselkedésének – mint a fiatalok kortárscsoport-kutatás egy elhanyagolt területének – elemzését tűzte eredeti célul, de a levéltári anyagokkal gazdagon dokumentált, egyre zegzugosabb történetmesélés végül teljesen maga alá temette a szerkezetet...

gyakorolta a vallásos dolgokban való fokozottabb női – a szó szoros értelmében vett – beleszólást.

Bódy Zsombortól tudjuk, hogy Molnár Olga 21-től 42 éves koráig a Fővárosi Statisztikai Hivatalban dolgozott s egészen a statisztikai főfelügyelőségig vitte. *Szakmailag* (és nyilván *emberileg* is) a női munkaerő hatékony felhasználása foglalkoztatta: a jobboldalinak tartott Magyar Női Szemle körével együtt ugyan meggyőződéssel vallotta, hogy nincs a nemzeti érdekektől különböző külön női érdek és a nő fő hivatása az anyaság – igen ám, de *nőfelesleg* esetén igenis szükséges, hogy az egyedülálló nők eltartsák magukat, mégpedig középosztálybeliként középosztályi pályán elhelyezkedve. Ahogy ő maga is tette, míg 1939-ben saját karriertörténetét némileg *atipikus munkavállalóként*, apácaként zárta.⁶

---

⁶ Sajnos Bódy a tanulmány első felében médiaelemzést ímél, pedig nyugodtan szentelhetne volna az egész teret Molnár Olgának, melyet különleges személyiséggel és munkásságával amúgy is vitathatatlanul ural. Hasonló problémával küzd *A lány villamosa* című írás, melyben valószínűleg két jó tanulmány veszett el: egy Földy Ilonáról és egy Göncz Árpádné Göntér Zsuzsannáról szóló.

SZÁMUNK SZERZŐI

BALOG IVÁN, szociológus,
SZTE Szociológia Tanszék,
Szeged

BOTTONI, STEFANO, történész,
Bolyai-ösztöndíjas, MTA Kisebbségkutató Intézet,
Budapest

KIRÁLY EDIT, irodalomtörténész,
ELTE BTK, Germanisztikai Intézet,
Budapest

KOCHANOWSKI, JERZY, történész,
Varsói Egyetem, XX. századi Történelem Tanszék

KOVÁCS ÉVA, szociológus,
MTA Szociológiai Kutatóintézet, PTE Kommunikáció-
és Médiatudományi Tanszék

LÉNÁRT ANDRÁS, történész,
1956-os Intézet,
Budapest

TAKÁCS JUDIT, szociológus,
MTA Szociológiai Kutatóintézet,
Budapest

ZAKARIÁS ILDIKÓ, szociológus, doktorandusz,
Budapesti Corvinus Egyetem

REGIO

ÚJ REGIO KÖNYVEK

KOVÁCS ÉVA (szerk.)

KÖZÖSSÉGTANULMÁNY

Módszertani jegyzet

A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig

Kovács Éva

I. MAGYAR KÖZÖSSÉGGKUTATÁS

A 20. SZÁZADBAN

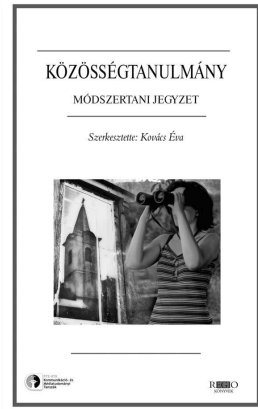
II. „FORRÓ TÉMÁK”

III. TEREPIJÁRÁS

IV. TECHNIKÁK ÉS PÉLDÁK

A kötet szerzői:

*Béres István, Bódi Jenő, Feischmidt Margit
Glózer Rita, Járosi Katalin, Kotics József
Kovács Éva, Koós Bálint, Mester Tibor
Oblath Márton, Pulay Gergő, Szijártó Zsolt
Szuhay Péter, Timár Judit, Váradi Monika Mária,
Virág Tünde*

PAPP Z. ATTILA *(szerk.)*

BESZÉDBŐL VILÁG

Elemzések, adatok amerikai magyarokról

BEVEZETŐ / INTRODUCTION

(Czoch Gábor – Papp Z. Attila)

SZERVEZETI VILÁG

Beszédből világ. Amerikai magyar szervezetek és működtetőik – közléről *(Papp Z. Attila)*

Hétvégi magyar iskolák az USA-ban

– (Interjú- és dokumentumelemzés)

(Németh Szilvia)

Az Amerikai Egyesült Államokban működő magyar szervezetek, közösségek adatbázisának fontosabb jellemzői *(Márton János)*

Az Amerikai Egyesült Államokban működő magyar szervezetek által kitöltött kérdőívek feldolgozása *(Márton János)*

DEMOGRÁFIA

A 2000. évi amerikai népszámlálás jellegzetességei és kihatása az amerikai magyarok számbavételére *(Pakot Levente)*

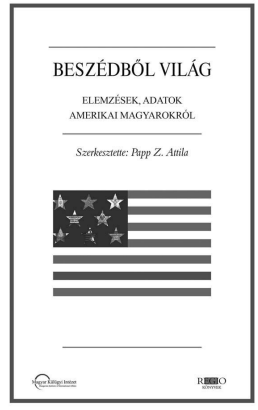
ÖSSZEGZÉS / SUMMARY

Az amerikai magyar szervezeti élet és identitások értelmezési lehetőségei *(Papp Z. Attila)*

Ways of Interpretation of Hungarian-American Ethnic-based Public Life and Identity *(Attila Papp Z.)*

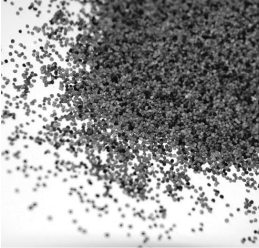
MELLÉKLETEK

IRODALOMJEGYZÉK

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

60

2007. DECEMBER

EGYENSÚLY

A közgazdaságtan
kortárs
metodológiája

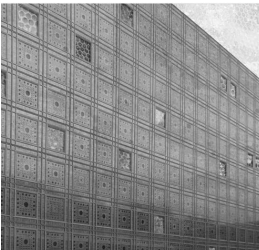
61

2008. MÁJUS

NYOM

Derrida, a
megvesztegethetetlen
filozófus

Társadalmi evolúció

62

2008. SZEPTEMBER

KRITIKUS PILLANAT

Boltanski és a kritika
szociológiája

Ultrà

www.replika.hu
előző számaink megrendelhetőek
elfizetes@replika.hu

Megjelent az

esély

TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI FOLYÓIRAT
2008/6-os száma

TANULMÁNYOK

Robert Castel: A hátrányos megkülönböztetés III.

Jill C. Humphrey: Az Új Baloldal és a szociális szolgáltatások szabályozási reformja

MAGYAR VALÓSÁG

Takács Judit: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban

CIVIL VILÁG

Kuti Éva: Az első 10 év. A nonprofit szervezetek 1%-os támogatása az adatok tükrében

DOKUMENTUM

Nőtt a szélsőségek társadalmi hatása. Összefoglaló a Political Capital Institute Magyar Antirasszista Alapítvány megbízásából készített, Láttelelet 2008 című tanulmányáról

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

Kocsis Attila: Társadalombiztosítás Európában és a jóléti állam néhány aktuális kérdése

Varga Attila: Étvágygerjesztő falatok

Előfizethető a Szerkesztőségben:

1094 Budapest, Angyal u. 1–3. 7. em. 712.

Telefon: (06-1) 216-1310

esely@freemail.hu

2008. 3. SZÁM

TANULMÁNYOK

KISEBBSÉGPOLITIKA A PÁRTÁLLAMI MAGYARORSZÁGON

Dobos Balázs: Nyitás vagy visszarendeződés? Az 1968-as párthatározat és következményei

Tóth Ágnes – Vékás János: A népszámlálások nemzeti-etnikai adatai mögött rejlő politikai tényezők (1949–1990)

Imre Anna: Nemzetiségi oktatás és oktatáspolitikai Magyarországon a hatvanas években

Majtényi György: Diskurzusok és cigánypolitikák

IMPÉRIUMVÁLTÁS 90 ÉVE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (2. RÉSZ)

Ifj. Bertényi Iván: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán

Pomogáts Béla: Elhibázott stratégiák

MŰHELY

Doncsev Toso: A magyarországi bolgárok irodalma

KRITIKA

Demmel József: Nemzeti és regionális identitásformák

Mezey László Miklós: Adatok a dualizmuskori tanítóképzés történetének nemzetiségi vonatkozásaihoz

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Muller, J. Z.: Ők és mi. Az etnikai nacionalizmus hosszan tartó ereje (Varga-Kuna Bálint)

Wolczuk, K. – Yemelianova, G.: Amikor Nyugat találkozik Kelettel: az etnikai sokszínűség felfedezése Kelet-Európában (Varga-Kuna Bálint)

- Zuzowski, R.*: A baloldal és a nacionalizmus kapcsolata Kelet-Európában
(Lajtai L. László)
- Riabchuk, M.*: Ukrajna: A posztkommunista átalakulások tapasztalatai
(Kiss Balázs)
- Culic, I.*: A határellenőrzés kijátszása: román és moldvai emigránsok
az Európai Unióban (Varga-Kuna Bálint)
- Kastler, M.*: Bosznia és Hercegovina múltjához méltó multietnikus
jövőjéért! (Komáromi Sándor)
- Pettifer, J.*: Új vonal a balkáni homokban (Kiss Balázs)
- Kempe, I.*: Balti-orosz viszony az EU védőszárnya alatt
(Komáromi Sándor)
- Pershai, A.*: Lokalitas és mobilitás a belorusz nemzetépítésben:
a Tutejsašč-taktika (Lajtai L. László)
- Halbach, U.*: Közép-Ázsia és a szovjet örökség: váltás és folytonosság
(Komáromi Sándor)
- Rosen, N.*: Irak alkonya (Kiss Balázs)
- Mayer, M.*: Tibet: kínai modernizálás – egyenlő kínaizálás?
(Komáromi Sándor)
- Amikor Québec kérdez – Egy még mindig élő terv: a szuverenitás
(Le Monde diplomatique, *Kakasy Judit*)

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

- Zink, A.* – *Bremer, A.*: A jugoszláv háború tükröződése a posztjugoszláv
szépprózában (Komáromi Sándor)
- „Az emberek megmentői”: A felvilágosodás és a zsidók, lengyelek és az
ukránok ábrázolása Karl Emil Franzos műveiben (*Kiss Balázs*)

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

- Janmaat, J.G.*: Nemzetépítés, demokratizálódás és globalizáció: versengő
prioritások az ukrán oktatási rendszerben (Lajtai L. László)

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

- Steward, J.*: Magyarellenes indulatok a román nacionalista sajtóban:
a Revista România Mare példája (Lajtai L. László)

KISEBBSÉGI POLITIKA

Byrnes, T. A.: Az európai politikákat a régi idők vallásossága jellemzi
(Kiss Balázs)

Boisserie, E.: Magyar kisebbség és terület: a romániai és szlovákiai
kisebbségi képviselő történelmi súlya (Kakasy Judit)

Hrytsenko, O.: A közösség elképzelése: Ukrajna etnikai és kulturális
sokszínűségének perspektívái (Varga-Kuna Bálint)

KISEBBSÉGI JOG

Rechel, B.: Mi korlátozza az EU hatását a kisebbségi jogokra a csatlakozó
országokban? (Varga-Kuna Bálint)

Schenker, H.: Kisebbségjogi monitoring: Demokrácia-tesztek
Délkelet-Európában (Komáromi Sándor)

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Swanson, J. C.: Nép, nemzet, nemzetiség, kisebbség... A magyarországi
németiség státuszkérdése a két háború között a fogalmak hálójában
(Komáromi Sándor)

Bjeljac, Ž. – Lukić, V.: Migráció a Vajdaság területén 1919 és 1948 között
(Lajtai L. László)

Steinbach, E.: Kelet-közép-európai német exodus – a letelepedéstörténet
tükrében (Komáromi Sándor)

XVII . évfolyam, 2008/4

KÖZPOLITIKA

Boda Zsolt – Bella Györgyi – Pató Zsuzsanna: Magyarország a nemzetközi környezetpolitikában: az éghajlat és a biológiai sokféleség védelme

DISZKURZÍV POLITIKATUDOMÁNY

Szűcs Zoltán Gábor: „Históriai jogi alapra helyezkedtünk”.

Diszkurzív politológiai esettanulmány az 1946: I. Törvény szerepéről az 1989–90-es köztársasági elnöki vitában

POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ

Szabó Gabriella: Internetes portálok médiaszociológiai és politológiai elemzése

Merkovity Norbert: Politikai kommunikáció és a politikai marketing

EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

Miroslav Novák: Raymond Aron. A cseh eurorealizmus egyik forrása

KITEKINTŐ

Róna Dániel: A törésvonal fogalma a politikatudományban

VITA

*Meszerics Tamás: Demokratikus-e a felhatalmazáselmélet?
(Megjegyzések Körösenyi András tanulmányához)*

*Körösenyi András: A felhatalmazáselmélet védelmében.
(Válasz Meszerics Tamás kritikájára)*

KÖNYVEKRŐL

*Gulyás Emese: Fogyasztópolgár: hatékony politikai jelszó
vagy beágyazott társadalmi jelenség?*

*Bodnár-Király Tibor – Nagy Ágoston: Egy különös eszmetörténeti kiméra
(Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet)*

Abstracts

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Néprajzi Múzeum
1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 12.
Kálmánczi Sándorné (aja@neprajz.hu)

Egy szám ára: 990 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3300 Ft

Megjelenik: évente négyszer.

ISSN 0865-557X

A REGIO c. folyóiratot
az alábbi könyvesboltokban lehet megvásárolni

Budapesti Teleki Téka

1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46.

Írók Boltja

1067 Budapest, Andrásy út 45.

Pont Könyvkereskedés

1051 Budapest, Nádor u. 8.

Kis Magiszter Könyvesbolt

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Atlantisz Könyvsziget

1052 Budapest, Piarista köz 1.

Balassi Könyvesbolt

1023 Budapest, Margit u. 1.

Kódex Könyvárúház

1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Sík Sándor Könyvesbolt

6720 Szeged, Oskola u. 27.

Két Könyvész Könyvesbolt

3500 Miskolc, Egyetemváros

Széchenyi Könyvesbolt

7624 Pécs, Rókus u. 5.

Cédrus Könyvkereskedés

9400 Sopron, Mátyás kir. u. 34/f.

Könyvesház

9700 Szombathely, Halász Ernő u. 7.

Sziget Könyvkereskedés

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.